

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

K

9577/18 A

519960073

COBISS •

Franca Perovšek

**MOJA
RESNICA**

France Perovšek

MOJA RESNICA

Spominski utrinki iz delovanja
po letu 1945 na Primorskem
in v Ljubljani

Ljubljana 1995

9577/A

D 2 -01- 1996 / 73

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

886.3-94

PEROVŠEK, France

Moja resnica : spominski utrinki iz delovanja
po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani / France
Perovšek. - Ljubljana : Društvo piscev zgodovine
NOB Slovenije, 1995. - (Partizanski knjižni
klub ; št. 18)

ISBN 961-6049-12-7

53044224

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-377/95 z dne 4. 9. 1995 se šteje ta knjiga po 13. točki tarifne številke 3 Tarife davka od prometa proizvodov in storitev med proizvode, za katere se plačuje 5-odstotni davek.

Vsebina

Uvodna beseda	7
Prvi del	
CONA B SLOVENSKEGA PRIMORJA	
(junij 1945 - april 1947)	13
I. Nastanek in obstoj cone B slovenskega Primorja.....	17
Delovanje Poverjeništvu PNOO za cono B	21
1. Gospodarstvo	27
a) Industrija in rudarstvo.....	30
b) Trgovska in preskrbovalna mreža.....	32
c) Kmetijstvo in gozdarstvo.....	34
d) Infrastruktura	36
e) Turizem in gostinstvo	40
2. Kultura in prosveta	41
3. Šolstvo	43
4. Zdravstvo	48
5. Graditev oblasti	53
6. Javna varnost	54
7. Pravosodje	65
8. Odnosi z Vojno upravo Jugoslovanske armade (VUJA).....	68
II. Cona B in politika	79
1. Politično delo in tednik »Primorska borba«	87
2. Posledice razhajanj med KP Julijske krajine in KPI za piransko partijsko organizacijo	93
3. Vsebina in metode delovanja okrožnih političnih vodstev v coni B	94
4. Katoliška cerkev v coni B	104
5. Splošna stavka v Trstu julija 1946 in dogajanje v coni B	115
III. Prenehanje delovanja PPNOO in okrožnih političnih vodstev	125
IV. Priključitev Primorske k Sloveniji oziroma Jugoslaviji ter delo komisije za prevzem ozemlja, pridobljenega po mirovni pogodbi.....	136

Drugi del

V CONI B SVOBODNEGA TRŽAŠKEGA OZEMLJA (november 1950 - januar 1952)	147
1. Mednarodni status Svobodnega tržaškega ozemlja (STO)	152
2. Politično življenje v coni B STO	159
3. Gospodarstvo v coni B STO	168
4. Oblastveni organi v coni B STO	171
5. Delo VUJA v coni B STO	172

Tretji del

NEURESNIČENA PRILOŽNOST

(Družbenopolitični razvoj Slovenije in Jugoslavije po resoluciji informbiroja)	189
- Družbena in politična dejavnost v letih 1952-1959	191
- Delo v agitpropu CK KPS/ZKS in dejavnost v SZDL Slovenije	197
- Radio Ljubljana - Radio televizija Ljubljana	207
- Radio Ljubljana in rojstvo slovenske televizije	216
- Domači film in filmska distribucija v Sloveniji	229
- Nekaj o založniški dejavnosti in o Inštitutu za narodnostna vprašanja	234
- Delo v svetu Univerze v Ljubljani	238
- Zakaj neuresničena priložnost?	247

Četrty del

BREZVETRJE	251
- Na RTV še do novembra 1959	256
- Delo na marksističnem centru CK ZKS	262
- Delo marksističnega centra na področju osnovnega in srednjega šolstva.....	264
- Ustanovitev in začetki delovanja Visoke šole za politične vede v Ljubljani.....	272
- Nekateri vidiki politične krize v Jugoslaviji leta 1962 ..	283
- Srečanje z resnico o dahavskih procesih	291
- Nekaj misli o narodni spravi	299
- Spremljanje političnega življenja v poznejših upokojenskih letih.....	305
Beseda o avtorju (Franc Črnugelj-Zorko)	311
Seznam okrajšav	313

Uvodna beseda

Večkrat je naneso, da sem v krogu prijateljev ali družine obudil spomine na posamezne dogodke ali obdobja med NOB in po vojni. Na pobudo sogovornikov, včasih pa tudi iz lastnega nagiba, sem jih nato zapisal, najprej izključno spomine iz druge svetovne vojne. Nekaj sem jih v sedemdesetih in osemdesetih letih objavil tudi v reviji »Borec« in v »Grosupeljskem zborniku«. Nekateri tovrstni prispevki so v tem času našli pot tudi v drugi tisk in v radijsko oddajo »Še pomnite tovariši«. Popisovanja povojnih let se nisem loteval. Na pobudo prijateljev, ki so mi svetovali, da naj opišem tudi svoja povojna doživetja, sem se končno odločil, da o teh letih ne bom napisal strnjenih spominov, temveč le spominske utrinke na dogajanja in časovna obdobja, ki so se mi tako globoko vtisnila v spomin, da mi ne bi bilo potrebno po arhivih preverjati verodostojnosti zapisanega. Arhivom se nisem izognil zaradi lagodnosti, temveč zato, ker bi bil zaradi šibkega zdravja temu delu težko kos. Zaradi tega sem ob pisanju teh Utrinkov preveril le nekatere datume, osebna imena in delovne dolžnosti posameznih, v besedilu omenjenih funkcionarjev, in čas, ko so jih opravljali.

Čeprav ta knjiga ni strnjen spominski zapis, vseeno podaja zaokroženo podobo o letih, v katera je vpeto tudi moje delo. Popestriti sem jo želel tudi z nekaterimi načelnimi pogledi na tisti čas in z bolj ali manj izčrpno, vendar naključno predstavitevjo posameznih sodelavcev, ki so ob pisanju v glavnem spontano prihajali na površje mojega spomina. Te spominske utrinke sem omejil na delo na Primorskem in v Ljubljani, in sicer na prvo polovico povojnih let, ko me zdravstveno stanje pri delu še ni omejevalo. Pri drugih povojnih obdobjih se nisem obširneje zadrževal. Prizadeval sem si, da bi iz posameznih spominskih fragmentov podal vsaj najbolj splošen pogled na tisti povojni čas, ki je danes najbolj razvrednoten zaradi totalitarne komponente v takratnem družbenopolitičnem sistemu in tragične usode ob koncu vojne vrnjenih domobrancev, za katero pa glavnine slovenske partizanske generacije sploh ni mogoče kriviti. Posamezniki in

nekatero stranke celotnemu povojnemu obdobju ne priznavajo niti kančka gmotne in politične ustvarjalnosti ter moralnega vzpona. Pri vrednotenju tega obdobja ne upoštevajo zgodovinskih dejstev, celotno dogajanje zožujejo samo na določene družbene segmente oziroma jih iz ozkih geografskih okvirov prenašajo na vso Slovenijo. Vsaj delen prikaz družbenih razmer v coni B slovenskega Primorja, coni B Svobodnega tržaškega ozemlja in dogajanj po vsej Sloveniji v letih najhujšega spopada z mednarodnim stalinizmom oziroma z vzhodnim blokom, naj bi prispeval k objektivnejšemu pogledu na družbenopolitični in ekonomski vzpon Slovenije v tistem času. To sem storil v pričujoči knjigi »Moja resnica«, ki zajema to obdobje in določena kasnejša leta. Pisal sem jo po svojih najboljših močeh, v sozvočju z dejstvi novejšee zgodovine slovenskega naroda. Kajti, ne glede na temne lise je Slovenija dosegla v povojnem razvoju družbeno, politično in gospodarsko raven, brez katere bi si le težko utrli pot do samostojne slovenske države. Če se spomnimo medvojnih in povojnih naporov za vključitev Primorske v slovensko republiko, vidimo vso trnjevo in v ognju boja prehojeno pot primorskih Slovencev, vidimo njihova povojna odrekovanja in ustvarjalno delo, kar vse nas je končno tudi pripeljalo do cilja. Ne bom obnavljal že znanih zgodovinsko prelomnih dejanj primorskih Slovencev na tej poti, omenim naj le narodnoosvobodilni boj, brez katerega ob koncu druge svetovne vojne Primorska ne bi bila osvobodjena in bi tudi sedanja zahodna slovenska državna meja tekla tam, kjer je bila predvojna jugoslovansko-italijanska. Seveda je hudo vprašljivo, če bi v tem primeru moglo priti do osamosvojitve leta 1991. Zmagoviti zaključek partizanskega boja na primorskih tleh je omogočil, da je primorsko ljudstvo, ob podpori vse Slovenije in Jugoslavije, z odločnimi povojnimi političnimi potezami obdržalo - žal brez Trsta in Gorice - večji del Primorske v okviru slovenske republike. Prav v ta čas sta vgrajena prvi in drugi del te knjige.

Poleg prizadevanj za priključitev Primorske k Sloveniji oziroma Jugoslaviji, prikazujejo Utrinki tudi splošne družbene razmere v coni B slovenskega Primorja v letih 1945-1947 in v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja, ki je obstajala od 1947. do 1954. leta. Pri tem še posebej poudar-

jam delovanje civilne oblasti in politike. Kajti ta oblast in politika sta izšli iz narodnoosvobodilnega boja ter sta prav na Primorskem v prvih povojnih letih najzvesteje ohranili njun splošni ljudski značaj. S svojim praktičnim delom sta ovrgli današnje očitke, da je bila t.i. ljudska oblast povsod boljševiški konstrukt. Delovanje oblasti in politike v coni B slovenskega Primorja v prvih povojnih letih je pokazalo, da bi se bilo mogoče izogniti vsaj najhujšim kasnejšim stranpotem v družbeni praksi, čeprav je od prvih dni miru nad nami visel Damoklejev meč levega radikalizma. Ta radikalizem pa ni bil samo boljševističen. Vsa Evropa je takrat zavrela v hotenju, da bi s koncem vojne nastopila tudi doba socialno pravične družbe. Stalinizem je bil zgolj ostrozobi totalitaristični spaček teh hotenj. Evropska socialna demokracija je hotela na temeljih zahodne demokracije, ob spoštovanju privatne pobude in upoštevanju tržnega gospodarstva, z nacionalizacijami temeljnih gospodarskih panog ublažiti socialna protislovja tistega časa in se čim bolj približati družbi socialne pravičnosti. Miniti je moralo precej let, da je socialna demokracija prišla do spoznanja o celostnem pojmovanju privatne pobude, se otresla ostankov socialističnega romantizma in dojela, da je možno graditi družbo socialne pravičnosti izključno na osnovi uspešnega tržnega gospodarstva. To omenjam, ker želim z vso odgovornostjo poudariti, da velika večina udeležencev NOB ob koncu vojne ni vstopila v svobodo z boljševiško vizijo socialne družbe, še najmanj na Primorskem oziroma v coni B, kjer smo po njenem nastanku začeli upravno, gospodarsko, kulturno, prosvetno in politično delovati. Upoštevali smo splošno politično ozračje, ki je prevladovalo med partizani v času NOB. Takrat smo verjeli, da se bomo po vojni znali upreti levemu radikalizmu, kolhozništvu v kmetijstvu in splošnemu podržavljenju proizvodnih sredstev. Tistega, ki je med vojno poskušal širiti idejo o kolektivizaciji in samo državnem gospodarstvu, smo imeli domala za provokatorja, to pa zato, ker je kolaboracionistična propaganda opravičevala svoje ravnanje ter politično vplivala na del Slovencev prav z očitkom, da bomo partizani v primeru zmage v celoti sovjetizirali slovensko družbo. Zato smo bili v prvih povojnih letih in skoraj do resolucije informbiroja leta 1948 bližje ekonom-

skim zamislim evropske socialne demokracije kot boljševiski inaçici socializma. Āemu se je razmahnil v Sloveniji in Jugoslaviji drŹavni socializem na vseh druŹbenih podroĉjih prav prvi dve leti po resoluciji informbiroja, je posebno, paradoksalno vpraŹanje. Tega pojava - da se je namreĉ boj proti mednarodnemu stalinizmu v teh dveh letih priĉel z domaĉo, jugoslovansko inaçico stalinizma - sem se tudi dotaknil v tej knjigi, zlasti Źe zato, ker sem Źelel prav na primeru druŹbene prakse prvih povojnih let opozoriti, da smo imeli takrat in kasneje, po sprejetju zakona o delavskem samoupravljanju leta 1950, priloŹnost ustvariti lastno obliko druŹbenega razvoja. Ta naj bi izhajala iz politiĉnega pluralizma Osvobodilne fronte, kakršna je bila ob ustanovitvi, saj se je vanjo vkljuĉil tudi del slovenske meŹĉanske politike. Tako obnovljen politiĉni pluralizem OF bi v povojnih razmerah obogatili Źe z demokratiĉnimi pridobitvami zahodno-evropskega odporniŹkega gibanja. Zato sem tretjemu delu spominjanj dal naslov Neuresniĉena priloŹnost. Skratka, poudaril bi rad, da je sporoĉilnost teh spominskih utrinkov veĉplastna. Med temeljno sodi dejstvo, da smo imeli po vojni vse moŹnosti, da bi lahko sprejeli brez veĉjih pretresov, druŹbeno ureditev po naŹi lastni meri. Kajti, narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda je bil samonikel in naŹa osvoboditev je bila izkljuĉno njegov sad. Nam niso prinesli svobode ne Sovjeti, ne zahodni zavezniki (v Trst so prodrli partizani pred njimi in ga osvobodili). To je bila velika prednost Slovenije. Dodam naj Źe, da sem razmere, ki jih opisujem v prvem in drugem delu teh spominjanj, razmeroma izĉrpno prikazal. To je bilo potrebno, ker sta se cona B slovenskega Primorja iz let 1945-1947 in kasnejŹa cona B Svobodnega trŹaŹkega ozemlja, ki je obstajala sedem let, v marsiĉem razlikovali. Prva je skoraj Źe pozabljena in grozi, da bo izrinjena iz zgodovinskega spomina, o ĉemer sem se lahko Źe veĉkrat prepriĉal. Proti koncu osemdesetih let sem ob sreĉanju z najvidnejŹimi predstavniki obĉine AjdovŹĉina preseneĉen ugotovil, da ne vedo, da je bilo v ĉasu obstoja cone B slovenskega Primorja mesto AjdovŹĉina njeno oblastveno in politiĉno srediŹĉe, iz katerega so se po tem ozemlju Źirila prizadevanja za prikljuĉitev Primorske k matični domovini. V pozabo bi morda zatonilo tudi popoldne 5. maja 1945, ko je

bila v Ajdovščini ob osvoboditvi oblikovana Narodna vlada Slovenije, če ne bi občani v počastitev tega dne vsako leto praznovali svojega občinskega praznika.

Tretji in četrti del knjige bosta, najbrž še bolj kot prva dva, pri nekaterih bralcih vzbudila misel, da sem do povojnega družbenega razvoja premalo kritičen in da opravičujem tudi njegovo negativno ali celo obsodbe vredno stran. Podrobnejše branje pa tega pri strpnem bralcu ne bo potrdilo. V besedilu bo našel dovolj kritičnih pogledov na posamezna dogajanja in politične razloge, ki so jih vzpodbujali. O tem sem pisal toliko in tako kot sem to čutil v času, ki ga opisujem. Najlažje bi sicer bilo povzeti jedro sedanjih utemeljenih in neutemeljenih obsodb povojnega obdobja in ga obleči v spominski plašč ter si tako »pridobiti« današnjim razmeram ustrezno osebno izkaznico. Težje pa je iz današnje časovne oddaljenosti ostati zvest avtentičnosti dogajanj in osebnim sodbam, ki so jih spremljale, še posebej, ker je v opisovanje preteklosti vpeto tudi lastno doživljanje. Bralec se bo najbrž vprašal, čemu se kaže v mojem pisanju tolikšna nostalgija za leti mojega delovanja na Primorskem, nad primorskim ljudstvom in delom tamkajšnje oblasti in politike v obeh conah B in kasnejšimi dogajANJI. Vprašal se bo, zakaj tako poveličujem sistem socialne pravičnosti oziroma socializem s človeškim obrazom, kot je to družbo že kmalu po letu 1945 poimenoval napredni svet. Odgovor je preprost: v tako družbo sem verjel in verjamem še danes. Takratna Primorska me je vsega prevzela, saj sem tam spremljal spreminjanje družbenopolitičnega programa v resničnost. To doživljanje je bilo tako globoko, da sem po prihodu iz Ajdovščine v Ljubljano pričakoval v Sloveniji in Jugoslaviji podobne družbenopolitične razmere, kot so bile na Primorskem. Spoznal sem, da v različnih sredinah teče življenje svoja pota, ki se jih je treba zavedati in upoštevati, sicer razreševanja danih družbenih protislovij, ko jih spremlja tudi subjektivizem, rojevajo dodatne razvojne težave, ki vodijo k napačnim odločitvam ter politični in oblastveni samovolji s težko popravljivimi posledicami. To se je pokazalo tudi v povojnem obdobju. Pa vendar. V slovenski in tudi jugoslovanski družbi je bilo že toliko možnosti, porojenih in uresničenih pobud ter zato obetajoče družbene prakse, ki je resnično opravičevala upanje,

da bomo končno le dosegli demokratični socializem. Nekatera pomembna upravna, gospodarska, socialna, zdravstvena, izobraževalna, kulturna in zunanjepolitična vprašanja smo rešili samoniklo in uspešno - popolnoma drugače kakor evropski vzhod. Zato sem se odločil ta čas opisati, četudi le zoženo z izsekom iz svojega dela. Pri tem sem bil ob gledanju na preteklost idejno in politično popolnoma neobremenjen, saj predajam svoja spominjanja javnosti v želji, da bi bila sprejeta kot moje osebno pričevanje o takratnem družbenopolitičnem dogajanju in s tem tudi o življenju in delu partizanske generacije na Slovenskem v tem povojnem času.

Na koncu te uvodne besede se toplo zahvaljujem akademiku in pesniku Cirilu Zlobcu, politiku in diplomatu Jožetu Smoletu, prof. dr. Ivu Fabincu, zgodovinarju dr. Zdenku Čepiču, dolgoletnemu vodilnemu delavcu RTV Ljubljana Ladu Poharju in generalu Francu Črnuglju-Zorku, ki so prebrali tipkopolis teh spominskih utrinkov in s svojimi vzpodbudnimi mnenji podprli mojo odločitev, da jih objavim v knjižni obliki. Vsem, ki so mi ob tem za končno pripravo besedila dali tudi svoje nasvete sem še posebej hvaležen. Posebna zahvala gre Društvu piscev zgodovine NOB Slovenije in njegovemu predsedniku Francu Črnuglju, da je sprejelo to knjigo v svoj program in omogočilo njen izid.

Ljubljana, novembra 1994

France Perovšek

PRVI DEL

CONA B SLOVENSKEGA PRIMORJA

(junij 1945 - april 1947)

Ko sem novembra 1941 odhajal v partizane, sem se zavedal, da bo boj proti okupatorju težak in poln nepredvidenih dogajanj. Spremljal pa me je občutek, da se ne bomo izjemno dolgo vojskovali in da se bo nato življenje nadaljevalo tam, kjer ga je prekinila okupacija. Seveda sem pričakoval, da bo po vojni vse boljše, pravičnejše in svobodnejše, kot je bilo v stari Jugoslaviji. Že res, da smo v času po nastanku Osvobodilne fronte v pomladnih, poletnih in jesenskih mesecih 1941. leta razen o nujnosti osvobodilnega boja bežno govorili tudi o povojnem življenju, vendar brez vizije o kakršni koli revoluciji in boljševiski družbi. Kaj je v tistem času o tem mislilo osrednje vodstvo Komunistične partije Slovenije, ne vem, saj javno in v svojih temeljnih organizacijah ni razgrinjalo komunistične bodočnosti Slovenije, temveč si je prizadevalo za utrditev OF in za začetek ter razmah oboroženega osvobodilnega boja. Pogovore o tem, kaj nas čaka po zmagi nad Italijani in Nemci, smo na terenu praviloma končevali z ugotovitvijo, da se bomo o tem dogovorili po vojni. Menili smo, da v tok družbenih dogajanj ne bo narejena zarez, ki bi v temeljih spremenila življenje, kakršnega smo bili navajeni. Ko sem v partizanih pognal že globoke korenine in sem se začel zavedati, da vojna ne bo trajala le nekaj mesecev, kot smo mislili po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo ter še pozimi leta 1941/1942, sem na pomlad 1942. leta, pred nastankom prvega obsežnega osvobojenega ozemlja na Kočevskem, Dolenjskem in Notranjskem pričakoval, da se bo vojna končala le kot moreča drama. Pa vendar smo se v naših sproščenih pogovorih o koncu vojne »Ljubljanci« resno dogovarjali, da se bomo dobili na dan osvoboditve ob šestih zvečer v Ljubljani pri Figovcu in proslavili zmago. To je po svoje govorilo o tem, da si vloge zmagovalcev nismo zamišljali v opoju oholosti in zaslugarstva. Dijaki in študentje smo zmago povezovali z nadaljnjim šolanjem, kmetje in njihovi sinovi z boljšimi pogoji za kmetovanje in možnostmi za zaposlitev odvečnih delovnih rok v drugih poklicih, delavci s polno zaposlitvijo in pravičnim socialnim položajem. Skratka, naš boj smo povezovali z nadaljevanjem vsega, kar je bilo pred vojno že utečeno in dobro, ter z odpravo tistega, kar je ljudi pritiskalo k tlom in

onemogočalo, da bi mogli vsi sloji Slovencev doseči primer-
no gmotno in kulturno raven.

Z nastankom prvega osvobojenega ozemlja v t. i. Ljubljanski pokrajini spomladi 1942 pa je partizanski romantizem vsaj pri meni - prepričan sem, da tudi pri večini drugih - minil. Tako rekoč čez noč smo se znašli pred dvema zahtevnima naloga-
ma, in sicer pred novo vojaško in čisto svežo oblastveno. Na bojnem področju se je bilo potrebno pripraviti na obrambo osvobojenega ozemlja in vsaj v grobem predvideti oblike bojevanja, če bi ga bili izgubili. Na drugi strani pa smo morali postavljati temelje partizanske oblasti na trajno ali začasno osvobojenem ozemlju. Prizadevali smo si zgraditi oblast, ki bi učinkovito delovala tudi po dokončni osvoboditvi. Ta druga naloga je prav tako postala trajna in je v vseh kasnejših vojnih letih dobivala vedno večje razsežnosti.

Konec vojne sem tako dočakal drugače, kot sem prvotno pričakoval. Slavja ob zmagi so bila le vseljudski zalet v novo obdobje naše narodne zgodovine, ki ga želijo nekateri, zaradi znanih šokantnih povojnih dejanj, splošnoveljavno prikazati kot negativno. Spominski utrinki, ki pričajo o dogajanjih v povojni Primorski, takega vrednotenja ne potrjujejo.

Na Primorsko me je ponovno - to pot na političnoorgani-
zacijsko delo - poslalo vodstvo osvobodilnega gibanja Slovenije prve dni januarja 1945. V južnoprimorsko okrožje, ki je obsegalo postojnski in ilirsko-bistriški predel, Brkine, del Krasa in slovensko Istro, sem z Gorenjske prispel preko Bele krajine, kjer sem se nekaj dni mudil pri Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu. Od marca pa do konca vojne sem se zadrževal v Istri, prve tedne po osvoboditvi pa sem bil v Trstu. Za menoj so bila leta partizanskega osvobodilnega boja, ki so se po začetnem spomladansko-poletnem terenskem delu v OF, zame pričela 2. novembra 1941. Takrat sem se vključil v grosupeljsko partizansko četo, nato pa sem bil leta 1942 v Šercerjevem bataljonu, Roški četi, III. bataljonu dolenskega odreda, v zahodnodolenskem odredu in štabu III. grupe odredov. Kasneje od septembra 1942 do marca 1943, sem bil v poveljstvu Dolomitskega odreda, nato pa do jeseni 1943 v štabu Južnoprimorskega odreda ter štabih brigade Simona Gregorčiča in Ivana Gradnika. V maju 1943 sem se z Gregorčičevo brigado udeležil bojnega pohoda do

skrajnih zahodnih slovenskih narodnostnih meja - v Beneško Slovenijo. Svoje partizanjenje sem leta 1944 nadaljeval na Gorenjskem, nato pa ga sklenil v slovenski Istri.

Za celovitejši prikaz razmer v prvih tednih osvobodjene Primorske, Trsta in Istre bi bilo treba napisati precej več oziroma širše povzeti že objavljene zapise o takratnih dogajanjih. Ker bi bil že s skopim opisom presežen namen mojega pisanja, sem se omejil samo na dejstva, ki pojasnjujejo nastanek cone »B« slovenskega Primorja.

I.

NASTANEK IN OBSTOJ CONE »B« SLOVENSKEGA PRIMORJA

Osvoboditev sem doživel v slovenski Istri zadnje dni aprila 1945. Z enotami Istrskega odreda, vojske državne varnosti in slovenskega mornariškega odreda, smo v zadnjih dneh druge svetovne vojne v Evropi iz osvobojenih predelov slovenske Istre, začeli osvobajati obalna mesta: Koper, Izolo in Piran s Portorožem. V te boje se je neposredno vključilo tudi vodstvo okrožnega komiteja KPS za južnoprimorsko okrožje in jih ob zasedanju mest v dokajšnji meri tudi usklajevalo. Sedež okrožnega komiteja je bil od marca do 1. maja 1945 v Istri. V času, ko je prodrla do Dekanov IV. armada JA, ki je iz severozahodnega dela hrvaške Istre napredovala proti Trstu, so slovenske enote NOV že osvobodile slovensko Istro z obalnimi mesti.*

Po hudih bojih za Trst, ki so jih uspešno začele enote IX. korpusa NOV Slovenije, so se okrožni oblastveni in politični organi južnoprimorskega okrožja preselili v osvobojeni Trst, v palačo »Casa dell popolo«, ki se je pod fašizmom imenovala »Casa dell fascio«. Južnoprimorsko okrožje se je preimenovalo v tržaško. Obsegalo je okolico Trsta s Krasom in celotno prejšnje južnoprimorsko okrožje.

Tako kot po vsej Primorski, je tudi v tem okrožju ob osvoboditvi začela delovati nova oblast, ki je pravzaprav le nada-

* O poteku tega osvobajanja sem podrobneje spregovoril na slavnostni seji občinske skupščine Koper, 29. aprila 1975, ob proslavi tridesetletnice dokončne osvoboditve obalnih mest slovenske Istre. Govor so pod naslovom »Osvoboditev Kopra« objavile »Primorske novice«, leto XIII, št. 19-21, 9., 16. in 23. 5. 1975.

ljevala že med vojno ukoreninjeno delo. Sprva je šlo za politično in vojno dejavnost Osvobodilne fronte, po izvolitvi narodnoosvobodilnih odborov leta 1944 pa za voljeno oblast. To so organizacijsko sestavljali vaški, okrajni in okrožni NOO, najvišji organ oblasti v tem delu Slovenije pa je bil Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO). Volitve v NOO je za vso Slovenijo razpisalo Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta na temelju ustreznega odloka I. zasedanja SNOS 19. in 20. februarja 1944 v Črnomlju. Te volitve so bile - razen v osvobojeni Beli krajini - na Primorskem izvedene najbolj popolno. Zato so bili narodnoosvobodilni odbori na vseh ravneh prav na Primorskem pripravljene na izzive, ki jih je prinesel konec vojne. Kljubovali so razmeram, nastalim ob znani tržaški krizi že v prvih dneh osvoboditve. Odnosi z britansko in ameriško vojsko in njunima vladama so se močno zaostri. Trst ter precejšen del Primorske so naši dotedanji zahodni zavezniki namenili Italiji, ne pa resničnim osvoboditeljem, tj. Sloveniji in takratni Jugoslaviji. Zaradi tržaške krize je že prve dni po vojni skoraj prišlo do splošnega oboroženega spopada z Veliko Britanijo in ZDA na eni in Jugoslavijo na drugi strani. Kriza je bila zadnji trenutek začasno rešena z umikom slovenske vojske in enot JA, 12. junija 1945, iz Trsta, Gorice, Brd ter precejšnjega dela Goriške s Posočjem in skoraj celotnega osrednjega Krasa. Le v Opatjem selu je simbolično ostal en odred Jugoslovanske vojske. Po sporazumu, sklenjenem v Beogradu med vladami ZDA, Velike Britanije in Jugoslavije, 9. junija 1945, je bila Julijska krajina razdeljena na dve okupacijski coni, ki jih je ločevala t.i. Morganova linija. Cona A je prišla pod upravo anglo-ameriške vojske in je obsegala področja, iz katerih se je umaknila naša vojska, s tem da je v njej ostal že omenjeni odred JA. Cona B pa je obsegala vso ostalo Primorsko s skoraj vso slovensko Istro. Mednarodnopravno je bila pod upravo Jugoslovanske armade. Cona B je obsegala tudi celotno hrvaško Istro in Reko, razen Pule, do katere so imele anglo-ameriške sile cestno povezavo po našem ozemlju. V upravno-političnem pogledu je bila med obema conama od vsega začetka bistvena razlika. V coni A je zavezniška vojaška uprava uradno odpravila upravno-administrativno mrežo NOO in postavila svojo oblast. Vendar se zaradi tega zgradba narodnoosvobo-

Cona B Julijske krajine (1945-1947). - S črtami označeno ozemlje je zajemalo cono B slovenskega Primorja

dilnih odborov do pokrajinskega vrha ni sesula, temveč je obstala in v spremenjenih okoliščinah delovala še naprej. Predvsem PNOO, ki je imel po osvoboditvi sedež v Trstu, se ni odpovedal svojim oblastvenim pravicam nad vso Primorsko, ne glede na razdeljenost v dve coni. Vojaška uprava JA je skladno s stališči jugoslovanske vlade tako mesto in vlogo PNOO priznala, saj je bila zanjo legitimna in legalna samo oblast, ki je bila priporjena v NOB - to pa so bili narodnoosvobodilni odbori. Tako se v coni B ni le obdržala obstoječa ljudska oblast, kot smo takrat imenovali narodnoosvobodilne odbore s široko razvejanimi in odlično delujočimi zbori volilcev, ampak se je razvijala naprej. Vojna uprava cone B je to oblast v slovenskem Primorju, hrvaški Istri in Reki le mednarodnopravno potrjevala. Pomagala pa je tudi pri graditvi gospodarskih temeljev na tem ozemlju in sprejela monetarno politiko, ki je bila oblikovana enotno za ves slovenski in hrvaški del cone B.

Z nastankom dveh vojno-okupacijskih con PNOO svoje oblastvene vloge zaradi vojaško nadzorovane razmejitvene črte v coni B ni mogel neposredno uveljavljati, zato je oblikoval samostojno poverjenišтво za to področje. Poverjenišтво PNOO (PPNOO) ni bilo s centrom v Trstu dnevno operativno povezano, pač pa je z njim le občasno usklajevalo najpomembnejša vprašanja, ki so bila specifična za vso Primorsko. Poverjenišтво PNOO, s sedežem v Ajdovščini, je vodil poverjenik, ki so mu bili podrejeni ustrezni upravni odseki in Narodna zaščita, ki je skrbela za javno varnost. Poverjenišтво je pričelo delovati po oblikovanju cone B, junija 1945. Delovalo je samostojno. V pristojnosti PPNOO je bilo imenovanje njegovih najpomembnejših funkcionarjev, medtem ko je bilo imenovanje okrajnih funkcionarjev v pristojnosti okrajnih NOO. PPNOO je tudi usmerjal in usklajeval delo okrajnih NOO. Za poverjenika oziroma tajnika PPNOO sem bil s posebnim odlokom Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora v Trstu imenovan jaz, odlok o mojem imenovanju pa je PNOO izdal v drugi polovici julija 1945.

DELOVANJE POVERJENIŠTVA PNOO ZA CONO B

Po odhodu jugoslovanske vojske iz Trsta je bilo ukinjeno tržaško okrožje, ki je bilo ustanovljeno takoj po osvoboditvi. Novo nastala cona B je obsegala vse dele tega in goriškega okrožja, ki so po začasnem sporazumu med Jugoslavijo, Veliko Britanijo in ZDA prišli pod jugoslovansko vojno upravo, nadalje slovensko Istro z njenimi obalnimi mesti, mali Kras s središčem v Hrpeljah-Kozini, vse brkinske, ilirsko-bistriške, postojnske, idrijske, vipavske in tolminske predele ter Trento, ki s tem strnjenim ozemljem ni bila neposredno povezana, zaradi česar smo imeli do nje dostop preko cone A ali pa - v poletnih mesecih - čez Vršič iz kranjskogorske smeri. Od Slovenije oziroma Jugoslavije je bila cona B ločena z nadzorovano staro jugoslovansko-italijansko mejo, ki jo je bilo možno prestopiti samo s posebnimi dovoljenji. Med cono A in B je bil prehod za prebivalce z obeh strani veliko liberalnejši, saj je zadostovala že osebna izkaznica. Prebivalci iz drugih delov Slovenije in Jugoslavije so lahko prihajali v cono A le po veljavnih mednarodnih predpisih.

PNOO je celotno ozemlje cone B preimenoval v vzhodno-primorsko okrožje. To je imelo približno teden dni sedež v Portorožu, nato do druge polovice julija 1945 v Postojni, konec tega meseca pa se je dokončno ustalilo v Ajdovščini v Vipavski dolini ob t. i. Wilsonovi liniji. Ta je dobila ime po predsedniku ZDA Woodrowu Wilsonu, ki je v času mirovne konference po prvi svetovni vojni v eni od različic predlagal razmejitve med Italijo in Jugoslavijo prav tod. V Ajdovščini naj bi ta linija potekala po reki Hubelj, ki je ločeval mestno jedro od njegovega obrobnega dela Šturja. Dr. Stanko Peterin, eden takratnih vodilnih slovenskih strokovnjakov za mednarodno pravo, ki je do podpisa mirovne pogodbe z Italijo deloval v PNOO v Trstu, je svetoval naj se predsedstvo PPNOO in njegov oblastveni aparat nastani v Šturjah, tj. na levem bregu Hublja, vodilna okrožna politična telesa pa v središču Ajdovščine.

Predsedstvo poverjenišтва se je nastanilo tik ob Hublju, v vili Rizzato, ostali del PPNOO pa v nekdanjih italijanskih upravnih in vojaških poslopih.

Avtor na bregu Hublja, marec 1946

Poverjenišstvo je imelo za celotno cono B razmeroma majhno, toda zelo učinkovito upravo. Upravne odseke so vodili visoko izobraženi strokovnjaki, večinoma primorski intelektualci, ki so pred drugo svetovno vojno emigrirali v Slovenijo ali druge kraje Jugoslavije. Med njimi so bili tudi tisti, ki so ves čas po prvi svetovni vojni vztrajali na Primorskem in so večinoma delovali v svobodnih poklicih. Zaradi časovne oddaljenosti se najbrž ne bom spomnil vseh teh izredno sposobnih in uspešnih ljudi, nekaterih med njimi pa se zelo dobro spominjam. Bili so nadvse požrtvovalni in strokovno prodorni pri izpeljevanju številnih novih nalog. Spretni so bili tudi takrat, kadar je bilo treba improvizirati in se hkrati hitro odzivati in usklajevati svoje delovanje z ustreznim kadrovskim zaledjem. Manjšino med kadri so sestavljali ljudje, ki so bili iz drugih predelov Slovenije, npr. iz Ljubljane oziroma iz vrst partizanov iz predvojne Slovenije, ki so se bojevali v enotah IX. korpusa NOV in POS ali so kot politični aktivisti delali na terenu. To so bili ing. Danilo Jelenc in ing. Peter Aljančič (bila sta moja pomočnika za gospodarstvo in upravo) ter še nekateri drugi. Odseke PPNOO so tako vodili že strokovno izkušeni ljudje. Med njimi naj posebej omenim ing. Dušana Kebra (vodil je odsek za industrijo in rudarstvo), dr.

Cirila Jurca in dr. Vladimirja Orla (vodila sta odseka za zakonodajo in pravosodje). Dr. Franc Marušič iz Solkana, ki je bil ves čas italijanske okupacije na Primorskem in ni emigriral, je v PPNOO vodil odsek za zdravstvo. Omenim naj še predvojnega strokovnjaka za združništvo, Jožeta Kramarja (v okviru PPNOO je vodil odsek za isto področje), predvojnega lesnega predelovalca in trgovca z Notranjske, Andreja Janežiča (vodil je odsek za splošne gospodarske zadeve, nekaj časa pa tudi za trgovino), predvojnega višjega bančnega svetnika Danila Herkova (vodil je odsek za finance), dr. Ljudevita Batista, sodnika višjega narodnega sodišča v coni B, dipl. pravnik Ceneta Erjavca (vodil je odsek za izgradnjo oblasti), Franca Čehovina, ki je bil načelnik odseka za notranje zadeve, Danila Sosiča (vodil je odsek za šolstvo in kulturo), Franca Bernota (vodil je odsek za preskrbo in trgovino) in direktorja gradbenega podjetja Primorje (kasneje Gorica) ter vodjo gradbenega odseka PPNOO, ing. Avgušтина Okrogliča. Poleg teh je v PPNOO delalo še veliko drugih kadrov. Eden vodilnih gospodarskih delavcev pri PNOO za vso Primorsko je bil dr. Stanko Kovačič, ki pa je kasneje deloval zlasti na obali v slovenski Istri. Med vodilnimi upravnimi delavci je bilo še precej Primorcev, ki so si pridobivali potrebna znanja tudi na nekajmesečnih strokovnih tečajih ali polletnih šolah. Mnogi pa so lahko uporabili znanje in izkušnje, ki so si jih pridobili že med vojno kot partizani. Po kapitulaciji Italije so delovali na različnih področjih v vaških, okrajnih in okrožnih odborih OF in v narodnoosvobodilnih odborih na vseh ravneh, nekateri tudi na pokrajinskem NOO.

V upravnem aparatu PPNOO, ki je bil zadolžen za številne zahtevne naloge, je bilo okoli petinšestdeset strokovnih uslužbencev. Narodna zaščita je imela posebno organizacijsko in kadrovsko strukturo. Skoraj neverjetno je, da je tako malo strokovnih ljudi obvladovalo delo, ki ga je bilo potrebno sproti opravljati hitro, temeljito in z ustreznim znanjem. To je bilo mogoče zato, ker so glavnino sestavljali že preizkušeni in zelo delavni strokovnjaki. Delali so dopoldne in popoldne, velikokrat tudi ponoči. Poudariti moram, da je bilo tako delovno ozračje posledica vsesplošne ustvarjalne zavzetosti vsega prebivalstva za rast novega, za uresničevanje vizij, ki so se v zavesti ljudi razvijale že med vojno. Te vizije na Primor-

skem niso imele nobenega boljševiskega navdiha. Tu je partizanski boj slonel na trdni odločenosti Primorcev, da se osvobodijo in združijo z ostalimi Slovenci ter si po vojni, vključeni v Slovenijo in Jugoslavijo, v skupni domovini dogradijo tisto, po čemer so hrepeneli med več kakor dvajsetletno italijansko okupacijo. To omenjam zato, ker bi rad že na izhodišču teh spominskih utrinkov poudaril, da se je politično, moralno in ustvarjalno ozračje, ki je prevevalo partizanski boj na Primorskem, raztegnilo v prva povojna leta, v čas ko je bilo treba ponovno ustvariti vse, kar je Primorska izgubila v času italijanske okupacije na vseh področjih narodovega življenja.

Poverjeništvo PNOO za cono B ni delovalo kot izvoljen narodnoosvobodilni odbor, temveč kot del vseprimorskega pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora, s pristojnostmi samostojnega oblastvenega organa. Seveda pa smo kljub temu ostali zvesti temeljnemu načelom demokratičnega značaja oblasti. Zaradi specifičnih okoliščin delovanja civilne oblasti v coni B oziroma v vzhodnoprimeškem okrožju, smo oblikovali tudi zbor ljudskih odposlancev vzhodnoprimeškega okrožja oziroma cone B, ki so ga sestavljale vse okrajne narodnoosvobodilne skupščine in predstavniki ostalega javnega, političnega, gospodarskega, kulturnega in verskega življenja. Poverjeništvo PNOO je tudi temu telesu odgovarjalo za svoje delo. Zbor ljudskih odposlancev se je sestel trikrat, in sicer 21. decembra 1945, 18. maja 1946 in 10. novembra 1946 v Postojni. Na svojih zasedanjih je določal glavne naloge v prizadevanjih za priključitev k Sloveniji in Jugoslaviji ter sprejemal poročila Poverjeništva PNOO o njegovem opravljenem in načrtovanem delu. Vendar pa je Poverjeništvo PNOO večinoma obdržalo vse pravne in upravne pristojnosti. Zato je med zasedanji zbora samostojno sprejemalo vse pravne akte (tudi tiste z zakonsko močjo) in operativno vodilo celotno oblastveno dejavnost. Pri uresničevanju odgovornih nalog sta bila Poverjeništvu v pomoč organiziranost upravnega aparata in dober sistem dela. Oblikovani sta bili namreč dve komisiji: upravno-pravna in gospodarska, ki sta imeli ustrezne odseke. Komisiji so sestavljali vodje odsekov. Poleg tega je bil oblikovan še kolegijski organ PPNOO, v katerem so bili vodje vseh upravnih odsekov. PPNOO je svoje odločitve spreje-

mal najpogosteje z odloki in uredbami, ki so jih pripravljali odseki v sodelovanju s pravno službo. Tako pripravljene pravne akte sem moral verificirati, nato pa so bili objavljeni v Uradnem listu PPNOO. Pri opisu svojega dela se ne bi podrobneje ustavljal. Metode svojega dela pa moram zaradi opisanega pravnega statusa PPNOO vseeno nekoliko podrobneje prikazati. Ta status se je - kot smo videli - bistveno razlikoval od ostalih narodnoosvobodilnih odborov v Sloveniji in tudi v coni B. Ker PPNOO ni imel svojega stalnega operativnega oblastvenega odbora, so morale biti operativne vezi poverjenika PPNOO z upravnimi področji in še posebej z njihovimi načelniki, dinamične in vsebinsko dognane, kar je pomenilo, da so bili medsebojni osebni stiki in dogovori nadvse pomembni. Sestajal sem se z ljudmi, ki so bili odlični strokovnjaki, polni idej in delovnih zamisli ter človeško nadvse bogati. Zato ni bilo treba - kadar smo bili pred novo nalogo - odrediti, kaj je potrebno storiti, temveč smo se skupaj le dogovarjali, kako bi zastavljeno uresničili, in kako bodo naše rešitve sprejeli ljudje. Novih nalog smo se nato lotevali po dogovorjenih merilih. Če smo predvidevali, da izvedba kake naloge ne sodi v naše okolje, je, upošteva je našo samostojnost, nismo izvršili. Vodilni strokovnjaki upravnega aparata PPNOO so imeli toliko dognanih pobud, življenjskih izkušenj in znanja, da je bilo po njihovi zaslugi mogoče delovati hitro in učinkovito.

PPNOO je spremljal tudi družbenopolitično dogajanje v ostali Sloveniji, čeprav vanjo upravno in politično nismo bili vključeni. Seveda smo imeli z Ljubljano, kot smo takrat rekli slovenski vladi, IO OF in CK KPS, veliko neformalnih operativnih vezi pri reševanju oblastvenih, gospodarskih, kulturnih, šolskih in drugih vprašanj. Ljubljana nam je nudila vse, kar je bilo v njeni moči, mi pa smo »izbirali« tisto, kar je našim razmeram najbolj ustrezalo. Ko govorim o tej pomoči, sem namenoma uporabil besedo Ljubljana, saj republiška vlada, njene ustanove, kakor tudi politična vodstva, za cono B niso imela nikakršnih formalnih pristojnosti, kajti ta del Primorske pred uveljavitvijo določb mirovne pogodbe z Italijo še ni bil priključen k Sloveniji in Jugoslaviji. Slovenske in jugoslovanske zakonodaje v cono B slovenskega Primorja zaradi tega nismo bili dolžni uveljavljati.

V začetku so hotela posamezna ministrstva vlade Slovenije tudi v coni B uresničevati svojo izvršilno oblast, kar je bilo še najbolj zaznavno na gospodarskem področju. Vendar so bili ti poizkusi hitro odpravljeni. V tej zvezi mislim na rudnik živega srebra v Idriji, predelovalno industrijo rib v Izoli, lesnopredelovalno industrijo pa tudi na druga podjetja in ustanove, ki ne bi bila - če bi jih upravno vezali na ustrezna ministrstva v Ljubljani - v skladu s pravnim statusom cone B. Spominjam se sestanka v prvi polovici leta 1946, ki smo ga imeli oblas-
tveni in politični predstavniki cone B slovenskega Primorja s slovenskim vladnim in političnim vrhom, ki so ga zastopali Boris Kidrič, Franc Leskošek-Luka, Stane Kavčič in še nekateri. Z naše strani se je sestanka udeležil tudi celotni okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine (KPJK) za cono B slovenskega Primorja. Prisoten je bil tudi sekretar KPJK Boris Kraigher. Sklenili smo, da noben član vlade ali njenih ustanov ne sme vzpostavljati direktivnih operativnih vezi s posameznimi oblastnimi telesi in ostalimi ustanovami brez predsedstva PPNOO oziroma posebne komisije, ki je bila ustanovljena na tem sestanku. Naloga komisije je bila usklajevati pomembnejše pobude obeh strani, sestavljali pa so jo predsednik slovenske vlade B. Kidrič, B. Kraigher in France Perovšek. Po tem je vse teklo tako, kot je bilo dogovorjeno. Vsi, ki so prihajali iz Ljubljane z različnimi pobudami, ali pa so na našo prošnjo prišli v cono B za daljši čas, so se vključili v upravna telesa PPNOO, v gospodarstvo ter na druga področja tako, da ni bilo nobene dvotirnosti.

Glede upravno-teritorialne razdelitve cone B oziroma vzhodnoprimorskega okrožja naj opozorim še na naslednje. Ob nastanku cone B je bilo v njej še nekaj ostankov medvojne partizanske teritorialne razdelitve, ki se je podrobno ne spominjam več. Zagotovo pa vem, da je poleg okraja Koper v slovenski Istri nekaj časa obstajal še okraj Piran, medtem ko je v Vipavski dolini poleg ajdovsko-vipavskega, obstajal še okraj Črniče. Kmalu pa smo prešli na upravno-teritorialno razdelitev, ki se je ohranila vse do konca obstoja cone B. Tako je bil za celotno slovensko Istro oblikovan samo koprski okraj, znotraj katerega so imela mesta Koper, Izola in Piran poudarjeno upravno-politično samostojnost. Ostali okraji v coni B so bili upravno-teritorialno razdeljeni takole: Mali

Kras je tvoril okraj Herpelje-Kozina, območje Brkinov in podsnežniškega dela se je združevalo v okraj Ilirska Bistrica, okraj Postojna je zajemal postojnsko-pivški predel, Vipavsko dolino do demarkacijske črte na Ajševici je obsegal okraj Vipava, cerkljansko-idrijsko področje se je združevalo v okraj Idrija, Banjška planota se je oblikovala v okraj Grgar, tolminski okraj pa se je razprostiral na levem bregu Soče do Kobarida in v svoje meje vključeval tudi osamljeno Trento. Cona B oziroma vzhodnoprimorsko okrožje je torej obsegalo naslednje okraje: Koper, Herpelje-Kozina, Ilirska Bistrica, Postojna, Vipava, Idrija, Grgar in Tolmin. PPNOO je v tem času, 7. septembra 1945, razpisal tudi volitve v krajevne NOO, in sicer tam, kjer jih ni bilo mogoče izpeljati že poleti in v jeseni 1944.

1. Gospodarstvo

Poverjeništvu PNOO si je prizadevalo oživiti gospodarstvo, kar je bilo mogoče doseči s ponovnim zagonom obstoječih industrijskih, rudarskih, obrtnih, trgovinskih in kmetijskih zmogljivosti ali z ustanavljanjem novih podjetij ter ostalih ekonomskih služb, in tako zapolniti vrzeli na tem področju družbenega življenja.

Cona B je bila čez noč odrezana od svojih naravnih središč, Trsta in Gorice. Najprej je bilo potrebno zagotoviti preskrbo prebivalstva z živilskimi in industrijskimi izdelki. Zaradi odrezanosti od obeh središč in cone A ter še neutečenih gospodarskih vezi s Slovenijo, je bilo to zelo težko uresničiti. Skoraj nepremostljiva težava je bil neurejen in zato iz dneva v dan bolj improviziran plačilni promet. Po nastanku cone B je bila na njenem ozemlju plačilno sredstvo še vedno italijanska lira. Denarna masa v italijanski valuti se je iz cone B naglo odlivala v cono A, iz nje pa k nam skoraj ni bilo njenega dotoka. V Sloveniji in Jugoslaviji je bil v obtoku dinar. Dokler smo dobivali iz Slovenije določene vsote italijanskih lir iz trezorjev tamkajšnje osrednje banke, v kateri so bile deponirane po zamenjavi lir v dinarje, je še nekako šlo. Toda ta vir je naglo usahnil, med drugim tudi najbrž zato, ker je o tem denarju odločala tudi Narodna banka v Beogradu. Tega denarja je

bilo malo verjetno tudi zato, ker je zamenjava lir v dinarje v Sloveniji zajela samo ozemlje nekdanje t. i. Ljubljanske pokrajine. Denarna unija cone B z Jugoslavijo tudi ni bila možna zaradi mednarodnopravnih vzrokov, s cono A pa je bila neizvedljiva, kajti z njo bi prišla cona B posredno pod vpliv Italije. Zato je bil na skupno pobudo PPNOO, oblastvenih organov iz hrvaške Istre in Reke ter vojne uprave JA za cono B Julijske krajine sprejet sklep, da se za celotno jugoslovansko cono izda lastni denar - jugolira. Ta sklep je bil takoj uresničen. Oktobra 1945 je bila jugolira uveljavljena kot edino zakonito plačilno sredstvo na celotnem slovenskem in hrvaškem ozemlju cone B. Jugoliro je izdala Gospodarska banka za Istro, Reko in slovensko Primorje, napisi na njej pa so bili v slovenščini, hrvaščini in italijanščini.

Bankovec gospodarske banke za Istro, Reko in slovensko Primorje, t. i. jugolira (iz zbirke Muzeja novejšje zgodovine, Ljubljana)

Prebivalstvo je jugoliro zelo dobro sprejelo. Odklonilno pa se je nanjo odzval zlasti ves poslovni del italijanske narodnosti v mestu Koper, ki so ga, razen našega aktivističnega jedra pod vodstvom Nerina Gobba-Gina, podprli skoraj vsi ostali meščani. Nerino Gobbo-Gino je prepričeval meščane naj ne stavkajo, vendar ni uspel. Novega denarja niso hoteli sprejeti, italijanski liri pa se niso hoteli odreči. Zato so neposredno po uvedbi jugolire ustanovili stavkovni odbor, ki je organiziral splošno stavko z zahtevo, da ostane italijanska lira izključno plačilno sredstvo. Stavki so se pridružili skoraj vsi prebivalci Kopra. Trgovine, obrtne delavnice in ostale privatne službe so prenehale z delom. Grozilo je, da se bo stavka bliskovito razširila na večino ostalih slovenskih in hrvaških istrskih obalnih mest z večinskim italijanskim prebivalstvom. Stavki niso bili naklonjeni edinole italijanski delavci v izolskih tovarnah Ampelea in Arrigoni ter okoliški kmetje. Potrebno je bilo hitro ukrepati, posebej še zato, ker nas je stavka popolnoma presenetila. Okoliško slovensko prebivalstvo je ostalo brez trgovske mreže. Vsakodnevne ekonomske vezi s Koprom so bile pretrgane. Vendar to še ni bilo najhuje. Stavka je imela izrazito politično ozadje in je bila najverjetneje spodbujena tudi iz Trsta oziroma cone A. Spodkopati je hotela dokončno oblikovanje cone B v upravno-politično enoto, ki bi lahko oprta na trden monetarni sistem - s političnimi sredstvi v okviru vse Primorske nadaljevala boj za priključitev k Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Številni udeleženci stavke so zagovarjali stališče, da je Koper samo italijanski, da pripada Italiji in da je prisotnost Jugoslavije v njem le prehodna ter da mora na tem, »samo italijanskem ozemlju«, biti plačilno sredstvo le italijanska lira. Če bi se to osrednje sporočilo organizatorjev splošne stavke razširilo še med prebivalstvo hrvaške Istre in Reke, bi lahko splošna stavka, tudi v imenu boja za boljše gnotne možnosti, zajela večino italijanskega prebivalstva v slovenskem in hrvaškem delu cone B in s tem bi bili prvi monetarni ukrepi neuspešni.

Politične organizacije istrskih Slovencev in italijanskih delavcev v Izoli so takoj sklicale in pri oblasteh prijavile veliko protistavkovno protestno zborovanje v Kopru, ki se ga je udeležilo več tisoč ljudi. Protest je bil silovit, zahteve po takojšnji prekinitvi stavke pa tako srdite, da je stavka že naslednje ju-

tro propadla, stavkujoči pa so sprejeli jugoliro brez nadaljnjih odporov. Ob protestnem shodu je prišlo tudi do incidentov, saj so demonstranti, potem ko jih je surovo napadla skupina koprskih meščanov, razbili precej rolet zaprtih trgovin. Spopad je bil tako hud, da je terjal tudi nekaj žrtev. Razbitje stavke v Kopru je odmevalo v Trstu, predvsem pa v celotni coni B, kjer ni prišlo ne prej, ne kasneje do odklanjanja jugolire.

Po uvedbi jugolire je gospodarsko in ostalo družbeno življenje v coni B nemoteno doživljalo svoj vzpon. Tudi pogosta množična udeležba ljudi na demonstracijah, zlasti v Trstu in Gorici, proti »zavezniški« okupaciji cone A in za njeno priključitev k Jugoslaviji, ni ovirala nenehne gospodarske rasti in delovanja drugih družbenih služb. Prebivalstvo je po vsaki udeležbi na političnih zborovanjih in demonstracijah v Trstu in Gorici z dodatnim delom nadomeščalo izgubljeni čas in dosegalo celo nadpovprečne delovne učinke.

Po tem, zelo splošnem orisu gospodarskih razmer v drugi polovici leta 1945, bom na kratko predstavil glavne gospodarske dejavnosti, in sicer za ves čas obstoja cone B slovenskega Primorja. Zavedam se, da bo ta prikaz zelo splošen, najbrž celo preveč, in da bi ga dejansko morala zajeti posebna študija. Toda pišem po spominu in samo tisto, kar je v njem toliko ohranjeno, da lahko najbrž prestane preizkušnjo s pisanimi viri iz tedanjega časa. Kljub temu pa sodim, da bo taka, bolj splošna podoba gospodarskih in tudi kulturnoprosvetnih, upravnih, pravosodnih, šolskih in političnih razmer, vsaj delno prispevala k osvetlitvi nastanka in razvijanja družbenega delovanja v coni B. Morda bo vzpodbudila, da se bo tega sistematično in po vseh metodah zgodovinarskega raziskovanja lotil kdo drug.

a) Industrija in rudarstvo. Dokler Primorska ni bila po vojni razdeljena na cono A in cono B, sta bila industrijska proizvodnja in rudarstvo v vzhodnoprimorskem okrožju nekakšen privesek gospodarskih središč v Trstu, Gorici in Trziču. Zaradi značaja svoje proizvodnje ni bil na ta središča vezan le idrijski rudnik.

V vipavskem bazenu je prevladovala lesno- in živilskopredelovalna industrija, čeprav je bila pred tem Ajdovščina pomembnejše obrtno in industrijsko središče. Najbolj pa je bilo

razvito kmetijstvo in delno tudi gozdarstvo. Za gospodarstvo pa je bil pomemben tudi hiter razvoj na novo ustanovljenih industrijskih podjetij. Podobno je bilo v drugih vzhodnoprimorskih okrajih. Od vipavskega so se razlikovali le po tem, da je bilo tam nekaj večjih podjetij. Med kmetijskimi dejavnostmi so na Vipavskem in na Koprskem prevladovali vinogradništvo ter usmerjeno sadjarstvo in povrtninarstvo. Drugje je bila kmetijska pridelava glede na vrste pridelkov bližje večini ostalih slovenskih predelov. Seveda je bilo na Štajerskem, v jugovzhodnem delu Dolenjske in v Beli krajini vinogradništvo tudi močno razširjeno.

Večji lesni obrati so bili v Šempetru na Krasu (sedaj Pivka) in v Ilirski Bistrici. Postojna je bila privlačna zaradi svetovno znane kraške jame, v Idriji je deloval rudnik živega srebra, po vseh okrajih so delovala privatna obrtna in združna podjetja, na Tolminskem pa zlasti mlečno predelovalna. Razmeroma močno gospodarsko osnovo je imel koprski okraj. V Koprju je bilo nekaj manjših podjetij in tovarna za predelavo rib Delanglade, v Izoli sta bili tudi tovarni za predelavo rib Ampelea in Arrigoni, v Piranu je bila tovarna mila Salvetti, dokaj velike soline pa so bile v Sečovljah in v Strunjanu. Poleg tega sta obstajala še turistični center v Portorožu in premogovnik črnega premoga v Sečovljah. Ker je bil zalit z vodo, smo ga z velikimi težavami usposobili za normalen odkop. Vendar vse naštetu ni moglo v okrožju zagotoviti zaposlitve večjemu delu prebivalstva, ki se je ukvarjalo zlasti s kmetijstvom in gozdarstvom, deloma pa je bilo zaposleno še v Trstu in Gorici. Vse navedene industrijske, rudarske in obrtne zmogljivosti tudi niso omogočale celovitega gospodarskega razvoja od svojih naravnih središč odrezane cone B. Zato smo pospešeno ustanavljali različna nova podjetja, od proizvodno industrijskih do infrastrukturnih. Zanimivo bi bilo pogledati v Uradni list PPNOO iz let 1945-1947, v katerem so bili skoraj v vsaki številki objavljeni ustanovitveni odloki za gospodarska podjetja pa tudi za nove šole različnih smeri, za kulturne ustanove, bolnice in druge zavode splošnega družbenega pomena.

Večja industrijska podjetja, ki so bila v lasti tujih državljanov, ki so se po koncu vojne izselili ali pa v lasti italijanske države, so bila dana pod sekvester. Idrijski rudnik živega sre-

bra je bil npr. v državni lasti že v času Avstro-Ogrske monarhije. Po prvi svetovni vojni je postal last italijanske države. Privatni lastniki, ki se ob koncu vojne niso izselili, so lastništvo in upravljanje svojih podjetij obdržali. Nekaj jih je sicer ob koncu vojne za svoje potrebe zasegla vojska, zlasti v Postojni in Ilirski Bistrici; to nam je povzročalo težave, ki smo jih skušali kolikor mogoče ublažiti.

Neposredno upravljanje »državnih« podjetij je bilo po okvirnih navodilih PPNOO in okrajnih NOO prepuščeno vodstvom delovnih kolektivov oziroma upravam podjetij, pri čemer so tvorno sodelovali tudi sindikati. Oblast se operativno ni vmešavala v njihovo delo. Glede na specifičen položaj v coni B jim je nudila le ustrezno pomoč pri prodaji njihovih izdelkov na domačem in tujem trgu, pri širitvi proizvodnih in storitvenih dejavnosti, pri reševanju kadrovskih težav in dolgoročnem načrtovanju proizvodnje. Okvirno določanje cen izdelkov in osnovnih storitev ter razumna monetarna politika, sta omogočali obstoječim in novim gospodarskim podjetjem normalno delovanje brez nepotrebnih pretresov. Ne glede na vzporedni, znatno sproščeni trg, nismo imeli inflacije. K temu je poleg neformalne vezave jugolire na takrat izredno stabilen jugoslovanski dinar prav gotovo pripomoglo tudi partizansko politično in moralno ozračje, ki je spontano obvladovalo vse družbeno življenje. Ljudje so praviloma vestno uresničevali dogovorjeno, saj je na Primorskem prevladoval v tistem času politični zanos, ki ni bil nekaj namišljenega. Temeljlil je v zmagi nad več kot dvajsetletno italijansko okupacijo ter v globoki nacionalni zavesti, prevladujoči medčloveški solidarnosti in v naravnost ganljivih pričakovanjih ljudi, da jih čaka nadvse »lepo« življenje po formalni združitvi s Slovenijo oziroma Jugoslavijo.

b) Trgovska in preskrbovalna mreža. Ob nastanku cone B se je šele obnavljala. Med vojno je delovala v omejenem obsegu, pri čemer sta tudi mesti Trst in Gorica omogočali skromno preskrbo še okupiranemu delu Primorske, posredno po ilegalnih poteh pa tudi nekaterim področjem partizanskega osvobojenega ozemlja.

Ker smo bili od teh mest v coni B po vojni odrezani, Slovenija pa svoje preskrbovalne mreže še ni dokončno usposobila,

smo morali hitro ukrepati. Ustanovili smo močno preskrbovalno veletrgovsko podjetje v Šempetru na Krasu, osrednjem železniškem vozlišču na Primorskem. Od tam smo lahko razpošiljali pomembno pomoč UNRRE ter blago, ki smo ga dobivali iz Slovenije in Jugoslavije, v vse predele cone B slovenskega Primorja. Naj pojasnim, da je bila UNRRA mednarodna organizacija, ki je po drugi svetovni vojni posredovala pomoč za prehrano prebivalstva in obnovo držav, ki so jih okupirale in opustošile fašistične in nacistične sile. Šempetrsko veletrgovsko podjetje je imelo svoje podružnice v nekaterih najvažnejših centrih, tako da je bilo možno sorazmerno hitro in sistematično preskrbovati vse prebivalstvo. Nakup najosnovnejših prehranskih in tekstilnih izdelkov je bil omejen in je potekal s pomočjo potrošniških kart, kakor še v marsikateri evropski državi v tistem povojnem času. Prebivalstvo ni trpelo pomanjkanja osnovnih življenjskih potrebščin, čeprav o izobilju ali celo razkošju ni bilo sledu. A lačen ni bil nihče, tudi oblačil je bilo dovolj za najnujnejše potrebe. Temu je pripomoglo troje: kmetijska pridelava je bila relativno dobro razvita in je uspešno dopolnjevala izbor živil, za katere je skrbel oblast; samopreskrba z drobno spontano menjavo kmetijskih pridelkov s cono A oziroma s Trstom in Gorico je v obmejnih predelih večala obseg blaga za široko porabo; ves čas obstoja cone B ni bilo obvezne oddaje kmetijskih pridelkov, ki bi kmete odvrčala od pridelovanja viškov za prodajo oziroma menjavo.

Vodstvo preskrbovalne mreže je upoštevalo tudi nekatere prehranske navade prebivalstva, ki so se razlikovale od drugih predelov Slovenije. Zlasti v goratih predelih je bila polenta nepogrešljiva hrana; enako je veljalo za različne testenine. Ker koruznega zdroba in testenin od UNRRE in iz Slovenije oziroma Jugoslavije nismo dobivali v zadostnih količinah, smo organizirali ustrezno proizvodnjo teh živil. Naše stališče glede preskrbe prebivalstva je bilo, da oblast, ki ne bi zagotovila vsaj minimuma tega, kar je zagotavljala Italija, pri ljudeh ne bi imela ugleda. Zgrešeno in škodljivo so, z ukinitvijo vzhodnoprimorskega okrožja po priključitvi k Jugoslaviji, ravnali tisti odgovorni, ki so od ljudi v revnih hribovskih predelih - njim smo v coni B zagotavljali vsaj dovolj polente in testenin - zahtevali obvezno oddajo žit in ostalih kmetijskih

pridelkov, čeprav jih ti niso imeli kje vzeti! Zato ni čudno, da je po priključitvi, za Slovenijo ter Jugoslavijo opredeljeno prebivalstvo Robidišča, skoraj v celoti - z vaško godbo vred - emigriralo v Italijo. Tudi v zibelki južnoprimskega partizanstva, v Brkinih, se je godilo podobno oziroma še huje, saj je šlo za večje število vasi in tako za neizkoriščene razvojne možnosti - npr. živinorejo, sadjarstvo.

Uvozno-izvozno dejavnost je v glavnem opravljala družba UIVOD, ki je imela sedež v Trstu. Družbo je vodil upravni odbor, sestavljen iz gospodarskih kadrov iz cone A, neformalno pa tudi iz cone B. UIVOD je uradno delovala kot samostojno privatno podjetje skladno s pravnimi predpisi v coni A, dejansko pa je bila gospodarska ustanova PNOO iz Trsta in PPNOO iz Ajdovščine.

c) Kmetijstvo in gozdarstvo. Ob osvoboditvi sta bili to najmočnejši gospodarski veji. Čeprav kmetijska pridelava ni bila bistveno višja kakor drugod v Sloveniji, je imela na Primorskem dve prednosti. Podnebni pogoji so omogočali intenzivnejšo in pestrejšo kmetijsko pridelavo. Hkrati pa je bil vpliv italijanske kmetijske politike med dolgoletno okupacijo tolikšen, da so bili kmetje bolj množično zavzeti za modernejšo pridelavo, kakor drugod po Sloveniji. Poleg tega pa je bila tudi konkurenčnost na italijanskem kmetijskem trgu tako velika, da je vzpodbujala primorske kmete k intenzivni pridelavi.

V coni B smo nasledili kolonatski odnos le na koprskem, kjer je bil v začetku decembra 1946 ukinjen in je bila do 9. februarja 1947 - tj. do dne pred podpisom mirovne pogodbe z Italijo - zemlja razdeljena nekdanjim kolonom. Kolonatska razmerja so bila tudi v coni A, v Brdih. Partizanska oblast jih je tod sicer med vojno ukinila, vendar so po vojni v coni A do uveljavitve mirovne pogodbe z Italijo septembra 1947 kolonatski odnosi praktično še obstajali. Pravno so bili dokončno odpravljeni šele po priključitvi tudi tega dela Primorske k Jugoslaviji. Kolonat je namreč obstajal na Koprskem in v Brdih še po splošni zemljiški odvezi v Avstriji v 19. stoletju. Z odpravo kolonata smo šele mi napravili tisto, kar so že davno storile napredne meščanske države. Vse kaže, da je Avstrija tod ohranila kolonatski odnos tudi zato, da si je na stičišču slovenske in italijanske narodnosti pridobila politično naklonjenost zemljiških gospodov, ki so bili praviloma Italijani.

Po odpravi kolonata bivših kolonov nismo organizirali v nikakršne zadruge kolhoznega tipa. Takih zadrug tudi nismo ustanavljali nikjer drugje v coni B. Splošne kmetijske zadruge, ki so posredovale prodajo pridelkov in nabavljale reprodukcijska sredstva, smo organizirali na novo in brez prisile. Ker so v svojo dejavnost marsikje vključevale drobnoprodajne trgovine s prehrabnimi in drugimi vsakodnevnimi potrebščinami, so se razmeroma hitro širile. Seveda pa je imelo zadružništvo tudi iz časov italijanske okupacije in še pred njo, nekaj močnih korenin. Omenil bi le Vipavsko vinarsko zadrugo, ki je bila dobro organizirana in se je načrtno ukvarjala z vinarstvom in kletarstvom. Na Koprskem so kmetje večinoma pridelovali vino v lastnih kletih. Zato je dal dr. Stanko Kovačič že zgodaj pobudo za izgradnjo moderne vinske kleti, ki je kasneje, ko je bila dograjena, odkupovala grozdje, ga predelovala, kletarila ter skrbela za prodajo vin. Koprška Agrarija, ki je, če se ne motim, še tudi po vojni nekaj časa delovala po zadružnih pravilih, pa je industrijsko predelovala tudi druge kmetijske pridelke (zlasti paradižnik). Agrarijo so v glavnem vodili Italijani. Njenega pravnega statusa pa se ne spominjam več.

Glede zadružništva naj še enkrat poudarim, da v coni B ni bilo nikakršnih kratkoročnih, niti dolgoročnih usmeritev za organiziranje kmetijskih zadrug kolhozniškega tipa. O tem sem povedal nekaj več v uvodnem prispevku v brošuri o Gabrovici, ki je izšla leta 1977 v Kopru.* Tam sem pojasnil, čemu ni prišlo do delovnih zadrug v coni B, kljub dejstvu, da so prav v Gabrovici v slovenski Istri že med vojno organizirali kmečko komuno kolhozniškega tipa, ki se je obdržala najdlje od vseh povojnih kmečkih delovnih zadrug. Glavni pobudniki za njeno ustanovitev so bili povratniki iz Sovjetske zveze po prvi svetovni vojni. Vas je tako zadrugo med vojno hotela in ustanovili bi jo, četudi bi temu nasprotovala OF.

Od kmetijskih panog naj omenim le še sadjarstvo. Zelo razširjeno je bilo ob Obali, v Brkinih, Brdih in v Vipavski dolini. Spodnja Vipavska dolina, kjer je bilo sadjarstvo najbolj razvito in je dajalo tudi najbolj kakovostno sadje (npr. breskve), je skoraj v celoti spadala v cono A. Na Postojnskem,

* Glej *Gabrovica v boju za svobodo*, Koper 1977, str. 5-12.

Idrijskem, Tolminskem in na Banjški planoti pa je bilo sadjarstvo razširjeno približno v taki meri, kakor drugod v Sloveniji, in je dajalo skromnejše tržne presežke. Razmeroma zgodaj smo pričeli načrtovati razširitev sadjarstva in vinogradništva in predvideli spreminjanje večjih kmetijskih zemljišč (npr. pod Črnim Kalom) v plantaže.

V coni B je bilo veliko gozdov. V tolminskem, idrijskem in grgarskem okraju so se razprostirali obsežni in po lesni masi bogati gozdovi, še zlasti v Trnovskem gozdu. Tako je bilo tudi v severovzhodnih predelih postojnskega in ilirsko-bistriškega okraja (Javornik, Snežnik itd.), medtem ko je bilo drugje gozda manj in je bil tudi slabše kakovosti. Kraško-istrsko območje, ki že prehaja v sredozemski podnebni pas, pa je imelo najmanj kakovostnih gozdnih površin. Zato smo takoj po vojni tod pričeli z množičnim pogozdovanjem.

V lastninsko strukturo gozdov se PPNOO ni spuščal. Gozdovi, ki so bili prej v lasti italijanske države ali tujcev, so prešli v upravo strokovnih služb PPNOO. Privatni lastniki gozdov so morali spoštovati splošni režim sečnje in vzdrževanja, ki pa je bil precej milejši kot v času italijanske okupacije. S sečnjo pridobljeni les je bil namenjen za obnovo požganih vasi, preskrbo s kurjavo in lesno-predelovalni industriji, v manjšem obsegu pa tudi za izvoz.

d) Infrastruktura. Z njo je PPNOO imel veliko začetnih težav. Glavne ceste so bile z demarkacijsko črto presekanе. Čeprav je bila po njih dnevna prometna povezava s Trstom in Gorico zelo živahna, ta promet ni bil pomemben za gospodarsko in upravno dejavnost, saj ti mesti nista bili več središči južnega in precejšnjega dela severne Primorske. Gospodarske povezave s cono A so bile pičle, skokovito pa so se vzpostavljale z ostalo Slovenijo, Jugoslavijo in hrvaško Istro. Čeprav sta ostali coni A in B še vedno enoten kulturni in politični prostor, pa je postala cona B v upravnem pogledu nekakšen otok.

Središče cone B v Ajdovščini je bilo s svojimi okraji, pa tudi z Ljubljano, Istro in Reko zelo slabo povezano, sprva skoraj odrezano. Železniška proga po Vipavski dolini je bila slepo črevo takratnega železniškega sistema. Potekala je namreč od Gorice do Ajdovščine, kjer se je tudi končala. Na želez-

niško povezavo z Ljubljano in drugimi deli Jugoslavije iz Vipavske doline zaradi demarkacijske črte ni bilo mogoče misliti. Prevoznih podjetij ob koncu vojne na Vipavskem ni bilo. Začeti smo morali tako rekoč iz nič. S pomočjo vipavskega vojnega področja, ki je bilo skoraj v celoti slovensko in je bilo tudi vse, kar je ostalo od IX. korpusa slovenske NOV, smo ustanovili avtomobilsko potniško in tovorno prevozno podjetje, ki ga je vodil nekdanji oficir IX. korpusa, Marjan Pengov. Vozni park so najprej sestavljala zaplenjena nemška vojaška vozila. To so bili tovornjaki, nekaj vozni in še več nevoznih avtobusov in razna poškodovana vozila, iz katerih so v izvrstnih mehaničnih in karoserijskih oddelkih v podjetju sestavljali »nova« vozila. V mehanični delavnici, ki je prerasla v pravo manjšo remontno tovarno, so delali skoraj čudeže. Lotevali so se vsega: popravil osebnih vozil, tovornjakov in avtobusov, ki so po videzu in funkcionalnosti odtehtala nova. Seveda smo iskali tudi možnosti za nakup novih tovornjakov in avtobusov. S skromnimi finančnimi sredstvi, pridobljenimi z izvozom, smo bili pri tem delno tudi uspešni. Prevozne zagate so reševali tudi v drugih središčih cone B, posebno še v slovenski Istri, Tolminu, Postojni in drugje. Okrajem Postojna, Ilirska Bistrica, Hrpelje-Kozina in v manjši meri tudi Tolminu je bilo glede tega lažje, saj so bili prvi trije s svetom primerno povezani z železnico, Tolmin pa je imel tudi možnost železniških povezav po Baški grapi.

Pomorska povezava med obalnimi mesti v coni B in tudi s Trstom je bila dobra. Vzdrževali so jo v glavnem lastniki manjših potniških ladij iz Trsta. Seveda smo imeli tudi manjše ribiško ladjevje in veliko število privatnih športnih in ribiških čolnov.

Telefonske zveze so bile zelo slabe, v nekaterih primerih celo pod ravni Slovenije v predvojni Jugoslaviji. Pričakoval sem, da bomo od italijanske države, ki je bila industrijsko in prometno neprimerno bolj razvita od predvojne Jugoslavije, v tej veji infrastrukture nasledili za tisti čas moderno ureditev. Edina obstoječa avtomatska telefonska zveza je bila med Kopro in Trstom, drugje pa so se telefonske zveze po redkih direktnih medkrajevnih linijah vzpostavljale ročno, največkrat celo verižno od pošte do pošte. Na klicno številko iz Ljubljane je bilo navadno potrebno čakati uro ali dve, kajti

maloštevilne telefonske zveze so bile preobremenjene. Pogrešali smo več neposrednih zvez med večjimi središči tudi znotraj cone B. Presenečen sem bil, da ni imela ekspanzionistična Italija ob meji s predvojno Jugoslavijo, že zaradi strateških vzrokov, dobrih civilnih telefonskih in telegrafskih povezav. Najbrž je telefonija najbolje delovala na vojaški ravni in je s sesutjem Italije leta 1943 razpadel tudi ta sistem.

Ker telefonske zveze iz Ajdovščine s Kopro in Trstom ni bilo, je bilo potrebno na vsak klic Obale in obratno, čakati izredno dolgo. Prav v slovenski Istri pa je bilo toliko nenadnih in nepredvidljivih dogajanj gospodarske in predvsem politične narave, da je bilo potrebno nanje iz Ajdovščine hitro reagirati. Zato smo imeli s Kopro kratkovalovno radijsko zvezo. Prav tako tudi z Ljubljano. Radijski sprejemni in oddajni center je bil v Ajdovščini v zgradbi predsedstva PPNOO v mansardnih prostorih vile Rizatti. Po teh zvezah smo pošiljali skoraj izključno le šifrirane depeše. Možen, toda tehnično slabši, je bil tudi neposredni pogovor po radijski zvezi, ki pa ga praviloma nismo uporabljali. Zavedali smo se, da bi lahko pogovore prestrezali prisluškovalna služba Allied Military Government, tj. zavezniške vojne uprave oziroma obveščevalne službe operativne zasedbene anglo-ameriške vojske v coni A, in italijanska obveščevalna služba.

PPNOO je imel zaradi počasnih, razmeroma redkih in preobremenjenih avtobusnih zvez z okrajnimi centri in celotnim ozemljem okrožja precej velik lastni avtopark. Te avtomobile je bilo treba vestno vzdrževati, saj so bili večinoma starejši in dokaj izrabljeni, tako da so bili delavci v mehanični delavnici komaj kos zahtevam po pravočasnih prevozi. Mehanično delavnico PPNOO je vodil izvrstni letalski mehanični strokovnjak Riko.

Če strnem gospodarske probleme tistih dveh let, moram reči, da sta si prebivalstvo in oblast tega dela Primorske po vojni močno prizadevala za čim prejšnji gospodarski dvig. Res je, da ljudje niso takoj zaživel bistveno bolje, ker za to ni bilo ustreznih gmotnih možnosti. Želje, da se to spremeni, pa so vzpodbudile k odločnim dejanjem: najprej pri celjenju vojnih ran - z obnovo požganih in porušeni vasi, ki jih je bilo največ v Brkinih in seveda tudi drugje. Ljudje so udarniško delali iz lastnega prepričanja in ne zaradi nekakšnega »horuk so-

cializma«. Potrebno je bilo imeti streho nad glavo in po možnosti čimprej električno energijo tam, kjer je še ni bilo. Izboljšati ali na novo zgraditi smo morali lokalne poti in ceste, čimboljše obdelovati zemljo in rešiti še vrsto drugih življenjsko pomembnih vprašanj. Denarja za vse to ni bilo dovolj. Lahko bi inflacijsko tiskali jugoliro, toda tega nismo hoteli brez ustreznega blagovnega kritja. Ljudje so celili vojne rane in ustvarjali osnovne življenjske pogoje tako, da so finančna sredstva, ki so bila temu namenjena, oplemenitili s svojim prostovoljnim delom. Ko smo konec avgusta 1946 v Ajdovščini na t. i. paradi dela proslavili prve velike uspehe pri obnovi vasi, v proizvodnji, v prometu, kmetijstvu in drugod, smo ob obračunu vrednosti obnovitvenih in drugih komunalnih investicijskih del ugotovili, da so ljudje s prostovoljnim delom in iznajdljivostjo oplemenitili skromna naložbena sredstva v razmerju 1:10. Strokovno pomoč pri obnovi jim je nudilo na novo ustanovljeno gradbeno podjetje Primorje, ki se je razvilo iz inženirske službe IX. korpusa slovenske partizanske vojske in ki ga je vodil direktor Avgust Okroglič. Skratka, začeli smo pri temeljih, na katere smo si prizadevali postaviti gospodarsko zgradbo, ki naj bi ljudem dajala redno delo in zaslužek.

Škoda, da je bila v naslednjih letih ta smer zavrta in da je šele precej kasneje nastopilo stanje, ko se je tudi Primorska izvila iz porodnih krčev postavljanja gmotnih osnov družbe in s tem za množično zaposlitev ter bistveno spremembo socialne strukture slovenskega naroda. Prav skokovita menjava socialne strukture v kasnejših desetletjih nas je postavila ob bok ostalim evropskim narodom. Tu trdno stojimo ne glede na velike težave in pretese, ki jih zdaj doživljamo prav na gospodarskem področju. Toda, kakor sem že večkrat zapisal: sedanja, zlasti gospodarska kriza Slovenije ni kriza propadle predalpske dežele hlapcev in dekel, temveč kriza moderne slovenske države, ki se je domala do evropske življenjske ravni povzpela po vojni, kljub tudi senčnim stranem tega obdobja. Kajti naš razvoj, pa naj posamezni politiki ali celotne stranke še tako trdovratno govore o boljševiškem značaju naše povojne družbe, po končnem učinku takšen ni bil. Oblika sedaj tako kritično obravnavane družbene lastnine je nastala pri nas zaradi ostrega spopada z vzhodnoevropskim in de-

loma tudi našim domačim, v bistvu stalinistično-boljševiškim pojmovanjem lastnine. Zaradi tega so se pri nas razvile gospodarske in druge razvojne pobude, ki so se bistveno razlikovale od pobud v vzhodnoevropskih državah. Škoda je, da sistem družbene lastnine ni bil nadgrajen z doslednim tržnim gospodarstvom, ki bi - na osnovi ekonomskega tekmovanja, ki bi ga potrjeval samo trg - v upravljanje narodnega bogastva vnesel lastninski pluralizem, brez omejitev za vsak njegov del. Temu smo se zelo približali v letih 1970-1972. Toda kljub vsemu je današnja družbena podoba Primorske, gledano celovito, čisto drugačna od tiste, ki je izšla iz druge svetovne vojne. K temu je pripomoglo prizadevanje vseh ljudi, oblasti in politike. Morda je nekaj v tej smeri prispevala tudi družbena dejavnost v coni B slovenskega Primorja.

e) Turizem in gostinstvo. V coni B smo imeli dvoje turističnih središč ter še več manjših, ki so pred vojno zelo cvetela, in sicer Portorož ter Postojno, gorsko letovišče Lokve in še nekaj drugih. Toda v prvih povojnih letih je privabljala turiste le Postojna s svojo znamenito kraško jamo. V Portorožu se turistično življenje v predvojnem obsegu ni obnovilo. Uresničiti nismo mogli niti načrtov, ki smo jih že imeli v mislih. Po uveljavitvi mirovne pogodbe z Italijo in nastankom t. i. Svobodnega tržaškega ozemlja je namreč v Portorož prišel odred Jugoslovanske armade, ki je bil od junija 1945 do pomladi 1947 v coni A v Opatjem selu. Odred je zasedel del portoroških turističnih objektov. Seveda se takratnih tamkajšnjih turističnih zmogljivosti ne da primerjati s sedanjimi. Razen starega velikega hotela Palace je imel Portorož le manjše hotele, precej počitniških vil in osrednje, za takratne razmere kar dobro urejeno kopališče. Ob še nekaj manjših hotelih v Piranu, je bilo to vse, kar je bilo temelj za povojni razvoj obmorskega turizma v coni B.

Lokve, kjer je bil najdlje sedež štaba IX. korpusa NOV Slovenije, so bile v vojni požgane. Škocjanske jame niso bile urejene. V središčih, kot so Tolmin, Ajdovščina, Postojna in druge, je bilo nekaj manjših hotelov, v katerih pa so bili v glavnem nastanjeni uradniki, aktivisti in oficirji, tako da ta središča v tistem času niso imela stacionarnega turizma. Lovskega turizma takrat na Primorskem ni bilo. Lipica na Krasu,

kobariški in bovški predel so bili v coni A, Trenta, čeprav v coni B, pa je bila izven njenega strnjenege ozemlja. Skratka, posebne turistične politike v letih 1945-1947 nismo imeli. Med drugim je zlasti na njen obmorski del zaviralno vplivalo tudi to, da do mirovne konference z Italijo ni bilo jasno, komu bodo pripadala obalna področja cone B in končno tudi Trst.

Gostinstvo je bilo po obsegu večinoma na predvojni ravni. Imeli smo nekaj dobrih restavracij, največ pa je bilo navadnih gostiln. Nove niso nastajale, pač pa menze zaprtega tipa za potrebe oblastvenih in političnih ustanov ter vojske. Ta veja gospodarstva se ni mogla razvijati zaradi splošnih poveljnih gmotnih težav in mednarodnega položaja Primorske.

2. Kultura in prosveta

Kulturno-prosvetno življenje je po vojni naravnost eruptivno zajelo Primorsko. Že med vojno so bile na osvobojenih in pol-osvobojenih ozemljih razne prireditve in zborovanja, ki so jih skoraj vedno dopolnjevali bogati kulturni programi. Njihova sporočilna raven, čeprav so bili večinoma ljubiteljsko zasnovani, je pokazala nemajhno umetniško moč. Ob teh so bile dokaj pogoste tudi posebne kulturne prireditve v izvedbi profesionalnih umetnikov, ki so prišli v partizane in se združili v kulturne skupine; te so posredovale ljudem skoraj vse umetniške zvrsti. To je bil tudi odgovor na fašistično potujčevanje, s katerim je hotela okupatorska italijanska oblast zatreti kulturno rast primorskega dela slovenskega naroda. Že pred prvo svetovno vojno je namreč Primorska doživljala bujen kulturni razcvet. Zato Italijani niso mogli naenkrat zatreti vsega, kar je bilo na kulturnem področju že utrjeno v narodnostni biti Primorcev. Petje in branje leposlovja - ta najbolj žlahtna sadova naše kulture - sta se ohranjala, največkrat skrivoma in brez vednosti oblasti. Slovenska kultura je bila med več kot dvajsetletno okupacijo glavni steber narodne zavesti, ki se je razraščala v posebne oblike odpora proti potujčevanju. Tako med njo in neposrednim odporom proti fašistični raznarodovalni politiki kmalu tudi ni bilo zaznavne meje. Dejavnost organizacije TIGR in druge oblike zoperstavljanja fašizmu so

zato dosegle svoj vrh v narodnoosvobodilnem boju in njegovi končni zmagi.

Kulturno-prosvetna društva so zato po osvoboditvi rasla kot gobe po dežju. Jedro njihove dejavnosti je bila glasba. Pevski zbori so zaživeli dobredno povsod. Strokovno usposobljeni pevovodje so vodili po več zborov hkrati. Nepozabni so bili nastopi združenih pevskih zborov iz vse Primorske, na katerih je več tisoč pevcev sodelovalo na umetniško dognanih koncertih. Med prebivalstvom so bili zelo odmevni, tudi politično, saj je dobršen del sporeda zajemal tudi narodne in borbene pesmi, ki so jih komponirali največji glasbeni ustvarjalci medvojnega in povojnega časa. Večinoma so bili partizani, ki so vstopili v narodnoosvobodilno gibanje že kot vrhunski slovenski kulturni delavci. Nepozaben je bil na primer eden izmed takih koncertov poleti 1946 na obrobju Ajdovščine, izveden v velikem naravnem amfiteatru, ki ga je večdesettisočglava množica spremljala z nepopisnim navdušenjem in dolgimi ovacijami, še posebej ob pesmih, ki so izražale čustva primorskih Slovencev o svobodi, o Trstu in Gorici.

Kulturno-prosvetno delo je bilo z veliko ljubeznijo in energijo namenjeno tudi preroditvi slovenske besede na Primorskem. Med okupacijo so hodili mladi ljudje v italijanske šole, zato je že bilo mogoče zaznati prve sledi izrivanja slovenskega jezika iz vsakodnevnega življenja, čeprav so bili melodiozni goriško-vipavski, kraški, istrski in tolminski govori skoraj nepremagljivi jez nasproti pluskajočim valovom jezikovnega potujčevanja. Poleg tega je bila za ohranjanje slovenskega jezika pomembna generacija, ki je v času Avstro-Ogrske obiskovala slovenske šole. Ta se je organizirano kulturno udejevala ter z visoko narodno zavednostjo ohranjala slovenski jezik in ga vztrajno prenašala na mladi rod. Med istrskimi Slovenci je bila slovenska narodna pripadnost tako globoka, da so se med volilno kampanjo za prve volitve v Julijski krajini po prvi svetovni vojni, italijanskim fašistom leta 1921 v Marezigah uprli celo z orožjem. Toda kljub temu je bilo potrebno v Istri marsikaj začeti skoraj povsem znova, saj je obdobje, ko je bila slovenska Istra pod Beneško republiko in s tem odrezana od večinskega slovenskega narodnega telesa, pustilo hude posledice. Pa tudi potem, ko je Istra pripadla

Avstriji, je bilo v izrazito slovenskih krajih po večini v drugi polovici oziroma proti koncu 19. stoletja organizirano šolstvo šele v začetni rasti. Začetna vzpodbuda za njegovo organiziranje je sicer nastala že v daljnem letu 1819, ko je bila v Ospu, istrski vasi v bližini Trsta, ustanovljena slovenska osnovna šola. Toda širjenje šolstva v Istri se je zavleklo za več desetletij.

Kulturno-prosvetna društva so zaradi vsega tega po osvoboditvi organizirala izobraževalne krožke, ustanovljala knjižnice, poskrbela za srečanja s slovenskimi pisatelji in pesniki, gostovanja osrednjih kulturno-umetniških ustanov iz Ljubljane in drugo. Seveda pa je k poplemenitenu slovenske besede veliko prispeval tudi informativni tisk, zlasti še »Primorski dnevnik« in za cono B izhajajoči tednik »Primorska borba«.

3. Šolstvo

Korenine slovenskega šolstva, ki so bile po vsej Primorski dokončno spodrezane s prihodom fašizma na krmilo italijanske države, so se začele obnavljati že med narodnoosvobodilnim bojem. Po kapitulaciji Italije leta 1943 so na Primorskem nastala obsežna osvobojena ozemlja. Čeprav so se po nemški ofenzivi jeseni 1943 zmanjšala, je šolstvo obstajalo vse do konca vojne. Edino občasne nove nemške ofenzive so vanj vnašalečasne motnje, zlasti med silovito zadnjo ofenzivo, aprila 1945. V vsem tem času so se po tem ozemlju naglo širile partizanske šole za šoloobvezne otroke, mladino in celo za odrasle. Profesionalno partizansko pedagoško jedro je na hitro usposabljalo mlade nadarjene domačine, predvsem dekleta, za pionirsko delo v osnovnem šolstvu. Vsi skupaj so poučevali temeljne splošnoizobraževalne predmete. Dejstvo, da je bil pouk v slovenščini in da je bil slovenskemu jeziku kot predmetu dan največji poudarek, pove, da smo se že s partizanskim šolstvom sistematično lotili odpravljanja posledic, ki jih je, kljub visoki narodni zavesti Primorcev in njihovemu žilavemu odporu proti vsem oblikam potujčevanja, vsaj v jezikovnem pogledu povzročila italijanska država. Na mlade generacije Slovencev je namreč silovito vplival fašistični šolski sistem, na mladeniče pa še dodatno služenje vojaškega ro-

ka. Slovenščina je bila iz šol in uradnega javnega življenja v celoti izgnana, zato se v njem ni mogla uveljavljati niti po stranskih poteh. Zaradi tega so partizansko šolstvo sprejeli vsi sloji prebivalstva z največjim odobravanjem. Ljudje so pomagali reševati prostorske in druge težave. V tistih predelih, v katere je okupatorska vojska vdiral pogosteje, so kljub velikemu tveganju storili vse, da bi bila kontinuiteta pouka čim manj motena.

Pri partizanskem šolstvu sem se na kratko zaustavil, ker je predstavljalo poganjke povojnega bujnega in skokovitega razcveta šolstva na Primorskem. Cona B je bila poleg Trsta najobširnejši del izobraževalnega polja, na katerem so želi znanje mladi rodovi, v veliki meri pa tudi starejši. Obvezno osnovno šolanje je zajelo mlado generacijo, vzporedno pa je hitro rasla šolska mreža za nadaljnje izobraževanje - gimnazije in strokovne šole domala vseh stopenj in smeri.

Pri uvajanju šolskega pouka smo najprej naleteli na prostorske in kadrovske težave. Izkoristili smo stavbni fond prejšnjega italijanskega šolskega sistema. Najprimernejše so bile šolske stavbe v obalnih mestih, kjer smo za takrat večinsko italijansko prebivalstvo zagotovili nadaljnje delo italijanskih šol na osnovni in srednješolski ravni. V slovenskih predelih smo bili zlasti v manjših krajih postavljeni pred dilemo ali nadaljevati z večoddelčnim osnovnošolskim poukom v enorazrednih šolskih stavbah, ali pa začeti ustvarjati možnosti, da bi imel vsak razred svojo učilnico. Italijanska država je namreč na podeželju zgradila veliko novih šolskih stavb z le po eno ali dve učilnicama, v katerih je potekal večrazredni pouk samo v italijanskem jeziku. V sistemu potujčevanja je imel tak prostorski način poučevanja povsem določen namen. Italijanski učitelji so tako lažje izvajali svojo potujčevalsko nalogo in obvladovali tako celoten kolektiv učencev kot tudi posamezne otroke v njihovem domačem okolju. Glede na skromna gmotna sredstva smo zato po vojni prostorski problem šolstva reševali postopno več let. Osemletno osnovno šolanje so prostorsko in vsebinsko razrešili šele več let po priključitvi pretežnega dela Primorske k Sloveniji. Nekoliko lažje smo pridobili potrebne prostore za srednje šole. Bilo jih je manj, poleg tega pa so bile vse v večjih središčih, kjer je bilo že poprej nekaj srednješolskih stavb (npr. učiteljsiše v Tol-

minu), ali pa so zanje uporabili opuščene vojaške ali upravne stavbe.

Pedagoškega kadra za tako hiter razvoj šolstva ni bilo dovolj. Neprecenljivo pomoč pri reševanju tega problema je nudila predvojna Slovenija. V cono B, pa tudi v Trst, je pošiljala osnovnošolske učitelje, srednješolske profesorje, pedagoške inštruktorje in inšpektorje. Vrnilo se je tudi precej pedagoških delavcev Primorcev, ki so pred drugo svetovno vojno iz okupirane Primorske emigrirali v Jugoslavijo ali pa so bili - zato ker so bili Slovenci - poslani na delo v druge dele Italije, predvsem na njen jug. Seveda pa tudi to ni popolnoma zapolnilo vseh kadrovskih vrzeli. S pomočjo Slovenije smo zato organizirali pedagoške tečaje, na katerih so se dopolnilno izobraževali priučeni partizanski učitelji oziroma so se v njih šolali tudi novi slušatelji, ki so opravili sprejemni preizkus. Več mladih ljudi smo pošiljali na redno ali tečajniško pedagoško izobraževanje tudi v osrednjo Slovenijo.

Na Primorskem je razen pedagoških delavcev primanjkovalo tudi strokovnih kadrov za upravne, gospodarske, pravosodne, zdravstvene, policijske in druge dejavnosti. Nastajajoča oblast je že med NOB v manjšem obsegu skrbela za izobraževanje ljudi, potrebnih za te službe, vendar je bilo mogoče po vojni, zaradi zelo velikih potreb po teh kadrih, organizirati njihovo usposabljanje le na podoben način, kakor v šolstvu. Za vsa ta področja smo organizirali ustrezne tečaje, ki so trajali različno dolgo. Ti tečaji oziroma kar šole, so imele intenziven pouk. Bile so internatsko organizirane, tako da sta trajala pouk in učenje praviloma od zgodnjih jutranjih pa do večernih ur. Tečaje in šole so vodili izkušeni ter požrtvovalni univerzitetno ali najmanj srednješolsko izobraženi ljudje, ki so imeli za seboj veliko uspešnega strokovnega dela in pedagoških izkušenj. Slušatelji so se učenja lotevali izredno zavzeto. Pri tem so jim bili v veliko pomoč in oporo upravniki internatov. V teh tečajih in šolah se niso vzgajali suhi prakticisti in slepi izvrševalci predpisov ali »direktiv«, temveč ljudje, ki naj bi na svojem delovnem področju delovali ustvarjalno, upoštevaje razmere, iz katerih so izšli oziroma v katere so se po končanem šolanju vrnili. Zato so bili učni načrti in programi za posamezne strokovne smeri, čeprav skrajšani, dobro pripravljene in uresničevani. Slušatelji so si najprej pridobili

posameznemu predmetu ustrezajočo teoretično osnovo, pa naj je šlo za pedagoško, upravno, pravosodno, ekonomsko, kulturno-prosvetno, zdravstveno ali kako drugo strokovno smer.

Čeprav bi, gledano z današnjimi merili, takratno usposabljanje kadrov sedaj ocenjevali za »horuk« šolanje, moram reči, da temu kljub izjemno intenzivnemu pouku, ni bilo tako. Slušatelji so bili odrasli, motivirani ljudje, ki so na bojnem polju ali kjerkoli v zaledju, preživeli strahovito vojno, zato je bil pri šolanju njihov cilj: naučiti se čim več. In res so pridobili presenetljivo veliko znanja. Spominjam se nekega seminarja, ki so se ga za upravno-pravno smer udeležili diplomanti teh šol, ki so že delali v praksi. Na zaključni razpravi je bil tudi Stane Kovač, visoki predstavnik republiške vlade iz Ljubljane, ki formalne izobrazbene strukture in trajanja delovne prakse udeležencev seminarja ni poznal. Zbrani so bili diplomirani pravniki in tečajniki, ki so končali upravno-pravno smer. Na koncu me je gost iz Ljubljane opozoril na dva razpravljalca, ki sta ga z izpričanim znanjem tako navdušila, da je dejal, naj ju PPNOO odstopi Ljubljani, češ da kot diplomirana pravnika tako prepričljivo obvladujeta družbeno prakso, da bi bilo škoda, če se ne bi s svojo strokovnostjo uveljavljala na republiški ravni. Ko sem mu dejal, da sta bila le slušatelja skrajšane upravno-pravne smeri in da imata temu primerno diplomo, tega ni mogel verjeti. Menil je, da se samo izmikam uresničitvi njegovega predloga.

Anekdoto sem omenil, ker opozarja na kakovost takratnega pospešenega usposabljanja nujno potrebnih kadrov. Ne idealiziram poti, ki smo jo morali ubrati po sili razmer, če smo hoteli zadostiti najnujnejšim kadrovskim potrebam za vsaj zadovoljivo delovanje oblastvenih organov, šolstva, gospodarstva in drugih družbenih področij. Nasprotno! Od vsega začetka smo si sistematično prizadevali, da bi z rednim šolanjem na vseh stopnjah izobrazili ljudi, ki so kasneje zapolnili vrzel, nastalo na Primorskem po odstranitvi slovenske inteligence iz skoraj vseh javnih služb in kulture ob nastopu fašizma. Ti ljudje so odšli na različne konce in se po vojni vsi niso vrnili, mlade generacije, ki bi jih mogla nadomestiti, pa še ni bilo. Nastale praznine niso mogli v celoti zapolniti ne vračajoči se, že ostareli primorski intelektualci, ne njihovi, ustrezno

izobraženi potomci. Zato smo poleg hitrega organiziranja mreže osnovnih in srednjih šol storili vse, da so mladi, ki so srednje šole uspešno zaključili, odšli na študij na ljubljansko Univerzo in višje šole v Sloveniji. Med temi je bilo tudi veliko odraslih, ki so po uspešnem skrajšanem izobraževanju in praktičnem delu, nadaljevali študij bodisi kot izredni ali redni slušatelji na šolah različnih ravni.

Popolne osemletne gimnazije (takrat še ni bilo osemletnih osnovnih šol) so pričele delovati v Postojni, Ajdovščini, na Obali in najbrž še kje. Idrijska gimnazija, ki je začela delovati že prva leta tega stoletja, je bila obnovljena kasneje. Najprej smo tam ustanovili srednjo tehnično šolo. V Tolminu smo že obstoječe učiteljišče, ki je pod Italijo vzgajalo učitelje za italijanske šole, ponovno oživili kot trdnjavo slovenstva na Primorskem.

Poleg slovenskih šol je bilo v letih 1945-1947 za takrat večinsko italijansko narodnost, živečo v Kopru, Izoli in Piranu ter v še nekaterih predmestnih naseljih in bližnjih vaseh, organizirano italijansko šolstvo na osnovni in srednješolski ravni. V Kopru in Piranu so delovale italijanske gimnazije in nekatere strokovne šole. Skratka, italijanska narodnost je v celoti ohranila organizacijski in dalj časa tudi vsebinski sistem, kakršnega so imeli italijanski učenci v sosednji Italiji oziroma v Trstu, s tem da so bili v učni načrt vgrajeni tisti osnovni splošno-izobraževalni vidiki, ki so bili značilni za vse ostale šole v conii B. Ker je del iredentistično usmerjenega pedagoškega kadra zlasti po letu 1947 zapuščal delovna mesta in odšel v Italijo ali Trst, smo ga morali nadomestiti s slovenskimi pedagogi, ki so aktivno obvladali italijanski jezik in književnost. To so bili v glavnem primorski Slovenci iz vrst starejše generacije, ki so kot pedagogi po izgonu iz Primorske službovali v različnih predelih Italije ali pa v Jugoslaviji. Pomagali smo si tudi z drugimi izobraženci tehnične ali družboslovne smeri. Čeprav je predvsem po uveljavitvi londonskega memoranduma, 5. oktobra 1954, s katerim je prenehalo obstajati Svobodno tržaško ozemlje, večina italijanskega prebivalstva obalnih mest zapustila slovensko Istro in je tod postala italijanska narodnost manjšinska, je ostala struktura italijanskega šolstva neizpremenjena. V nekaterih oddelkih teh šol je bilo samo po nekaj učencev. Nikomur ni prišlo na mi-

sel, da bi jih zato ukinjal. Manjšinska politika je dosegla raven, ki je že tedaj prekašala to, ki jo je in jo italijanska država tudi danes uresničuje do Slovencev v zamejstvu. Izjemne ravni zaščite italijanske manjšine v Sloveniji ne dokazuje le šolstvo, marveč tudi vse drugo, kar je bilo zapisano v vseh slovenskih povojnih ustavah. Pravzaprav je pri nas že zgodaj izginil pojem manjšine. Namesto njega se je uveljavila beseda narodnost, ki pove veliko več. Ze bežen sprehod po obalnih mestih to prepričljivo dokazuje. Ne glede na majhno število italijanskega prebivalstva, imamo vseskozi dvojezične napise, italijanski radio, televizijo, kulturne ustanove, obvezno zastopanost predstavnikov italijanske narodnosti v slovenskem parlamentu in njihovo ustavno zagotovljeno pravico veta do tistih zakonskih določil, ki bi ožila pravice narodnosti. Izraz manjšina se zadnja leta sicer vrača v vsakodnevno politično življenje, vendar brez diskriminacijskega prizvoka.

4. Zdravstvo

PPNOO je moral na novo organizirati tudi zdravstveno službo, da bi vsaj za najnujnejše potrebe zapolnil vrzel, ki je nastala na tem področju z odrezanostjo cone B od osrednjih zdravstvenih ustanov v Trstu in Gorici, ki so pred tem zagotavljale vrhunske zdravstvene storitve za vso Primorsko. Na terenu smo sicer nasledili redko spleteno mrežo odličnih zdravnikov splošne prakse, nekaj specialističnih ambulant (zlasti stomatoloških) in lokalnih bolnišnic, kot npr. v Postojni ter v obalnih mestih. Toda te bolnišnice niso bile usposobljene za zahtevnejše zdravstvene posege in tudi ne za zahtevne specialistično-diagnostične obdelave in pa zdravljenje. Izjema je bila le že pred koncem vojne dobro opremljena bolnišnica v Valdoltri. Zato so bolniki, neposredno po nastanku cone B, v hujših primerih še vedno iskali pomoč v bolnišnicah in specialističnih ambulantah v Trstu in Gorici. Zlasti prebivalci italijanske narodnosti so se sprva zatekali v Trst. Zdravstvene zaščite prebivalstva smo se lotili v dveh smereh. Za obstoječe lokalne bolnišnice smo zagotovili najnujnejše specialistično zdravstveno osebje in ustrezno medicinsko opremo. Vzporedno s tem pa smo ustanovili tudi nekaj novih

bolnišnic, med katerimi je bila tudi bolnišnica v Vipavi. Ustanovilo in opremilo jo je Vipavsko vojno področje, vodil pa jo je dr. Aleksander Gala-Peter, s katerim sem spomladi 1943 skupaj partizanalil v južnoprimorskem odredu in v brigadi Simona Gregorčiča. Vipavsko vojno področje je tej bolnišnici zagotovilo tudi kadrovsko jedro, in sicer iz vrst sanitetnega osebja IX. korpusa, ki je, kot je znano, med vojno delovalo na izredno visoki strokovni ravni. Naj spomnim samo na znameniti partizanski bolnišnici Franja in Pavla in na izredno uspešnega kirurga dr. Franca Derganca, ki je rešil veliko partizanskih življenj. Bolnišnica v Vipavi je imela dva osnovna oddelka - kirurškega in internističnega. Zdravnike specialiste obeh smeri smo dobili iz Ljubljane. Danes se spominjam edinele še obeh vodilnih, vodje kirurškega oddelka dr. Franca Žvanuta in vodje internističnega oddelka, dr. Rozmana.

Gonilna sila pri organiziranju zdravstva v coni B je bil dr. Franc Marušič. Bil je vrhunski zdravstveni delavec in odličen organizator. Vodil je odsek za zdravstvo pri PPNOO in neu-

Otvoritev izletniške točke bolnice Franja, Spodnji Novaki, 19. 5. 1946.
Govori France Perovšek. (Fototeka Muzeja novejšje zgodovine, Ljubljana)

morno deloval po vsej coni B. Njegov človeški lik me bo spremljal do smrti, kajti svoje strokovno dognane rešitve je uveljavljal odločno, vendar z delovnimi prijemi, ki so njegove sodelavce navduševali in vzpodbujali. Hkrati je izžareval neposrednost in človeško toplino, ki je bila tako značilna za večino Primorcev. Globoko je razumel smisel nove oblasti na Primorskem in si je zato zavzeto prizadeval, da ta oblast ne bi prihajala navzkriž s programskimi cilji narodnoosvobodilnega boja, ki se ga je tudi sam udeležil. Delovni pogovori z njim so bili zato vedno posebno doživetje. Ob reševanju zdravstvenih problemov je upošteval splošne družbene razmere, ki so bodisi to reševanje omogočale ali pa zavirale in jih je bilo treba odpraviti. Kot izkušen in po letih že častitljiv mož, je bil v političnih ocenah našega dela premočrten, nekompromisen, vendar poln razumevanja za posamezne težko premostljive ovire, ki jih tisti čas ni manjkalo.

Dr. Franc Marušič

Morda bo nekoliko ponazoril skrb vseh nas za čimprejšnje izboljšanje ravni zdravstvenega varstva droben dogodek, ki po svoje pove, kako smo se v tistem času lotevali tudi na videz malih problemov, ki pa bi mogli postati za bolnike tudi usodni. Dr. Rozmanu iz internističnega oddelka vipavske bol-

nišnice se je posrečilo, da je dobil penicilin, ki ga je pri zdravljenju nujno potreboval. Poslani penicilin je bil v stekleničkah v obliki suhe snovi, ki jo je bilo treba šele neposredno pred uporabo raztopiti v ustrezni tekočini. Bilo je sredi poletja, stekleničke pa je bilo potrebno obvezno hraniti pri določeni temperaturi v hladilniku. Ko je pričakoval omenjeno pošiljko, je ugotovil, da se je bolnišnični hladilnik pokvaril. Kljub naporom ga ni bilo mogoče takoj popraviti ali si izposoditi drugega, ker jih v neposredni okolici skorajda ni bilo. Gostinski lokali in mesnice so za hlajenje uporabljale večinoma umetni led. Mimo rednih zdravstvenih oblasti je ubral najkrajšo pot. Predsedstvu PPNOO je pojasnil nastalo zadrego. Tako rekoč še isti trenutek smo z avtomobilom poslali v Trst pooblaščenega človeka z zadostno vsoto italijanskih lir in mu naročili, naj kupi primeren hladilnik. V nekaj urah je bil hladilnik v Vipavi, tako da se dragocena pošiljka penicilina ni pokvarila.

Podobnih pripetljajev je bilo na vseh področjih precej, tako da smo takrat morali dostikrat improvizirati. Ljudje iz oblastvene uprave in izven nje so ob tem pokazali veliko mero iznajdljivosti in operativnosti. Brez daljših razprav ali birokratskih postopkov so hitro ukrepali. Instinktivno so čutili, kdaj je treba kar najbolj pohiteti in tako preprečiti grozečo škodo.

Rad se spominjam še dveh zdravnikov, čeprav bi bilo potrebno spregovoriti o vseh, ki so bili takrat izjemno požrtvovalni, a žal o njih nimam preverjenih podatkov. Ustavil se bom le še pri znamenitem postojnskem zdravniku dr. Francu Ambrožiču in priljubljenem dr. Danilu Lokarju, ki je imel svojo zdravniško ordinacijo v Ajdovščini. Z obema sem se v tistih dveh letih pogosto srečeval.

Doktor Franc Ambrožič je bil zdravnik, ki je dobro poznal vse veje medicine in je bil zato zanesljiv diagnostik in učinkovit terapevt. Bil je eden izmed tistih vsestransko zavzetih zdravstvenih delavcev, ki so bili nadvse priljubljeni med vsemi sloji prebivalstva. Bolnik, ki je obiskal njegovo ambulanto, je vedel, da je prišel v roke, ki ga bodo vodile do ozdravitve ali pa - če je bila bolezen prehuda in brez možnosti za ozdravitev - po poti, ki ni poznala enostavne predaje usodi. Njegovo strokovno delovanje je bilo dognano tudi zato, ker je vnašal v terapijo tudi psihološko komponento. Vse to sem

spoznal v pogovorih z njim, iz pripovedovanja bolnikov, ki jih je zdravil in iz tega, kako spoštljivo je vrednotilo njegovo delo okolje, v katerem je živel. Za politiko je zato živel nekako mimogrede. Bil je sicer zaveden Slovenec in zvest privrženec partizanskega boja na Primorskem, ki mu je prispeval veliko svojih moralnih moči, strokovnega znanja in tudi gmotnih sredstev. Za ta boj je osebno veliko tvegalo, toda tudi ob tem je bil predvsem zdravnik. Zato je bil 1. junija 1945 na zasedanju okrožne narodnoosvobodilne skupščine tržaškega okrožja, ki je nastalo ob osvoboditvi, izvoljen za predsednika izvršnega narodnoosvobodilnega odbora tega okrožja. Žal je to okrožje v takratnih mejah obstajalo samo do razdelitve Primorske na cono A in B.

Doktor Danila Lokarja sem velikokrat obiskal kar v njegovi ambulanti v Ajdovščini. Vedno je bil zelo zatopljen v svoje misli. Imel sem občutek, da v njegovi duši vse kipi in da se venomer poglablja v človeške usode, ki jih prinaša življenje. V pogovorih njegove besede sicer niso vulkansko vrele na dan. Toda po tem, kako so bile izgovorjene in kakšno vsebino so razgrinjale, so izžarevale njegovo globoko izpovedno moč. A takrat še nisem slutil, da je ta moč temelj za mogočno zgradbo njegovega pisateljskega opusa. Tudi on se je preudarno opredeljeval za politiko, brez skrajnosti, čeprav je bil nadvse zaveden Slovenec, ki ga je osvobodilni boj vsega prevzel in zavezal lastnemu narodu. Ko je bil med vojno Pokrajinski odbor OF še vrhovni politični in oblastveni organ narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko, je dr. Danilo Lokar v njem odgovarjal za zdravstvo. Šele kasneje sem dojel, da je osvoboditev dojemal kakovostno drugače, kot smo jo drugi, da jo je doživel ne le na splošno, kot nekaj neprecenljivo usodnega za slovenski narod in še posebej za Primorsko, temveč predvsem tudi čisto osebno. Danes se mi dozdeva, da se je prav takrat osvobodil tistih notranjih zavor, ki mu prej niso omogočale popolne literarne ustvarjalnosti. Menim, da pri tem ni šlo samo za prisiljeni kulturni molk v času več kot dvajsetletne italijanske okupacije, pa tudi ne za izključno lastno dozorevanje, saj je šele v sorazmerno visoki starosti ustvaril jedro svojega literarnega opusa. Mislim, da je šlo za psihološko zavoro. Najbrž se tudi ni mogel odločiti, da bi svojo notranjo pisateljsko moč sprostil, da bi zaupal papirju in s tem

javno razkril svoj čustveni in doživljalski svet, čeprav se je verjetno že zgodaj zavedal, da je to sposoben storiti. Na koncu je prevladalo spoznanje, da je to dolžan napraviti in da kot Slovenec ne sme ponesti v grob svoje neizpete prozne umetniške moči.

5. Graditev oblasti

Okrajni in krajevni NOO so kot oblastveni organi povsod delovali dokaj uspešno, vendar proces njihovega dokončnega oblikovanja še ni bil v celoti končan. Omenil sem že, da je bilo potrebno izvoliti krajevne narodnoosvobodilne odbore tam, kjer jih ni bilo mogoče že 1944. leta. Tudi delu upravnih kadrov je bilo potrebno zagotoviti boljše strokovno raven. Z namenom, da bi imeli vsi narodnoosvobodilni odbori in njihov upravni kader ustrezno strokovno pomoč, smo imeli pri PPNOO odsek za izgradnjo oblasti. Vodil ga je diplomirani pravnik Cene Erjavec, doma iz Plešivice pri Grosupljem. Poznal sem ga že od leta 1941, ko smo v grosupeljskem okrožju skupaj organizirali Osvobodilno fronto. Ne spominjam se več, kaj ga je zaneslo na Primorsko. Morda je ob koncu vojne tam partizanal, morda pa smo ga za to delo dobili iz Ljubljane. Bil je dober organizator in pri delu zelo natančen. Svojo stroko je obvladoval in ji - glede na razmere, v katerih smo bili - dajal vsebinsko svežino.

Odsek za izgradnjo oblasti je spremljal delo okrajnih in krajevnih NOO, odsekov PPNOO in drugih upravnih služb, in organiziral ter vsebinsko vodil tečaje oziroma šole upravne smeri. Te so bile v Šempasu v spodnji Vipavski dolini in v Rodiku pri Kozini. Spremljanje dela oblastvenih in upravnih organov ni zajemalo njihovega operativnega odločanja. Odsek se ni vmešaval v operativno delo upravnih organov, pripravljal je le ekspertize o opravljenem delu in predlagal potrebne ukrepe za njegovo izboljšanje. PPNOO je glede na te ocene ustrezno ukrepal. Šele potem je za določene operativne naloge zadolžil tudi odsek za izgradnjo oblasti. Ta odsek je vodil tudi evidenco o upravnih kadrih in sproti predlagal potrebne kadrovske rešitve. Skrbel je za to, da se zaradi mednarodnega

statusa cone B v izgradnjo oblasti ni samodejno prenašala vsebina dela tovrstnih organov iz ostalega dela Slovenije.

Omenil bi še izhajanje Uradnega lista PPNOO, ki ga je izdajalo posebno uredništvo v okviru zakonodajne službe. Njegova vsebina je zajemala vsa družbena področja in je dajala pravno osnovo za delovanje celotne oblastne strukture v coni B. Da bi se posamezni pravni predpisi v praksi uresničevali tvorno in ne birokratsko, je odsek za izgradnjo oblasti organiziral, v sodelovanju z drugimi upravnimi službami, tudi krajše seminarje, na katerih je bila osrednja pozornost namenjena življenjskemu pristopanju k uresničevanju odlokov, odredb in ostalih pravnih predpisov iz Uradnega lista PPNOO. PPNOO je v svojem Uradnem listu te pravne akte kategoriziral skladno s pravno znanostjo. Ker nismo imeli zakonodajne skupščine, je PPNOO preko svojega Uradnega lista na svojem ozemlju formaliziral potrebne pravne akte in izdajal odloke z zakonsko močjo. Tega je bilo veliko. V Uradnem listu so bili objavljeni tudi ukazi PPNOO o pomilostitvah obsojenih, ki so praviloma prestajali kazen za klasična kriminalna dejanja, saj političnih obsojencev v coni B ni bilo. Bila sta le dva procesa pred civilnim okrožnim sodiščem proti dvema fašističnima občinskima tajnikoma v času fašistične Italije, en proces pa je bil pred vojaškim sodiščem. V prvih dveh primerih sta bila obsojenca kmalu po izrečeni sodbi izpuščena na svobodo. Pred vojaškim sodiščem pa je bil na najstrožjo kazen obsojen poročnik italijanske fašistične milice, ki je bil med vojno komandant fašistične posadke v Podgradu. Poveljeval je enoti, ki je v okolici Podgrada požigala vasi in ubijala civilno prebivalstvo. Proces je bil na vojaškem sodišču v Kozini in javen.

6. Javna varnost

Za javno varnost v coni B sta skrbela odsek za notranje zadeve in profesionalna Narodna zaščita (policija). O organiziranosti obeh služb ne bom posebej govoril, saj sta v načelu delovali podobno, kakor drugje v Sloveniji. Od tam smo dobili tudi nekaj inštruktorjev, ki so pomagali organizirati strokovno delo, in sicer kriminalistično službo, prometno varnost,

kontrolno in varovanje demarkacijske črte med cono A in B, zaščito in varnost prebivalcev, splošno evidenco prebivalstva, izdajanje dokumentov (osebne izkaznice, razna domicilna potrdila itd.), in vse ostalo, kar je sodilo v okvir notranjih zadev in Narodne zaščite. Vsebinsko pa se je to delo v marsičem razlikovalo od tovrstne prakse v ostali Sloveniji. Notranje ministrstvo vlade Slovenije ni bilo pristojno za delovanje naših organov za notranje zadeve in Narodne zaščite. Tudi preko kadrov, ki nam jih je poslalo v pomoč, te povezave ni bilo. Vsak, ki je iz Slovenije prišel v cono B na stalno ali začasno delo (tudi za strokovna opravila pri drugih upravnih službah ali podjetjih), se je zaposlil pri ustreznem delovnem telesu PPNOO ali okrajnih NOO. Za izboljšanje dela odseka za notranje zadeve smo npr. iz Ljubljane dobili dr. Franca Kutina, ki je svoje delo odlično opravil in se dobro prilagodil družbenemu ozračju na Primorskem. Javna varnost ni delovala z birokratsko prisilo, pač pa je bila tesno povezana s prebivalci in njihovimi interesi. Do zaščitnikov in uslužbencev notranjih zadev so imeli ljudje enak odnos, kakor med vojno do partizanov in aktivistov ter obratno. Seveda teh odnosov ne idealiziram - in zato tudi ne trdim, da ni bilo nobenih težav ali manjših izgrediv. Do teh je prihajalo zaradi splošnih človeških medsebojnih odnosov, vpetih v dnevno življenje oziroma zaradi značajske različnosti med ljudmi in podobnega. Zato so se taka vprašanja največkrat reševala spontano v okoljih, kjer so nastajala in ob večinskem proslovenskem in jugoslovanskem političnem ozračju, ki je bilo naklonjeno vsemu novemu, nastalemu po vojni. Narodna zaščita in notranja uprava sta prispevali, da so lahko ljudje iz cone B nemoteno obiskovali cono A in da so se med drugim lahko tudi množično udeleževali raznih velikih manifestacij, pa tudi ostrih demonstracij v Trstu in Gorici, ko so primorski Slovenci skupno z naprednimi, s partizanskim duhom prežetimi Italijani, zahtevali priključitev slovenskega dela Julijske krajine s Trstom vred k Jugoslaviji.

Usmerjanje in vodenje delovanja organov za notranje zadeve in Narodne zaščite v coni B je bilo v celoti v rokah PPNOO. Vseh vodij odseka za notranje zadeve se danes več ne spominjam, prvi pa je bil Franc Čehovin iz Senožeč. Poverjeništvu PNOO je julija 1945 z odlokom ustanovilo tudi

Načelstvo Narodne zaščite. Prvi načelnik je bil Franc Martinuč. Januarja 1946 je to delo prevzel major Pavle Jež-Stanko, njegov namestnik pa je bil do prevzema personalne službe na PPNOO Danilo Petrinja-Primož. Majorja Ježa nam je dalo na voljo Vipavsko vojno področje. Bil je oficir širokih pogledov na družbo, izvrsten vojak, ni pa bil vojaško tog. V danih okoliščinah je bil za komandanta Narodne zaščite v coni B najbolj primeren. Po priključitvi Primorske k Jugoslaviji je napredoval vse do komandanta Ljudske milice za Slovenijo.

PPNOO ni imel politične policije oziroma nobene službe državne varnosti, ki bi delovala znotraj oddelka za notranje zadeve, niti izven njega. Vendar pa je bila v vzhodnoprimorskem okrožju OZNA oziroma od začetka leta 1946 UDBA kljub temu organizacijsko in dejavnostno navzoča, čeprav ni imela istega imena in enakega družbenega statusa kakor v ostalih delih Slovenije.

Po vojni je v Sloveniji in Jugoslaviji kot vojaška organizacija obstajala najprej OZNA in nato UDBA. Operativno ni bila vključena v Jugoslovansko armado in je delovala samostojno. Kljub temu pa so OZNO oziroma UDBO vodili oficirji, ki so svoje posebne naloge izvrševali kot uniformirane vojaške osebe, ki so bile vertikalno povezane v čvrsto in strogo hierarhično vojno organizacijo, ki si je že kmalu lastila izključni monopol nad kontrolo »zavesti«
ljudi in nad njihovim vsakodnevnim življenjem. Ta služba je delovala tudi v coni B, vendar ne kot OZNA oziroma UDBA, temveč prikrito - zaradi mednarodnega sporazuma o začasni razdelitvi Primorske na dve coni. Organizirana je bila v t. i. obveščevalne točke. Te so delovale enako kot izpostave UDBE drugod po Sloveniji in so bile personalno ter operativno vezane izključno na Ljubljano. Glede na politične in ostale razmere, v katerih so delovale, seveda niso bile eksteritorialne. Tako, kakor za vse druge institucije, so bili tudi zanje obvezni oblastveni predpisi, splošne politične ocene in stališča družbenih organizacij, posebej še okrožnega in okrajnih komitejev Komunistične partije Julijske krajine (KPJK). Čeprav so bili oficirji in uslužbenci teh služb praviloma vsi včlanjeni v KPS, so ob nastanku Komunistične partije Julijske krajine avtomatično postali člani te partije. Vodja okrožne točke oziroma izpostave je bil vedno član okrožnega komiteja KPJK, enako je bilo tudi po

okrajih. Vse te vezi so bile izključno politične. Komiteji se v operativno delo teh točk niso vmešavali, razen v primerih, če je prihajalo njihovo delo navzkriž z našimi ocenami političnih razmer v coni B in v zvezi s tem z oblastveno in politično dejavnostjo na tem ozemlju.

Podrobneje »naše« UDBE ne bi opisoval, ker nisem poznal njenega strogo operativnega dela. Nanj sem se odzival in zahteval podrobnejši vpogled le takrat, ko je šlo za tiste poteze UDBE, ki so neposredno zadevale našo politično, gospodarsko in ostalo družbeno prakso, ki je nismo podrejali nikomur izven legalnih oblastvenih in političnih institucij.

Doslej sem že v nekaj spominskih zapisih o NOB in v dnevniku, ki sem ga pisal v letih 1988-1991, večkrat povedal, da sem že v vojnem času kritično ocenjeval delovanje OZNE. Pri tem nisem poudarjal samo to, kar je bilo negativno. V delu OZNE sem namreč videl tudi veliko koristnega. Našemu NOB je prihranila marsikatero nepotrebno vojnooperativno težavo in tudi posamezne večje ali celo usodne poraze, saj je bilo obveščevalno delovanje, tako kot v vsaki vojni, tudi v NOB med ključnimi pogoji za njegov končni uspeh. Že zelo zgodaj pa so me začeli motiti nekateri pojavi, ki so se pričeli razraščati po preoblikovanju Varnostnoobveščevalne službe OF (VOS) v OZNO. Zraščenost s politiko osvobodilnega boja, zlasti še s širjenjem njene množične politične baze, se je začela, po odpravi VOS-a, pri OZNI zmanjševati. Ne glede na specifični značaj obveščevalnega dela bi si namreč morala tudi ta dejavnost prizadevati predvsem za krepitev narodnoosvobodilnega gibanja, njegovega vseljidskega značaja in politične širine ter tudi na osnovi tovrstnih pogledov ocenjevati uspešnost svojega delovanja doma in v tujini. Odkrivanje sovražnikov med tistimi, ki to niso bili, je bilo politično in moralno neproduktivno. Posledice napačnega ocenjevanja in ukrepov so bile različne deformacije. Kajti, če je smisel delovanja obveščevalne službe le v odkrivanju sovražnikov, potem tako službo od umetnega ustvarjanja »sovražnikov« loči samo še korak. Tako ravnanje, zlasti v totalitarnem sistemu in tudi v kakšni inačici »demokracije«, lahko povzroči, da se obveščevalna služba dvigne nad oblast, politiko in nad celotno družbo, ki tako v celoti preide v roke prisile. Menim, da tudi v mirnem času nobena država ne more biti brez ustrezne ob-

veščevalne organizacije, vendar mora biti ta podrejena demokratičnemu pravnemu redu in njegovemu sistemu nadzora.

Postavljanje oznovskih agentov v naše lastne vrste me je izredno motilo, česar tudi nisem skrival. Javno sem govoril, da obveščevalci oziroma ustanova, v kateri so delovali, ne more imeti izključne pravice za policijsko in monopolistično ocenjevanje politične zavesti in značajev ljudi, saj se ob tem zastavlja vprašanje, kdo pa naj bi sodil o njihovi »zavesti« in obče človeški morali. Kadar nad organi policije ni učinkovitega družbenega nadzora in če lahko počne policija tako rekoč vse, potem je nastanek totalitarnega sistema oblasti kruto dejstvo. K sreči v coni B zaznavnega enkavedejevskega delovanja OZNE oziroma UDBE ni bilo. Vendar moram, resnici na ljubo poudariti, da se enkavedejevska načela o položaju in delu OZNE oziroma kasnejše UDBE v družbi, niso porajala v glavah večine udbovskih kadrov. Te ljudi je praviloma prežemal politični duh Osvobodilne fronte in partizanstva, zaradi česar so se pogostokrat znašli med tnalom in nakovalom zaveznanosti svoji službi in splošnim človeškim vrednotam. Nekateri tega niso prenesli in so iz te službe odšli. Enkavedejevske metode so se mogle širiti v jugoslovanski in s tem tudi v slovenski prostor le v soglasju in na pobudo nekaterih najvplivnejših ljudi v takratnem jugoslovanskem političnem vrhu. Brez tega v glavnem ne bi bilo takih metod in z njimi povezanih deformacij, vsaj ne brez sankcij.

O vsem tem pišem zato, ker želim poudariti, da smo se v coni B resnejšim deformacijam organov prisile skoraj popolnoma izognili. To je bilo mogoče zaradi njenih vodilnih kadrov, saj so »našo« UDBO vodili ljudje, ki so mislili podobno kot večina naših političnih delavcev ter so zavzeto sprejemali splošne politične ocene in oblastveno dejavnost institucij PPNOO in njihovih organov. Tega pa v celoti ne bi mogel trditi za okrožnega pooblaščenca UDBE Jožeta Slugo, ki je tudi pri opravljanju svojega strokovnega dela naredil vrsto napak ter zlorabil svoj položaj. Zaradi tega so ga iz Ljubljane odpoklicali in nato odslovili iz udbovske službe. Z Albertom Svetino-Ernem, Dragom Flisom-Strelo, Francem Čopijem-Borutinom in Davorinom Ferligojem, ki so se v dveh letih izmenjali na čelu okrožne izpostave UDBE, pa smo vsi iz PPNOO in okrožnega komiteja KPJK odlično sodelovali pri

reševanju vprašanj splošnega političnega in oblastvenega pomena za cono B. Sodili so med tiste ljudi iz vrst uglednih partizanov, ki so si prizadevali, da bi se politična baza naše oblasti širila in ne ožila. Večinoma so se držali načela, da mora biti okrožni pooblaščenec najprej uspešen družbeni delavec in šele nato udbovec. Pri njih nisem opazil nobenih udbovskih hotenj po uzurpaciji oblasti. Zato smo lahko nekatere primere samovolje in političnih ekcesov posameznikov v UDBI brez Ljubljane hitro in učinkovito reševali, tako tudi najhujšega, ki se je zgodil v letu 1946, in ki ga bom na kratko predstavil.

Leto 1946 je bilo politično najbolj razgibano. Jugoslavija je izvajala eno največjih politično diplomatskih akcij za priključitev slovenskega Primorja in Trsta k jugoslovanski federativni državni skupnosti. Na Primorsko je bila marca 1946 poslana mednarodna komisija, ki naj bi še posebej v coni A in istrskem delu cone B, preučila etnične razmere in pripravila za mirovno konferenco predlog razmejitve med Italijo in Jugoslavijo v Julijski krajini. Dogajanja ob prihodu te komisije omenjam zato, ker so močno politično vplivala na Slovence v slovenskem Primorju, v Sloveniji, Jugoslaviji in na njej naklonjeno italijansko prebivalstvo v Trstu, Tržiču, Miljah ter v slovenski in hrvaški Istri. Odnosi z italijansko iredento so se zaostрили do vrelišča. V Trstu in drugje v coni A so se projugoslovanske množice na manifestacijah in demonstracijah tudi fizično spopadale z militantnimi iredentističnimi demonstranti. Protifašistično razpoloženje se je ponovno močno stopnjevalo. Zato so bili ljudje tudi v coni B občutljivi za vsako dejansko ali le možno iredentistično dejavnost, kajti iredenta je bila še vedno prežeta s fašistično ideologijo in državno politiko Mussolinijeve Italije, četudi je bila vojaško poražena.

Ljudje so imeli za iredentistično provokacijo tudi načrtovano birmo leta 1946 v Gorici, pri kateri naj bi otrokom iz cone B ta zakrament podelil goriški škof Carlo Margotti, ki je bil v času fašistične Italije fašizmu in slovenskemu raznarodovanju zelo naklonjen. Ne glede na demarkacijsko črto med conama A in B so namreč sodile Goriška, Vipavska dolina in severna Primorska v celoti pod jurisdikcijo goriške škofije. Med ljudmi in večino slovenske duhovščine je završalo. Spontano se je pojavilo geslo: »Fašistični škof ne bo birmal naših otrok!«

Nekateri duhovniki so celo predlagali, da PPNOO na dan birme zapre vse naše prehode na demarkacijski črti s cono A. Ta predlog smo odklonili iz mednarodnopravnih in notranjepolitičnih razlogov. Po sporazumu o začasni razdelitvi Julijske krajine na cono A in B, junija 1945, je namreč moral biti prehod čez demarkacijsko črto v obeh smereh z osebnimi izkaznicami vedno dovoljen. Ker smo vedeli, da bodo ljudje birmo zanesljivo bojkotirali, smo se obvezali, da se bomo politično na terenu temu razpoloženju pridružili in ljudem povedali, da bodo lahko peljali svoje otroke k birmi, ko Margottijeva škofovska oblast ne bo več segala v cono B. Poudarili smo tudi, da želimo, da bi bilo to čimprej ter da bi jim ta zakrament podelil slovenski škof. Obljubili smo, da bomo v zvezi s tem organizirali množično zborovanje, na katerem bomo pojasnili nastali položaj, hkrati pa vnovič povedali, kakšen je odnos naše oblasti in politike do vere in verujočih.

Na hitro sklicanem zborovanju v Ajdovščini sem imel dokaj ognjevit govor. V njem sem prizadeto spregovoril o spoštovanju verske svobode v naši družbi, o vsega spoštovanja vrednih in hrabrih dejanjih primorskih duhovnikov za ohranitev slovenstva med fašistično okupacijo in v NOB za osvoboditev Primorske, o izjemni povezanosti duhovnikov s partizani in o njihovi nenadomestljivi vlogi v povojnem boju za priključitev k Jugoslaviji. Čez nekaj dni so ljudje birmo v veliki večini bojkotirali.

V noči po zborovanju se je v gostinskih prostorih hotela »Alp« v Ajdovščini zbrala družba udbovcev iz okrožne izpostave UDBE. Opiti so sklenili, da bodo iz kapelic v Ajdovščini pobrali nabožne kipe in jih prinesli v gostilno. Tam so se nekaj časa »obredno« iz vsakega norčevali, nato pa uprizorili še nekakšno procesijo po glavni ajdovski ulici. Hrupno so se tudi ustavili pod oknom sobice, v kateri sem stanoval. Na koncu pa so kipe pometali v Hubelj.

Zjutraj sem bil obveščen o celotnem nočnem dogajanju in o velikem razburjenju prebivalcev Ajdovščine zaradi vandalškega in sektaškega ravnanja »nočnih veseljakov«. Takoj sem poklical okrožnega pooblaščenca UDBE in komandanta Narodne zaščite, majorja Ježa. Zahteval sem pripor za povzročitelje ekcesa in takojšnjo preiskavo. V nekaj urah je bilo vse razjasnjeno. Okrožni komite partije se je sestal na izredni se-

ji in na osnovi prvih rezultatov preiskave iz KP izključil vse udeležence nočne »črne maše«. Kot poverjenik PPNOO sem od okrožnega pooblaščenca - glede na to, da je šlo za uslužbenca iz Ljubljane - zahteval, da vse osumljene po zaslišanju takoj pošlje v Ljubljano, kjer naj proti njim disciplinsko ali celo kazensko ukrepajo. PPNOO je sklenil, da se ti ljudje ne morejo več vrniti v cono B. Kasneje sem bil obveščen, da so bili vsi disciplinsko kaznovani in poslani na službeno dolžnost na mejo z Avstrijo.

O nočnem ekcesu v Ajdovščini, kakor tudi o ukrepih PPNOO in okrožnega komiteja, nisem obvestil ne Ljubljane, ne Borisa Kraigherja v Trst. Sodil sem, da bi bili lahko ti dogodki in naše sankcije ocenjene neskladno z dejanskim stanjem in da bi najbrž stekel dolgotrajni preiskovalni postopek, ki bi onemogočil hitro ukrepanje. Naš odločen odziv je namreč pomiril prebivalce Ajdovščine in jih prepričal, da je oblast stroga in objektivna in da nočnega ekcesa ne obsoja samo načelno. Ajdovci so bili namreč hitro seznanjeni s tem, kaj sta ukrenila PPNOO in okrožni komite. Ravnanje izgrednikov je tako izgubilo politično ozadje, ker smo se odzvali nanj kot na kaznivo dejanje. Ko je bilo že vse končano, sem o tem s kratko radijsko depešo obvestil predsedstvo slovenske vlade in CK KPS, čez nekaj dni pa Borisa Kraigherja v Trstu. Kako je okrožni pooblaščenec vse to pojasnil Ivanu Mačku-Matiji, ki je tedaj kot aktivni generalmajor vodil slovensko UDBO, ne vem. Kaže, da so bili zlasti na CK KPS zadovoljni z našim samostojnim ukrepanjem, kajti takrat so se že kazale določene napetosti med republiškim vodstvom UDBE in CK KPS. Te je bilo čutiti tudi na terenu. Ko sem po nekaj mesecih zaradi nekkih drugih zadev v Ljubljani obiskal Ivana Mačka, mi je ta sredi pogovora nenadoma zabrusil: »Prekleti špeglar, ti pa zmeraj delaš nekaj po svoje!« Čeprav sem vedel, na kaj misli, sem se na izpad brez pojasnjevanja odzval z nejevoljnim vprašanjem: »Kaj pa?!« Čutil je, da na nedoločen očitek nočem odgovarjati. Maček se je takoj umaknil. Pogovor sva nadaljevala, kot da ga moj sogovornik ni naenkrat presekal s svojim očitajočim vzklikom. Dogodek v Ajdovščini je bil namreč takoj javno potisnjen na tako politično in izgredniško raven, da ga ni bilo več mogoče obnavljati.

Zavedam se, da govorim o vsem tem preobširno, vendar je k temu po svoje prispeval tudi čas, v katerem pišem te spomin-ske utrinke. Dogodek, ki sem ga opisal, namreč dokazuje, da tudi zgodnje povojno obdobje ni bilo samo črno-belo. Čeprav sem o današnjem, pogostokrat tudi odklonilnem odnosu dela slovenske javnosti o NOB in povojnem obdobju že pisal po aprilu 1990 v svojem dnevniku in v nekaterih objavljenih prispevkih v reviji »Borec« ali pa javno govoril, npr. v slav-nostnem govoru ob 50-letnici grosupeljske partizanske čete, 28. oktobra 1991,^{*} naj ponovno opozorim tudi na razliko med povojnimi družbenopolitičnimi razmerami pri nas ali v Sov-jetski zvezi ter vzhodnoevropskih državah. Gledano v celoti, so bile razmere pri nas popolnoma drugačne, neprimerno po-zitivnejše, bližje preoblikovanju v sodobno družbo z lastnim demokratičnim modelom. Marsikaj je bilo že uspešno uresni-čeno, še več in tudi hitreje pa bi mogli še doseči. Ob tem naj se na kratko ustavim še pri dveh stvareh:

1) Če bi se naš družbeni sistem v določenem obdobju po le-tu 1945 ne izrodil v totalitarne, še zlasti če se po 1948. le-tu z mednarodnim stalinizmom oziroma Sovjetsko zvezo, ne bi bojevali na naš, »domači« stalinistični način, bi mogli ure-sničiti vizijo humanega, evropeiziranega socializma. Takrat je bil pravi čas za vse to. Ljudje bi sprejeli tak razvojni proces, saj bi odprl popolnoma novo obdobje. Če bi z državnim so-cializmom do temeljev obračunali vsaj na začetku petdesetih let, ko smo v tej smeri z uvedbo samoupravljanja napravili sa-mo prvi korak, bi uspeli. Demon belogardističnega revanšiz-ma sedaj ne bi preplaval Slovenije in med drugim tudi ne bi grozil, da sprevrže zgodovinska dejstva o predvojnih družbe-nih razmerah na Slovenskem, o veličini NOB in njegovem mestu v protihitlerjevski koaliciji. V temo tudi ne bi potiskal resnice o velikih socialnih, kulturnih in gospodarskih dosež-kih v Sloveniji po drugi svetovni vojni; ti bodo po svoje pri-pomogli k obvladovanju krize, ki jo preživljamo sedaj. Tako pa je povojni virus policijske oblasti okužil državo v tolikšni stopnji, da je moralo miniti nekaj desetletij, da smo ga iz nje nekje bolj, drugje manj ali pa komaj zaznavno izrinili. V Slo-

^{*} Govor je pod naslovom »Ob 50-letnici slovenskega odpora proti okupatorjem«, objavljen v Zborniku občine Grosuplje, XVII, Grosuplje 1992, str. 9-13.

veniji smo bili glede tega najuspešnejši. Na Primorskem, v coni B, začetnih kali te okužbe ni bilo. V praksi se je pokazalo, da je tu UDBA delovala kot družbena institucija pod nadzorom množic, pod kakršnim sta bili tudi vsa oblast in politika. Ta nadzor je bil posledica demokratičnega ozračja, ki je temeljilo na izročilih NOB. Škoda, da ta začetna spontanost ni bila vgrajena v ustrezne družbene mehanizme.

2) Še enkrat bi se zaustavil pri takratnemu vodji slovenske UDBe, Ivanu Mačku-Matiji. Pri tem ne bom govoril o poveljskih pobojih domobrancev in drugih vsebinsko podobnih dogodkih. O Mačkovi vlogi v zvezi z vrnjenimi domobranci in o znanih procesih (npr. dahavski), ki so jih po njegovem odhodu s te funkcije pripravili drugi ljudje, bosta dala sodbo zgodovina in pravna stroka. Zame je v teh spominjanjih na čas, ko sem delal v Ajdovščini, pomemben le osnovni človeški profil takratnega vodje slovenske UDBe.

Ivan Maček se po prevzemu odgovornosti za slovensko OZNO med vojno oziroma kasnejšo UDBo, ki jo je vodil do konca junija 1946. leta, ko ga je na tem mestu zamenjal Boris Kraigher, ni politično in značajske bistveno nič spremenil. Ostal je takšen, kot je bil dotlej in tak je ostal tudi preostali čas, ko je še aktivno deloval v slovenskem javnem družbenem življenju: enostaven, avtokratsko usmerjen, z izrednim darom za oceno političnih vprašanj, organizator in trd izvajalec dogovorjenega ali tega, kar je zasnoval sam. Do svojih sodelavcev in podrejenih je bil vedno delovno zahteven in brezkompromisen, velikokrat celo osoren, hkrati pa tudi dojemljiv za njihove osebne, zlasti še gmotne težave, ki jih je največkrat čisto nepričakovano pomagal ugodno razrešiti. Te njegove lastnosti lahko vzbuja vtis, da je bil pri političnem ravnanju in odločanju črno-bel. Pa ni bilo tako. Upošteval je tudi argumente, če so bili dognani, izraženi odločno in tudi kljubovalno, kljub svoji značajski muhavosti. Vedno je bil zaveden Slovenec, pravzaprav najprej Slovenec, čeprav je bil na zunaj za marsikoga dogmatičen komunist. Pa ni bil. Res je bil prepričan komunist, ki ne bi nikoli zatajil svoje pripadnosti ideji komunizma. Toda ta pripadnost ni bila slepa, znal je ločiti idejo od njenih uresničevalcev, od ljudi, ki so jo lahko tvorno gradili naprej, ali pa deformirali do absurda. Zato je pravočasno zaznal čeri, na katerih bi lahko Slovenci nasedli tudi zaradi dogmatič-

ziranega komunizma. V tem je treba iskati razlago, čemu je mogel že med vojno kot vodja OZNE to, na novo nastalo službo, v kateri so se že kazale enkavedejevske delovne metode, obvarovati pred vdorom sovjetskih agentov v njene vrste. Absurdno pa je, da je dovolil oziroma zavestno vnašal te metode v njeno delo, čeprav so se te še bolj razbohotile po njegovem odhodu iz UDBE. Velikokrat je ukrepal tudi skrajnostno, vendar ne kot sovjetski eksponent, marveč predvsem kot Slovenec, ki je bil venomer na preži, da nas ne bi preplaval val jugoslovanskega unitarizma ali pa nas ogrozil slovenski »razredni sovražnik«. Zato je tudi razumljivo, da je po vojni na tihem in v najstrožji tajnosti gradil lasten, glede na jugoslovanske razmere svojevrsten in deloma ilegalen slovenski obrambni sistem, ki je bil naravnano tako, da bi se lahko uspešno uprli Sovjetom, v usodnih okoliščinah pa tudi Beogradu, in sicer če bi tam sprejeli odločitev, s katero bi hoteli prepričati dokončno osamosvojitve Slovenije in jo podvreči velikosrbski nadvladi. Vseskozi je bil trd do slovenske desnice in do medvojnih kolaboracionistov. Kakšna je bila njegova dejanska vloga pri povojnih pobojih domobrancev, bo - kot je bilo v javnosti že večkrat poudarjeno - dokončno pokazala zgodovina. Škoda je le, da že ob nastajanju OZNE ni zavrnil »domače enkavedizacije« s tem, da bi v OZNI in kasnejši UDBI prevladala profesionalnost, ki naj bi najprej temeljila na okvirnih programskih ciljih NOB oziroma OF, po vojni pa izključno na ustavnosti in zakonitosti.

Tej podobi I. Mačka naj dodam še nekaj besed o njegovi vlogi v zgodnjem obdobju NOB, ko je bil politični komisar in nato komandant Glavnega štaba slovenske partizanske vojske. Takrat sem ga namreč spoznal. V odločilnih trenutkih partizanskega bojevanja je bil iznajdljiv in rzsoden tako pri dolgoročnem načrtovanju vojnih potez partizanske vojske kot tudi v neposrednih dogajanjih na bojišču. Slednje sem neposredno spremljal na vrhuncu velike italijanske ofenzive, ki je v Ljubljanski pokrajini potekala od junija do novembra 1942.* Avgusta tega leta smo namreč Bojan Polak-Stjenka in jaz iz štaba tretje grupe odredov ter komandant Kočevskega odreda Jože Klanjšek-

* Omenjena italijanska ofenziva je bila usmerjena na obsežno osvobojeno ozemlje, ki ga je slovenska partizanska vojska iztrgala iz rok italijanske okupacijske vojske in njene civilne uprave. Pomladi 1942 so namreč enote druge, tretje in pete grupe partizanskih odredov Slovenije v splošni ofenzivi osvobodile dve tretjini Ljubljanske pokrajine.

Vasja, prispeli iz Notranjske v Glavni štab. Pred tem smo na Notranjskem in v delu Kočevske že doživeli celoten prvi val italijanske ofenzive. Glavnemu štabu smo poročali o njeni operativni razsežnosti, našem odporu in o grozodejstvih italijanske vojske nad civilnim prebivalstvom. Italijanske sile, ki so delovale v ofenzivi so štejele od 75.000 do 80.000 vojakov. Povedali smo tudi svoje mnenje o nadaljnjem poteku ofenzive proti preostalemu delu osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini in predlagali nekatere ukrepe, s katerimi bi dosegli, da bi se italijanska vojska tod znašla v bolj ali manj praznem prostoru, našim enotam pa ne bi bilo treba prestati tako hudega bojnega soočenja kot že na Notranjskem in v delih Kočevske. Zanimivo je, da je edino I. Maček, ki je že pred tem doživel podobno ofenzivo v Srbiji v celoti soglašal z našimi ocenami in predlogi. Prav v dneh našega poročanja je drugi ofenzivni val zajel območje osvobojenega ozemlja, kjer je bil Glavni štab. Tako smo bili mi trije ponovno v mlinu italijanske ofenzive. Takrat sem videl, kako je I. Maček z osebno hrabrostjo in domiselnimi operativnimi odločitvami iz skoraj brezizhodnega položaja uspel obrniti bojno srečo nam v prid. Prepričan sem, da je njegovo ravnanje med italijansko ofenzivo »odločilo«, da je bil oktobra 1942 imenovan za komandanta Glavnega štaba slovenske partizanske vojske, ki jo je vodil vse do junija 1943, ko je prišla pod poveljstvo Franca Rozmana-Staneta. To je bilo razumljivo, ker je slovenska partizanska vojska v tistem času dosegla že tako razvojno raven, da se je moral njen komandant v celoti posvetiti samo poveljevanju in zato ni mogel biti delovno obremenjen tudi kot politik. Franc Rozman-Stane, poveljnik bataljona v španski republikanski vojski in proslavljeni komandant največjih slovenskih partizanskih enot, je tako bil za komandanta Glavnega štaba najbolj primeren.

7. Pravosodje

Pravosodje sta tvorili dve temeljni veji - javno tožilstvo in sodstvo. Glede na to, da smo bili zvesti načelu delitve oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno, sta v vsej svoji praksi ti dve veji delovali popolnoma samostojno. Pri PPNOO smo si-

cer imeli odsek za pravosodje, ki je skrbel samo za tista upravno-administrativna vprašanja, ki takemu resorju pripadajo v vsaki pravni državi. Ta pravosodni odsek je zato skrbel za gmotno zaledje sodišč in tožilstva, za pravočasno kadrovsko zasedbo z voljenimi profesionalnimi sodniki in porotniki, za vodenje pomilostitvenih postopkov na PPNŌO in za izvrševanje drugih nalog, za katere je bil pristojen. Predvsem pa je moral zagotavljati, da so sodišča delovala na primerni strokovni ravni. V coni B smo imeli okrajna sodišča, drugostopenjsko, ki je bilo za celo okrožje, je bilo okrožno sodišče v Postojni, najvišja sodna instanca pa je bilo višje narodno sodišče v Kopru. Okrožno sodišče je razen obravnave drugostopenjskih zadev skrbelo tudi za strokovno-inštruktorske naloge za prvostopenjska sodišča. Le izjemoma je okrožno sodišče razsojalo na prvi stopnji. V tem primeru je na drugi stopnji končno razsojalo višje sodišče.

Tako kakor krajevni narodnoosvobodilni odbori, okrajne narodnoosvobodilne skupščine in njihovi izvršni organi, se je tudi sodstvo izgradilo že med vojno, saj so bila v zadnjem letu vojne, od najnižje do najvišje stopnje, organizirana tudi civilna sodišča. Izvolili so jih ustrezni narodnoosvobodilni odbori oziroma skupščine. Višje narodno sodišče je bilo izvoljeno za vso Primorsko. Z razdelitvijo na dve okupacijski coni je bil sedež tega sodišča iz Trsta prestavljen v Koper, kjer je delovalo za slovenski del cone B, a se vendar svojemu vseprimorskemu značaju ni odpovedalo vse do sklenitve oziroma uveljavitve mirovne pogodbe.

Po vojni so okrajne sodnike in porotnike volili ustrezni okrajni organi oblasti. Ker okrožne skupščine iz že opisanih vzrokov nismo imeli, so nove okrožne sodnike in porotnike volili po okrajih celotnega okrožja.

Predsednik okrožnega sodišča je bil dr. France Venturini, ki je že med vojno deloval v partizanskem sodstvu. Bil je izredno strog pravnik, svoje delo je opravljal zelo natančno, a nebirokratsko. Bil je tudi dober organizator. Spoznal sem ga v zadnjih mesecih druge svetovne vojne v slovenski Istri, kjer se je posebej odlikoval v zaključnih osvobodilnih bojih za obalna mesta. Glede na moje takratne dolžnosti je nanoslo, da sem ga s posebnim pismenim pooblastilom poslal k nemškemu komandantu v Koper. F. Venturini je imel nalogo doseči

vdajo nemške posadke v mestu in prevzeti oblast v dotedanji mestni občini. Svoje poslanstvo je v dramatičnih okoliščinah sijajno opravil.

France Venturini je bil vsestranska osebnost, poln ustvarjalnih moči in delovne prodornosti. Zato ni bil le predsednik povojnega okrožnega sodišča v ožjem pomenu besede, marveč je bil gonilna sila pri organiziranju vsega sodstva v coni B. Organiziral je strokovna srečanja okrajnih in okrožnih sodnikov, prirejal razne seminarje za sodnike porotnike, sodeloval s pravosodnim odsekom PPNOO pri reševanju nalog glede gmotne osnove, kadrovskih rešitev in popolne samostojnosti sodstva. Veliko je prispeval tudi k organiziranju sodstva v narodnostno mešanih ali večinskih italijanskih okoljih, med drugim tudi zaradi znanja italijanskega jezika. Poleg tega se je vključeval tudi v takratne vseljudske politične dejavnosti za doseg glavnega cilja Primorcev - priključitve k Sloveniji in Jugoslaviji.

Tudi okrožno tožilstvo v coni B je vodil izkušen pravnik, prvoborec, Lojze Peric. Na ta položaj ga je imenoval pokrajinski tožilec iz Trsta dr. Stanko Peterin. Organiziral je tožilstvo na ustreznih stopnjah in njegova zasluga je, da te institucije niso zlorabile Narodna zaščita, UDBA ali drugi upravni organi. Res je sicer, da v tistem času v coni B sploh ni bilo politične represije. Toda tudi še tako »politično zavedni« smo bili samo ljudje. Nehote ali hote je ta ali oni včasih prišel brez političnih pobud navzkriž s pravnimi predpisi. Lojze Peric tovrstnih grehov ni odpuščal kot dobrohotni župnik. Terjal je, da so vsi spoštovali pravni red in delovne obveznosti, sicer so jih čakale zagrožene sankcije. Glede tega ni poznal nikakršne domačnosti, avtoritete in prijateljskih vezi. Prav to je bila njegova največja odlika, saj je želel, da bi potekalo družbeno življenje legitimno in legalno. Nekateri, ki tega niso tako globoko doumeli, kot on, so menili, da v svoji funkciji tožilca pretirava. To njegovo »pretiravanje« mi je bilo v veliko oporo. V tistem času smo namreč morali ob splošni protibirokratski naravnosti izgrajevati sistem pravnega reda, v katerem ne bi moglo zaživeti ravnanje, ki bi oblast počasi oddaljevalo od ljudi, jim pričelo povzročati krivice in utiralo pot privilegijem. Onemogočiti je bilo potrebno morebitno širjenje ozrač-

ja, da lahko po osvoboditvi vsakdo počne, ne glede na zakonitost, kar želi.

Število kazenskih primerov je bilo v coni B razmeroma malo. Vendar je tedaj obstajala obilica drugih izvenkazenskih zadev (premoženjske zadeve itd.), ki so jih morala reševati sodišča. Pravosodje je delovalo tako vzorno, da se ni mogla uveljaviti anarhija, ki je že sama po sebi sprta s pravili obnašanja, splošno moralo in humanizmom.

8. Odnosi z Vojno upravo Jugoslovanske armade (VUJA)

Z Vojno upravo Jugoslovanske armade (VUJA), ki je bila ustanovljena 24. junija 1945 za celotno cono B Julijske krajine, je imel PPNOO ves čas zelo dobre odnose. VUJA je svojo vlogo opravila uspešno. Po sporazumu o začasni razdelitvi Primorske na cono A in B je morala v imenu jugoslovanske vlade in v skladu z mednarodnim pravom odgovarjati za ustrezno raven javnega upravljanja ter varnost prebivalcev. Čeprav je bil v praksi za slovensko Primorje za vsa omenjena področja odgovoren PPNOO, za hrvaško Istro in Reko pa oblastni NOO s sedežem v Pazinu, je za VUJO kljub temu ostalo še veliko neposrednih odgovornosti in operativnega dela. Čeprav za cono B nista veljali slovenska in jugoslovanska zakonodaja, saj smo imeli svoj pravni sistem, pa ga je bilo treba v nekaterih pogledih uskladiti z VUJO. Naloga VUJE je bila razreševati z anglo-ameriško vojno upravo v Trstu nerešena vprašanja, ki so na temelju razmejitvenega sporazuma zadevala vso Primorsko in Istro. PNOO v Trstu in PPNOO v Ajdovščini namreč nista imela z zavezniško vojno upravo v Trstu formalnih vezi, ker ju ta ni priznavala.

VUJA je imela sedež v Opatiji. Njen prvi komandant je bil poveljnik IV. armade JA general Peko Dapčević. Zaradi preobremenjenosti s poveljevanjem IV. armadi ga je kmalu nadomestil general Venčeslav Holjevac, ki je bil takoj po osvoboditvi najprej komandant mesta Zagreba. Prvi pomočnik komandanta VUJA V. Holjevca pa je bil, takrat še podpolkovnik, Mirko Lenac. Oba sta bila Hrvata, in sicer je bil V. Holjevac iz osrednje Hrvaške, M. Lenac pa je bil Rečan in Istran hkrati. Ne spominjam se, da bi imeli Slovenci v tej

upravi kakega visokega oficirja. Osebno sem v glavnem sodeloval s Holjevcem in Lencem, občasno tudi z drugimi, vendar največkrat na širših delovnih sestankih.

VUJA se je veliko ukvarjala z gospodarstvom, predvsem z obnovo v vojni porušeni in požgani vasi v hrvaški Istri, in seveda tudi s temeljnimi finančnimi vprašanji. V našem, slovenskem delu, njenega delovanja tudi na teh področjih ni bilo toliko čutiti, razen na začetku, ko smo se spopadali z že omenjenim monetarnim vprašanjem. VUJA je delovala predvsem na Reki in v hrvaški Istri, kjer si je prizadevala za čim hitrejšo obnovo reške industrije in pristanišča.

Ker je bil hrvaški del Istre skoraj brez gradbenega lesa, smo ga precej priskrbeli iz slovenskega Primorja. Omenil pa bi slabo izkušnjo, ki smo jo ob tem doživeli - za eno od pošiljk lesa so nas terjali dvakrat. Pošiljko smo, upoštevaje dogovor, korektno odposlali. Toda čez nekaj mesecev nas je grajal predsednik slovenske vlade, češ da svoje obveznosti nismo izpolnili. Ta očitek nas je upravičeno ogorčil. Ko smo preverili, kaj se je zgodilo z našo pošiljko, smo ugotovili, da ni bila porabljen namensko. Odgovorni na hrvaški strani so namreč naš les prodali v Italijo in devizni izkupiček namenili za druge potrebe. Zato smo sklenili, da lesa pod takimi pogoji ne bomo več pošiljali. VUJA pri tem ni imela nič. To »transakcijo« je napravila ali hrvaška civilna oblast ali gradbeni izvajalci.

General V. Holjevac je bil umirjen, inteligenten, odločen in hkrati mehak človek, ki pravzaprav ni sodil v vojaško uniformo. Po mojem mnenju je ta utesnjevala njegovo izrazito demokratično naravnost. Omejevala je njegovo energijo, ki je izžarevala ustvarjalni duh javnega delavca najširših razsežnosti. Velikokrat sem imel občutek, da je med pogovorom v sebi razpredal vzporedne misli, ki so se nanašale na razmere, v katerih sta bili povojna Jugoslavija in njegova Hrvaška. S tem nočem ustvarjati vtisa, da je imel kot komandant VUJE do svojega dela površen odnos ali pa, da ga je opravljal premalo poglobljeno. Nasprotno. Toda to svojo dolžnost je tako rekoč igraje obvladal, zato je ostal večji del njegovih ustvarjalnih moči neizkoriščen, kar je velikokrat brez besed pokazal z nekakšnim otožnim pogledom. Še tako zapletenih političnih vprašanj ni nikoli skrajnostno tolmačil ali razreševal. Mislim

celo, da je večkrat v njihovi osti videl odraz zaletavanja, voluntarizma in sektaštva. Zato ni čudno, da je prišel v kasnejših letih navzkriž z uradno politiko, ki je z demagoškimi frazami odrivala nekatera žgoča družbenopolitična vprašanja. Med ta je sodil tudi položaj Hrvaške oziroma hrvaškega naroda znotraj njegovih lastnih meja kakor tudi v Jugoslaviji. Kmalu zatem, ko sem izvedel za njegovo »disidentstvo«, je umrl. Po smrti je bilo njegovo delovanje skoraj popolnoma pozabljeno in šele nova hrvaška oblast mu je leta 1994, ob praznovanju 900. obletnice mesta Zagreba, kot nekdanjemu zagrebškemu županu postavila dostojen spomenik.

V coni B je bilo veliko enot redne Jugoslovanske armade. Koliko divizij je bilo na tem ozemlju nameščenih, se več ne spominjam. Vem za dve. Ena, s štabom v Idriji, je pokrivala severno Primorsko in tudi del Goriške, tista v Postojni pa osrednji del cone B. Ker mednarodnopravno še ni bilo dokončno rešeno, kateri državi bo pripadla Primorska s Trstom, je bilo razumljivo, da je bila ognjena moč te vojske velika.

Odnosi med redno vojsko in organi oblasti, političnimi organizacijami in civilnim prebivalstvom, so bili izredno dobri. Poveljujoči kader je bil večinoma partizanski, ki je v vojni zgrajeno načelo o pristnih vezeh med ljudstvom in vojsko negoval in razvijal naprej. Vojska je po svojih močeh pomagala pri obnovi, vključevala se je v lokalno politično in kulturno življenje in zaradi svoje številnosti ter dobre oborožitve posredno tudi hrabrila ljudi v prizadevanjih za priključitev k Sloveniji in Jugoslaviji, ki so imela zanesljivo zaledje tudi v oboroženih silah. Seveda je bilo v medsebojnih odnosih potrebno urediti tudi kakšno neprijetno ali celo boleče vprašanje, do katerega je prišlo zaradi vsakodnevnega življenja. Toda tega je bilo zelo malo. Redna vojska se ni v ničemer vpletala v naše upravne in politične zadeve, čeprav je bila cona B mednarodnopravno začasno okupirano ozemlje. Odnosi z redno vojsko so potekali mimo vojne uprave, saj garnizije na našem ozemlju niso imele z VUJO ničesar skupnega. VUJA v Opatiji je bila samostojna, morebitna odprta vprašanja z redno vojsko pa so se reševala na ravni jugoslovanske vlade ter generalštaba oziroma ministrstva za narodno obrambo.

Zaustaviti se moram še pri Vipavskem vojnem področju. Ob IX. korpusu se je že med vojno razvila tudi zaledna vojaška

oblast. Njena jedra so bila večinoma na osvobojenih ali polosvobojenih območjih. Celotna vojaška zaledna organiziranost pa zlasti proti koncu vojne ni bila omejena le na te predele. V tistem času so bile oblikovane tudi komande za več še neosvobojenih mest. Podobno so obstajale tudi komande za mesta, ki so zaradi ponovne nemške zasedbe začasno izgubila osvobojene predele. Pred koncem vojne je razmeroma dolgo časa obstajala celo komanda mesta Trst, ki je imela svoje poveljstvo in je bila ustrezno vojno organizirana v samem mestu. Delovala je v najtežjih pogojih nemške okupacije. Skupaj s političnimi organizacijami je uspela organizirati ilegalne odporniške vojaške formacije Tržačanov, zlasti iz vrst delavstva, ki so v bojih za osvoboditev Trsta skupaj z našo redno partizansko vojsko pripomogle k njegovi dokončni osvoboditvi.

Vipavsko vojno področje je bilo organizirano prve tedne po vojni. Pravzaprav se je vanj preoblikovalo tržaško vojno področje. Poveljstvo je bilo v celoti slovensko. Vipavsko vojno področje je bilo skupaj s svojimi detaširanimi komandami mest v Ajdovščini, Postojni, Šempetru na Krasu (Pivka), Herpeljah-Kozini, Ilirski Bistrici, Koprju, Tolminu in Idriji vse, kar je preostalo od poveljstva in nekaterih enot IX. korpusa NOV in POS, ko so, tik pred koncem druge svetovne vojne zaradi unitarističnih teženj razpustili slovensko partizansko vojsko. Prvi poveljnik tega področja je bil dotedanji načelnik štaba IX. korpusa Albert Jakopič-Kajtimir, ki pa je bil kmalu demobiliziran in vključen v terensko politično delo. Najprej je krajši čas delal na CK KPS, nato v okrožnem komiteju KPS Maribor, konec leta 1945 pa je prišel v Ajdovščino in prevzel funkcijo organizacijskega sekretarja partijskega okrožnega komiteja. Za njim je postal komandant Vipavskega vojnega področja Franc Rustja-Čanči. V poveljstvu in ob njem so bili še drugi znani oficirji slovenske partizanske vojske, med njimi tudi majorja Rudi Kodrič-Branko, Franc Črnugelj-Zorko in nekateri nekdanji načelniki oddelkov IX. korpusa.

Ko že govorim o vodilnih kadrih Vipavskega vojnega področja, bi rad namenil nekaj besed F. Črnuglju. Skupaj sva bila na bojnem pohodu V. SNOB Simona Gregorčiča v Beneško Slovenijo maja 1943. Po končanem pohodu sva z manjšim delom enot naše brigade ostala v Beneški Sloveniji z nalogo širiti organizacijo Osvobodilne fronte in oboroženega boja na

njenih tleh in v predelih nekdanje avstroogrsko-italijanske meje. F. Črnugelj je tam ostal še potem, ko sem v začetku avgusta 1943 odšel v »stari« del Slovenije. Uspešno je nadaljeval politično in vojno-operativno delo. Sadovi njegovega dela so se pokazali ob kapitulaciji Italije, ko je na področju Beneške Slovenije, zlasti pa na Kobariškem in nato v Goriških brdih, usmerjal splošno ljudsko vstajo, katere cilj je bil oblikovati čim širše osvobojeno ozemlje.

Franc Črnugelj-Zorko

Vloga Vipavskega vojnega področja je bila v tistem času neprecenljiva, saj nam je nudilo nujno pomoč pri obnovi porušenih vasi, postavljanju splošnih gospodarskih temeljev ter pri političnem delu. Slovenski častniki so se pri tem angažirali celo preko svojih moči in tudi na ta način prebolevali šok, ki so ga doživeli ob razpustu slovenske partizanske vojske. Pri delu z nami so zavestno obšli nekatere armadne birokratske ovire in prenesli na našo civilno oblastveno upravo precejšen del vojnega plena in medvojnih korpusnih tehničnih sredstev. Vojno področje je demobiliziralo tudi ustrezne strokovne kadre, med katerimi jih je precej prevzelo vodilna mesta v na novo ustanovljenih podjetjih in oblastveni upravi.

Vojno področje je pomagalo narodnoosvobodilnim odborom predvsem neposredno po osvoboditvi, ko ti ponekod še niso mogli zajeti vseh mirnodobskih dejavnosti. Postavilo je tudi gmotne in kadrovske temelje nekaterim gospodarskim organizacijam, med drugim »Fructalu« v Ajdovščini. Tako je PPNOO ob svoji ustanovitvi od Vipavskega vojnega področja prevzelo vrsto civilnih oblastvenih in gospodarskih dejavnosti. Skratka, to področje je v marsičem pomagalo pri ureničevanju med partizanskim bojem nastale vizije o svobodni Primorski.

*
* *

Toliko se brez poglobljanja v arhiv tistega časa spominjam dela, ki ga je v coni B opravljalo Poverjeništvo PNOO. To, kar sem o njem zapisal, bo morda le izzvalo koga, da se bo lotil strokovno poglobljenega opisa oblastvenega delovanja v coni B slovenskega Primorja. Šlo je namreč za čas, v katerem smo storili vse, kar je bilo mogoče, da bi čim večji del Primorske, ki jo je osvobodila partizanska vojska, tudi formalno zaživel v slovenski republiki. O političnem vidiku teh prizadevanj pa bom spregovoril posebej.

Okvirni pogled na najpomembnejše dejavnosti PPNOO moram dopolniti še z nekaj mislimi o ing. Danilu Jelencu, ing. Petru Aljančiču in Andreju Janežiču, ki so v različnem časovnem zaporedju opravljali dolžnost pomočnika poverjenika PPNOO. Spregovoriti bi želel o njihovi strokovni in tudi človeški podobi.

Inženir Danilo Jelenc in ing. Peter Aljančič sta prišla v partizane že kot uveljavljena strokovnjaka in vsestransko razgledana človeka. Partizansko moralo sta vsrkavala z odprtim srcem. Kot veliko drugih, sta bila navdušena in hkrati kritična do metod, s katerimi smo uresničevali cilje NOB. V okoljih, v katerih sta delovala, sta zato svoja spoznanja uspešno presajala v zavest preprostejših, toda značajsko bogatih ljudi, od katerih sta se tudi sama veliko naučila. Tako kakor toliko drugih partizanov - intelektualcev, sta prispevala, da je med vojno naglo izginila meja, ki je pred njo pogosto opazno ločevala intelektualno elito od »neizobraženih«. Ta meja med

NOB ni izginjala zaradi poenostavljenega gledanja na vrhunsko strokovno znanje, visoko kulturno raven in na druge značilnosti izobraženstva. Moč našega osvobodilnega gibanja, ki je globoko cenilo ustvarjalnost vsakega človeka, vsak njegov prispevek za uresničitev končnega cilja NOB, je izhajala tudi iz hotenja dvigniti vsesplošno izobrazbeno in kulturno raven vsega slovenskega naroda. Ing. D. Jelenc in ing. P. Aljančič, s katerima sem pričel sodelovati na začetku poletja 1945 na PPNOO, sta bila človeka, ki svojega znanja in življenjskih izkušenj nista malikovala. Trudila sta se, da sta svoje bogato znanje uporabila pri skupnem reševanju oblastnih problemov.

Inženir Danilo Jelenc je montanist, vendar njegovo strokovno znanje daleč presega rudarsko stroko. Čeprav operativno tega znanja na PPNOO ni mogel uporabljati je prispevalo, da se je dobro znašel na področju gospodarstva. V tistem času je bilo nemalokrat potrebno združevati improvizacijo in strokovno znanje v operativno prakso, da je bila ta čimbolj učinkovita. D. Jelenc je bil pri takem načinu delovanja zelo uspešen.

V Sloveniji in Jugoslaviji je v tistem času pospešeno rasel iz enega centra vodeni sistem planskega gospodarstva. Ta sistem je na začetku veliko prispeval k obnovi v vojni porušene države. Skoraj hkrati pa je že začel dušiti in je končno tudi zadušil privatno pobudo v drobnem gospodarstvu in preskrbi. Ing. D. Jelenc, ki je takrat vodil plansko komisijo, je menil, da sistema planskega gospodarstva zlasti na teh dveh področjih ne smemo presajati v naše primorske razmere, če nočemo zožiti preskrbe na raven gole državne distribucije. Spominjam se, da sva ob tej priložnosti veliko govorila o ekonomskem načrtovanju, še zlasti o takrat prevladujoči tezi, da lahko edino plansko gospodarstvo zagotovi ravnotežje med kupnimi in blagovnimi fondi in da morata biti zato obseg proizvodnje in stopnja produktivnosti uravnovešena tudi s široko porabo. Soglašala sva, da v široki porabi tega v celoti ne bo mogoče doseči, ker potreb potrošnikov ni mogoče programirati in jih v celoti zadovoljevati iz enega državnega centra. Zato ob rastočem državnem sektorju nismo zanemarjali obrti in preskrbe, ki naj bi še naprej ohranjali precejšnjo mero privatne pobude. Ing. D. Jelenc je skupaj z ostalimi gospodarstveniki glede tega veliko naredil. Seveda takrat na gospodarsko politiko nis-

va gledala preroško in je nisva ocenjevala z današnjimi ekonomskimi merili. Kot vemo, so se ta merila izoblikovala šele na temelju razvoja svetovnega gospodarstva v zadnjih petdesetih letih in na kritični oceni celotnega družbenega razvoja v Sloveniji in Jugoslaviji v tem času. Če tega splošno znanega dejstva ne bi posebej poudaril, bi bili prej izraženi pogledi vprašljivi. V mednarodnih gospodarskih razmerah v drugi polovici štiridesetih let so se zaradi vojne izčrpanosti v poudarjeni obliki še vedno kazala vsa tista ekonomska protislovja, ki so v svetu povzročala socialne in politične pretrese. Vendar so se bojujoče strani že v letih druge svetovne vojne začele prizadevati za obvladovanje teh protislovij. Razen tega sta izid vojne in zgodnja blokovska razcepljenost, do katere ni prišlo samo zaradi politike, temveč predvsem zaradi ideologije, navajala zlasti kapitalistične države, da so se začela spoznanja o razsežnostih tržnega gospodarstva in možnostih mednarodne ekonomske integracije uresničevati s silovitim tempom. K temu jih je silil tudi izziv t. i. mednarodnega komunizma - ta je nastal z vzpostavitvijo nekapitalističnega sistema v državah vzhodne Evrope in na prostranstvih Azije ter kasneje delno še Afrike - s katerim se je začelo obdobje odkritega soočanja dveh družbenih sistemov, in sicer na različnih ravneh, še posebej pa na področju gospodarstva in oboroževanja. Evropska gospodarska skupnost (EGS) in kasneje vzhodni Svet za vzajemno gospodarsko pomoč (SEV), sta sicer nastala kmalu po vojni. Na učinkovitost Evropske skupnosti in splošen neuspeh SEVA pa je bilo potrebno čakati še desetletja. Po letu 1945 je bilo socialistično plansko gospodarstvo šele pred tem, da v praksi dokaže svojo prednost ali nemoč pred kapitalističnim tržnim sistemom - in to ne glede na dejansko več kot dvajsetletno, na nasilju temelječo prakso sovjetske državne ekonomije. Kajti le malokdo izven sovjetske države je dejansko poznal globoka protislovja njenega gospodarskega in družbenega sistema. Dejstvo pa je, da je sovjetski ekonomski sistem, sicer ob omejeni pomoči zahoda, zdržal silovit nalet nacističnih vojaških sil v drugi svetovni vojni. Poleg tega pa državna lastnina in državno upravljanje proizvodnih sredstev takrat nista bila samo značilnost boljševizma, marveč - resda samo v najpomembnejših gospodarskih panogah - tudi socialistično oziroma socialnodemokratsko usmerjenih strank v

zahodni Evropi. Naj v tej zvezi spomnim na nacionalizacije in državno upravljanje temeljnih gospodarskih panog v Veliki Britaniji in pa Franciji, ko so po vojni prišli na oblast laburisti oziroma socialisti. Oboji so šele v več desetletjih spoznali, da ni državna lastnina nikakršna čudežna palica, ki bi reševala nako-pičene krizne ekonomske razmere. Uvideti so morali, da to ni tista srednja pot med privatno pobudo in državno regulativo, ki naj bi ustvarila in uspešno vzdrževala državo socialne pravičnosti in vzpodbujala tržno tekmovanje. Zato smo se v prvih po-vojnih letih tudi pri nas odločili za plansko gospodarstvo, ki se je že po letu 1950 razlikovalo od vzhodnoevropskega.

V prvih povojnih letih smo se vsi zavzemali za plansko gospodarstvo. Toda njegovih kasnejših skrajnostnih razsežnosti mnogi nismo pričakovali. Med vojno smo zagotavljali privatni pobudi na področju obrtništva, drobne trgovine, lahke industrije in kmetijstva popolno svobodo - menili pa smo, da bo morala socialna zakonodaja popraviti prejšnje krivice in preprečiti izkoriščanje. Tudi prva povojna leta smo mislili tako. Zato smo tisti, ki smo se v coni B ukvarjali z gospodarstvom, skrbeli, da t. i. delovni del privatnega sektorja ne bi bil diskriminiran, da bi se razvilo zadružništvo in da bi »državni« sektor poleg ostalega pomagal pri razvoju vsem gospodarskim lastninskim področjem.

Ing. Danilo Jelenc

Z D. Jelencem sva zelo dobro sodelovala in postala prijatelj. Delala sva usklajeno. Ing. D. Jelenc je bil vedno prijeten sogo-
vornik, izrazito nevsiljiv, racionalen v izražanju in obziren pri
uveljavljanju svoje strokovnosti. Že takrat je bil vzoren sloven-
ski intelektualec. Dobro je poznal vse veje slovenske kulture in
je tekoče spremljal najpomembnejše dosežke znanosti v svetu.
Po odhodu iz Ajdovščine je postal direktor geološkega zavoda
Slovenije, kasneje pa dolgoletni ekspert Združenih narodov v
Afriki (Etiopija, Zambija, Zimbabve).

Marsikaj, kar sem zapisal o Danilu Jelencu, bi lahko ponovil,
ko se spominjam skupnega dela z inženirjem Petrom Aljanči-
čem. Vendar sta se kot oblastvena delavca in tudi osebnostno
precej razlikovala. Čeprav je bil ing. P. Aljančič tudi dober ana-
litik, mu je vseeno bolj ustrezalo praktično delo. Prakticizem,
ki skoraj vedno vodi v togi birokratizem, je odločno zavračal.
Pri uresničevanju dogovorjenega je vztrajal, vendar ne kot brez-
dušni priganjač. Praktično delo je gradil na ustrezni delovni
metodologiji, ki mu je omogočala, da je izluščil načelne pos-
plošitve, te pa je bilo mogoče uporabljati pri načrtovanju in ure-
sničevanju nadaljnjih nalog. V izražanju svojih misli je bil pre-
prost. Bil je strokovnjak in kot politični delavec zelo povezan s
splošnim političnim utripom Primorske. Ker je bilo partijskih
in frontovskih aktivistov dovolj, prodornih tehničnih strokov-
njakov pa komaj toliko, da smo bili kos oblastvenim nalogam
sem pazil, da ga ni politično delo preveč obremenjevalo. Bil je
družaben.

Po odhodu ing. D. Jelenca v Ljubljano je mesto pomočnika
poverjenika PPNOO prevzel Andrej Janežič, partizan, nosilec
partizanske spomenice 1941 in predvojni podeželski poslovnež
z Notranjske. Imel je precej veliko žago, večinoma pa se je uk-
varjal z lesno trgovino. Zaradi socialnih vzrokov se mu ni bilo
potrebno pridružiti partizanskemu odporu. K partizanom je
prišel zato, ker je bil zaveden Slovenec in ker se leta 1941 ni
sprijaznil z okupacijo. Poleg tega je bil razočaran nad staro ju-
goslovansko oblastjo in nad ostro predvojno strankarsko pola-
rizacijo v Sloveniji. Ne glede na svoj udoben gmotni položaj je
pošteno ocenjeval socialna protislovja v predvojni Sloveniji.
Hotel je prispevati svoj delež v boju za osvoboditev in pravič-
nejšo povojno družbeno ureditev. Bil je torej enakega prepriča-
nja, kakor veliko gmotno dobro preskrbljenih Slovencev, ki so

se brez vsakih osebnih računov pridružili Osvobodilni fronti. Ti ljudje so s svojo udeležbo v NOB najprepričljivejše ovrgli očitke o boljševiški zasnovi OF. Tudi po vojni, ko so bili sado- vi dobljene partizanske vojne zlorabljeni za prodor levega radikalizma, so ostali zvesti NOB in celo novemu družbenopolitičnemu sistemu, v katerem so gmotno izgubili. Kako cenena so zato bila gesla, da je boju za socialno pravičnost in splošni družbeni napredek lahko najbolj zvest le proletarec, ki nima ničesar izgubiti in ki lahko v njem samo pridobi. Slovenci Janežičevega kova so dokazali puhlost takih »resnic«. Zvestoba teh ljudi boju, ki jih je na koncu oropal velikega dela njihovega premoženja ali pa so ga nekateri celo prostovoljno darovali novemu sistemu še pred nacionalizacijo, je slonela na najvišjih moralnih, kulturnih in solidarnostnih vrednotah. Te zvestobe niso izpovedovali le z besedami, ampak so jo udejanjali na temelju njihove plemenite zavesti, privrženosti humanizmu, splošnemu družbenemu napredku in predvsem svojemu narodu. To so bili najzavednejši Slovenci.

Andrej Janežič je bil sprva pri PPNOO zadolžen za organizacijo trgovine in preskrbe. Ko je svojo nalogo uspešno opravil, je odšel v koprski okraj, kjer je prevzel odgovornost za operativno uresničevanje gospodarskih odločitev PPNOO. Ko je nato prišel v Ajdovščino, mi je bil kot pomočnik v veliko oporo pri zaključnih delih osrednjega oblastvenega organa v coni B slovenskega Primorja.

Na vseh dolžnostih, ki jih je opravljal, je Andrej Janežič vnašal svoje bogate poslovne izkušnje, ki si jih je pridobil že pred okupacijo. Bil je širokopotezen in temeljit, a hkrati pozoren, da ne bi nasedel lastni ali kaki drugi neučakanosti - zlasti takrat, ko je privlačna improvizacija v gospodarski praksi skrivala v sebi težko razvidne pasti. Seveda pa ga ta lastnost ni odvrčala od tveganja, ko je šlo za vse ali nič. V takih primerih se je po hitrem, pa vendar temeljitem premisleku zanesel na svoj, praviloma nezmotljiv instinkt. Imel sem vtis, da gre za starega, preizkušenega mačka, ki se ne bo nikoli več opekel na enak način, dosegel pa bo tisto, kar si želi. Toda A. Janežič je bil človek, ki je še tako željeni cilj uresničeval, upoštevajoč poslovno in partizansko moralo. Poznalo se je, da je pred vojno svoj gmotni položaj izboljševal izključno s sposobnostjo, poštenostjo, vztrajnostjo in v skladu z zakonom. Če k temu dodamo

še njegovo takratno napredno in s humanostjo prežeto politično opredeljenost, postane jasno, čemu se je leta 1941, ko sta fašizem in nacizem obvladovala Evropo in na vojnih bojiščih žela prve uspehe, odločil pustiti vse, kar je dosegel kot poslovnež ter se pridružil OF in partizanom. V komuniciranju z ljudmi je bil preprost in prepričljiv, pa naj je šlo za stike s posamezniki ali za nastopanje pred širšim poslušalstvom. O želeni temi je začel govoriti neposredno, brez nepotrebnega uvoda; vprašanje, ki ga je predstavljal, je ocenil, nakazal ustrezna stališča ali potrebne ukrepe. Ko to pišem, ga skoraj živo vidim pred seboj, kako ob osebnem pogovoru ali na sestankih sedi in z zanimanjem sledi povedanemu. Če sva se o kaki gospodarski ali politični temi pogovarjala sama ali pa je o tem tekla beseda v širšem krogu, je z dvignjeno glavo in direktnim pogledom spremljal, kar je kdo pripovedoval. Ko pa je sklonil glavo in se zazrl predse, sem vedel, da bo naslednji hip tehtno spregovoril, bodisi kot zavzet kritik, bodisi pa mu bo to, kar je slišal, iztočnica za njegova načelna dopolnila in konkretne predloge. Bil je tudi zelo družaben, kadar smo si odmerili kako uro za razvedrilo. Vedno se je hitro razvnel in bil med tistimi, ki so ustvarjali ozračje sproščenosti in veselja. Ko sem ga ob takih priložnostih opazoval, sem se velikokrat spomnil na tiste, ki so pred vojno na vaških veselicah »držali pokonci« vesplošno veselo razpoloženje. Pridružil se je pojočim, nato v naslednjih minutah že kraljeval na plesišču in spet je bil zraven, ko je šlo za iskrivo potegavščino na račun umirjenih in togih ali pa »pomembnih« vselej in povsod. V takih trenutkih sem videl Andreja Janežiča v dopoljnjeni podobi, ki je odkrivala ozadje njegove energije; ta je vrela iz globoko zakoreninjene osebne odgovornosti, delovne zavzetosti, racionalnosti v razgrinjanju lastnih misli in velike prodornosti.

II.

CONA »B« IN POLITIKA

Ob osvoboditvi je postala Primorska skladno s sklepi kočevskega zbora in II. zasedanja AVNOJ-a, legitimni sestavni del Slovenije in Jugoslavije. Naše skrajne narodnostne meje in Trst je zasedla slovenska oziroma jugoslovanska vojska in

s tem bi se mogel uresničiti davni sen o Zedinjeni Sloveniji (s Primorsko, Trstom in Koroško vred). Vendar zahodni zavezniki niso priznali sklepov, ki sta jih o Primorski in Koroški sprejela kočevski zbor in II. zasedanje AVNOJ-a, s čimer so povzročili znano tržaško in koroško krizo. Zaradi nje se je morala naša vojska umakniti iz Koroške, iz Trsta in začasno tudi iz precejšnjega dela ostale Primorske.

Z nastankom dveh primorskih okupacijskih con in začasnim okupacijskim statusom za celo Julijsko krajino, so zato tudi na političnem področju nastale popolnoma nove razmere. V conah A in B, ki sta nastali po 12. juniju 1945, se je pričel legalni politični boj za priključitev vse Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji. Politične organizacije so se morale prilagoditi nastalemu stanju. Postale so povsem samostojne in enotne za celo Julijsko krajino, ne glede na demarkacijsko črto med nami in anglo-ameriškimi silami. Vez s političnimi vodstvi v Sloveniji, na Hrvaškem in seveda v Jugoslaviji, ki je med vojno povezovala Julijsko krajino z matično domovino Slovenijo in Hrvaško, je bila formalno pretrgana. Organizacija Osvobodilne fronte slovenskega naroda na Primorskem se je vključila v novonastalo množično politično organizacijo - Slovansko-italijansko antifašistično unijo (SIAU) oziroma Unione antifasista italo-slava (UAIS), ki je bila s prvotnim imenom Antifašistična slovansko-italijanska zveza sredi junija 1945 ustanovljena v Trstu. SIAU je delovala enotno za Trst, celotno ostalo Primorsko ter slovensko in hrvaško Istro. SIAU smo v slovenskem delu cone B v vsakodnevni politični praksi imenovali kar Slovensko-italijanska antifašistična unija, saj sta kratici tako ostali neizpremenjeni.

Enako je bilo tudi z organizacijama slovenske in hrvaške komunistične partije. Vključili sta se v novooblikovano Komunistično partijo Julijske krajine (KPJK) s sedežem v Trstu. Sestave vodstva SIAU se ne spominjam več dobro. Vem le, da je bil predsednik Glavnega odbora SIAU France Bevk, tajnik odbora pa Boris Kraigher. Bolj živo pa so mi pred očmi imena nekaterih članov Izvršnega komiteja KPJK in Politbiroja IK KPJK. Kot rečeno, je bil politični sekretar Politbiroja IK KPJK B. Kraigher, člani IK KPJK, ki se jih spominjam, pa so bili Branko Babič, Ivan Regent, Anton

Ukmar, Ermano Solieri-Marino, Rudolf Uršič, Marija Bernetič-Marina, Julij Beltram-Janko, Dina Zlatič in še nekaj drugih iz hrvaške Istre. Izvršni komite se je posvečal zlasti političnim in gospodarskim problemom v coni A, pri čemer so bila glavna dogajanja vezana na mesta Trst, Gorico in Tržič (Monfalcone). V Politbiroju IK KPJK, ki je obravnaval in sklepal predvsem o globalnih političnih, gospodarskih in drugih vprašanih celotne Julijske krajine, torej cone A ter slovenskega in hrvaškega dela cone B, pa smo bili Boris Kraigher, E. Solieri-Marino, D. Zlatič, Dušan Diminič in jaz. V Politbiroju IK KPJK, v katerega sem bil vključen avgusta 1945, sem odgovarjal za cono B slovenskega Primorja.

Razmejitvena črta med cono A in cono B torej ni razbila političnega telesa za Primorsko na dva dela. Organizacijsko smo tej razdelitvi prilagodili samo razmejitve med okrožji, saj so se politične in ostale naloge v obeh conah v podrobnostih bistveno razlikovale. Temeljna prizadevanja za priključitev Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji pa so bila skupna in tako sta delovali tudi osrednji vodstvi SIAU in KPJK v Trstu. Podobno so se organizirale tudi druge politične organizacije.

V coni B, tj. v vzhodnoprimorskem okrožju, sta bili oblikovani okrožni politični vodstvi SIAU in KPJK. Okrožno organizacijo SIAU sem vodil kot sekretar njenega okrožnega odbora, okrožni komite KPJK pa kot njegov politični sekretar. V okrožnem komiteju KPJK so bili sprva še Ada Sket-Lenčka (kasneje poročena Klanjšek), ki je bila organizacijska sekretarka komiteja KPJK, člani pa so bili še Živa Kraigher-Ksenja, Jože Primožič-Miklavž, Marija Aljančič-Polda, Jože Sluga in Fanika Marušič (kasneje poročena Črnugelj). V komite so se kasneje vključevali še drugi novi člani. Kmalu po novembrskih splošnih volitvah v Sloveniji in Jugoslaviji leta 1945, se je na Primorsko, tj. v Ajdovščino, vrnil Albert Jakopič-Kajtimir in od Ade Sketove prevzel dolžnost organizacijskega sekretarja komiteja KPJK. Tudi kasneje se je sestava okrožnega komiteja menjavala. Tiste, ki so iz njega odhajali na druge delovne dolžnosti, so zamenjevali novi. V komiteju nas je le nekaj ostalo vse od ustanovitve cone B pa do podpisa mirovne pogodbe z Italijo oziroma do ukinitve PPNOO in vzhodnoprimorskega okrožja. Član komiteja je bil tudi major Franc Črnugelj, politični komisar Vipavskega

vojnega področja. Članov okrožnega odbora SIAU se ne spominjam. Vem le, da je v njem bila večina članov okrožnega komiteja KPJK in nekaj članov s terena. Sicer pa se mi je vtisnilo v spomin bolj celotno delo, ki so ga opravljale politične organizacije.

Politične naloge KPJK, SIAU in ostalih množičnih organizacij so v glavnem zajemale dve temeljni področji. Z različnimi oblikami dela so ustvarjale med ljudmi politično ozračje, ki je oblasti omogočalo uspešno delovanje in ki je preprečevalo odtujevanje vodstva od ljudi, zato so bili pogosti množično obiskani zbori volilcev, na katerih so lahko ljudje spregovorili o svojih življenjskih problemih. Na zborih so obravnavali uspehe in neuspehe oblastnih organov ter govorili o gospodarskih, kulturno-prosvetnih in ostalih vprašanjih. V prvih mesecih po osvoboditvi so bili v ospredju obnova, novogradnje, pa tudi prostovoljno delo, ki je ob sicer skromnih finančnih sredstvih omogočalo odpravljati posledice vojne. Okrožni odbor SIAU in okrožni komite KPJK sta redno analizirala vsebino zborov volilcev. Iz nje sta luščila nove oblastvene in politične obveznosti. Prizadevala sta si, da so bila ljudem čim prej pojasnjena odprta družbena vprašanja in da sta hitro ukrepala povsod tam, kjer je kritični pogled na oblastveno prakso odkrival napake, morebitne zlorabe, nedoslednosti, površnost ali pa pojave nedelavnosti. Zbori volilcev so bili izredno pomemben del javnega življenja. Bili so resnična šola za uspešno uveljavljanje demokracije. Ti zbori so preprečevali morebitno razraščanje birokracije, pojave samovolje in vzbujali v ljudeh medsebojno zaupanje, ki je bilo najuspešnejše orožje proti spletkarjenju, podtikanju in različnim sporom. Na zborih je bilo čutiti neposrednost, ustvarjalnost in politično sozvočje, ki je bilo na Primorskem tako značilno med NOB. Menim, da smo kasneje v Sloveniji te odlike zborov volilcev v marsičem neodgovorno zavrgli, jih zbirokratizirali in osiromašili njihovo moralno-politično moč in s tem okrnili tudi sproti protibirokratski odpor. Dokler pa je obstajal ta odpor, je precej učinkovito preprečeval odtujevanje oblasti od ljudstva kot nosilca suverenosti. Da so v kasnejših letih zbori volilcev izgubili to moralno-očiščevalno moč in niso več odločujoče vplivali na oblast na višjih

ravneh, gre pripisati tudi razvoju in utrjevanju oblastvene in politične prisile v družbi.

Osrednje področje političnega delovanja pa je bilo prizadevanje za čim hitrejšo priključitev slovenskega Primorja s Trstom k Jugoslaviji. Morda bo bralec teh spominov menil, da se je to zaostreno vprašanje reševalo daleč od ljudi, na ravni vlad in njihove diplomacije ter da glasne zahteve Primorcev, izražene na manifestacijah in demonstracijah niso mogle vplivati na končni razplet tržaškega vprašanja. Toda bilo je prav obratno. Dejstvo je, da more večinska opredelitev naroda - ali njegovega strnjenege dela - za določeno obliko življenja in za državno pripadnost izjemno vplivati na mednarodno javno mnenje. Vedeli smo, da bo imelo javno mnenje v državah, ki so odločale o državni pripadnosti Julijske krajine, vidno vlogo pri oblikovanju končne usode Primorske. Manifestacije primorskih Slovencev in večine italijanskega delavstva v Trstu in drugje v coni A za priključitev k Jugoslaviji, njihovo politično in večkrat tudi fizično spopadanje z italijanskimi iredentističnimi silami, ki so njihovi volji nasprotovale, je imelo po Evropi in svetu sploh izjemen odmev. Zahodnoevropske zavezniške vlade tega niso mogle popolnoma prezreti, čeprav so bile pri reševanju tržaškega vprašanja bolj naklonjene Italiji. Morale so se odločiti za mednarodno komisijo, ki naj ne bi na terenu preverjala samo etničnega stanja, marveč tudi večinsko razpoloženje ljudi za tako ali drugačno rešitev glede dokončne državne pripadnosti Julijske krajine.

Prihod mednarodne komisije za preučitev prihodnje jugoslovansko-italijanske meje, v prvi polovici marca 1946, v kateri so bili predstavniki Velike Britanije, Združenih držav Amerike, Francije in Sovjetske zveze, je na Primorskem in v Trstu sprožil pravi politični orkan. Pod vodstvom SIAU, sindikatov, antifašistične ženske zveze in mladinske organizacije, so ljudje dobesedno noč in dan množično čakali komisijo povsod, kamor se je namenila. Člani komisije so lahko doživljali silovite manifestacije z zahtevami po priključitvi k Jugoslaviji. Vsa Primorska je bila v slovenskih in jugoslovanskih zastavah, vsaka vas in večje naselje je imelo značilne primorske slavoloke z napisi, ki so izražali voljo ljudi po priključitvi. Hiše ob cestah in poteh so bile

popisane z gesli kot: »Tukaj je Jugoslavija! Hočemo Jugoslavijo!« in podobno. Delavski Trst se je opredelil za Jugoslavijo. Italijani v coni B slovenskega Primorja so se na primer v Izoli večinsko odločili za Jugoslavijo. Seveda tudi v Kopru, Piranu ter v okoliških naseljih nismo bili povsem brez njihove podpore, čeprav je bila ta v obeh mestih znatno manjša. V obalnih mestih so prav tako plapolale jugoslovanske, slovenske in italijanske zastave s partizansko zvezdo.

Ko že opisujem politično ozračje v času prihoda mednarodne komisije, bi omenil zelo značilen dogodek, ki se je pripetil dva dni pred njenim prihodom v slovensko Istro in obalna mesta. Ko sem prišel na pogovor s slovenskimi in italijanskimi istrskimi političnimi aktivisti, da bi se podrobneje dogovorili o množičnem sprejemu komisije, sem hkrati obiskal tudi ves teren. Po vaseh je bilo tako, kakor drugje po Primorskem: povsod zastave, slavlomi in gesla za Jugoslavijo. V obalnih mestih in na obeh straneh obalne ceste pa so se med narodnimi zastavami pojavile tudi rdeče s srpom in kladivom. Med redkimi gesli z napisom »Voliamo Jugoslavia« je bilo namreč veliko več takih, ki so izražala pripadnost komunizmu, Marxu itd. Bral sem na primer naslednja: »Viva comunismo mondiale! Viva Carlo Marx! Qui siamo communisti!« in podobno. Bil sem zaprepaden. Čeprav smo se že veliko prej domenili, da bomo komisiji množično predstavili našo politično voljo po priključitvi k Jugoslaviji in nič drugega (o komunizmu v tistih povojnih letih tudi ob drugih priložnostih nismo govorili), so navedena gesla zrasla kot gobe po dežju. Takoj smo ukrenili vse, da so jih nadomestili z novimi, vsebinsko ustreznimi. Do večera je bilo tudi v mestih in bližnji okolici tako, kot po slovenskih istrskih vaseh. Ko sem premišljeval, zakaj se je to dogodilo, se mi vsiljeval odgovor, da gre za sektaštvo, ki nehote pomaga iredenti, saj bi »razredna« gesla zahodne člane mednarodne komisije prepričevala, da je bolje »rdečo obalo« priključiti k Italiji, v kateri se je po vojni začel utrjevati zahodnoevropski družbeni sistem. Po drugi strani pa naj bi taka gesla komisiji dokazala, da prebivalci mest niso opredeljeni za Jugoslavijo, o čemer naj bi pričali tudi izobešeni transparenti. Že naslednje dopoldne sem dobil v Ajdovščino, kamor sem se zvečer vrnil, depešo, naj takoj pridem v Portorož, kamor sta v

tajnosti prispela podpredsednik jugoslovanske in predsednik slovenske vlade, Edvard Kardelj in Boris Kidrič. Svojega obiska nista najavila, ker nista želela, da bi zanj izvedeli v Trstu in ju obtožili, da je njun prihod neposredno povezan z množičnimi manifestacijami za Jugoslavijo. Prepeljala sta se po Primorski, svojo pot pa sta zaključevala na obali neposredno pred prihodom komisije. Ko sem se na hitro odpravil v Portorož, sem na poti med ankaranskim križiščem pa do Portoroža ponovno videl »razredna« gesla, tista o Jugoslaviji pa so se v njih utopila. Preden sem šel v hotel Palace, kjer naj bi se srečal s Kardeljem in Kidričem, sem se peljal skozi Koper in Izolo ter videl množico rdečih zastav in komunističnih gesel. Vedel sem, da me kličeta zaradi tega. Sprejela sta me mrka ter zlovoljna in slutil sem plaz kritik ter ogorčenih političnih obsodb. Toda prehitel sem ju. Namesto pozdrava sem začel nejevoljno pripovedovati, kaj sem videl prav tu prejšnji dan, kaj smo ukrenili, da bi Obala kazala enako podobo kot ostala Primorska in kaj si mislim o ozadju ponovnega »vzpona komunizma« na Obali. Političnega napada zato ni bilo, jezilo pa me je, da sta mi pričela z očitajočim podtonom razlagati stvari, ki sem jih prejšnji dan sam govoril obalnim aktivistom. Priznal sem sicer, da ponoči nisem »stražil« in tako preprečil ponovnega »pohoda komunizma«, ker sem bil prepričan, da so sprejeli okrajni in mestni aktivisti prvotno oceno tega dogodka dovolj resno. Sicer pa smo srečanje v Portorožu izkoristili za obširen pogovor o razmerah v coni B in o možnostih za rešitev tržaškega vprašanja. Razšli smo se v dobrem razpoloženju.

Po končanem pogovoru v Palaču sem sklical okrajni politični aktiv v Kopru. Na sestanek so prišli tudi vodilni mestni oblastveni predstavniki. Sestanek je bil kratek in jednat. Vnovič, vendar to pot že s primesjo jeze sem jim povedal, da so v bistvu nasedli iredenti ter jim pojasnil, da nimata komunizem in Karl Marx ničesar skupnega z izražanjem volje tukajšnjega prebivalstva o bodoči državni pripadnosti slovenske Istre in obalnih mest. Dodal sem, da bi bilo izražanje »mednarodne revolucionarne zavesti« pred komisijo netvorno ter hkrati argument za tiste italijanske politične sile, ki so želele preprečiti priključitev k Jugoslaviji. Dogovorili smo se, da naj vse to razložijo ljudem in tako

dosežejo, da bodo ti iz prepričanja, ne pa zaradi kakršnega koli pritiska, odstranili vsa politično-razredna gesla in rdeče zastave. Po takem pojasnilu so tudi Italijani, opredeljeni za Jugoslavijo, v celoti sprejeli oceno in kritiko rdeče poudarjene ljudske volje. Zanimivo je, da se med istrskimi Slovenci, ki so bili večinoma že pred vojno levo usmerjeni, ni pojavilo niti eno samo času in okoliščinam neprimerno geslo. Še več. Popolnoma spontano so se dogovarjali, kako bodo pričakali mednarodno komisijo in izrekli svojo neomajno odločitev za Jugoslavijo. Oblikovali so delegacije, ki naj bi se pogovarjale s komisijo, hkrati pa so se organizirali tako, da je komisijo spremljalo vse živo - od otrok, mladine, žena in mož, do starcev. Pri tem so bili zelo iznajdljivi. Prostore pred poslopji, kjer se je komisija pogovarjala z domačini, so zasedli do zadnjega kotička. Ves čas je bilo slišati oglušujoča gesla: »Hočemo Jugoslavijo! Tu smo Slovenci! Tukaj je Jugoslavija!« in podobno. Spominjam se, kako so v neki vasi otroci splezali celo na drevesa. Kot viseči živi grozdi so se pozibavali v ritmu vzklicevanih gesel. Spet drugje so se zbrali skupaj vaščani iz več vasi, pričakali prihod komisije v vas in jo nato kot hudournik zalili ob nepopisnem vzklikanju in skandiranju. Še veliko bi lahko pripovedoval o tem dogajanju v Istri in v drugih krajih Primorske. Pri Istri sem se namenoma nekoliko zadržal zato, ker je bila glede na večinsko italijansko mestno prebivalstvo njena bodoča državna pripadnost najbolj negotova. To se je kasneje ob mirovni pogodbi z Italijo tudi pokazalo. Po uveljavitvi mirovne pogodbe septembra 1947 je bila namreč slovenska Istra vključena v t. i. Svobodno tržaško ozemlje (STO), ki naj bi bilo pod upravo Organizacije združenih narodov. Toda na koncu, ko je leta 1954 z londonskim memorandumom vsa slovenska Istra z manjšim delom cone A STO pripadla Sloveniji, se je pokazalo, da je k temu med drugim veliko prispevala tudi volja Istranov, ki so leta 1946 jasno izpričali svojo državno pripadnost pred mednarodno komisijo za razmejitve med Jugoslavijo in Italijo.

1. Politično delo in tednik »Primorska borba«

Poleg prevladujočega neposrednega političnega delovanja (sestanki, zborovanja, osebni pogovori), so na družbeno dogajanje v coni B močno vplivala tudi sredstva javnega obveščanja. Pomembno vlogo je imel predvsem tisk in manj radio, saj je bila takoj po vojni slišnost Radia Ljubljane v tem delu Primorske neznatna. Tudi po postavitvi relejne postaje v Ajdovščini ni bilo mogoče v večjem delu Primorske loviti radijskih signalov iz ljubljanskega studia. Razen tega je bilo v tistem času radijskih sprejemnikov še zelo malo. Zato je bil za sistematično informiranje zelo pomemben prav tisk. Dnevnika »Slovenski poročevalec« in »Ljudska pravica«, ki sta izhajala v Ljubljani, nista bila zelo razširjena. V glavnem so ju brali oblastni in politični kadri ter prebivalci v večjih središčih. Veliko bolj pa je bil po vsej Primorski razširjen »Primorski dnevnik«, ki je z imenom »Partizanski dnevnik« izhajal že med vojno kljub neugodnim gmotnim in vojno-operativnim razmeram. Iz teh treh dnevnikov so ljudje črpali informacije o najvažnejših zunanje- in notranjepolitičnih dogajanjih, obnovi našega in evropskega gospodarstva, razraščanju kulturnega življenja, ga ponovni oživitvi izobraževalnega sistema, o naporih državljanov in primorskega ljudstva za rešitev tržaškega vprašanja ter o vsem drugem, o čemer navadno seznanja svoje bralce informativni tisk. »Primorski dnevnik« je bil glede vsega, kar se je na Primorskem in v zvezi z njo dogajalo na mednarodnopolitičnem in diplomatskem področju, v pisanju najbolj izčrpen in udaren. Ta dnevnik je informiral in komentiral, pozival je množice k političnim akcijam za pozitivno rešitev tržaškega vprašanja. Utrjeval je tudi sodelovanje Slovencev z naprednimi in demokratičnimi Italijani, skratka, prispeval je k združevanju ljudi za dejanja, brez katerih bi povojna prizadevanja za priključitev Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji ostala na pol poti. Kmalu po nastanku cone B pa se je pokazala potreba po lastnem tedniku, v katerem naj bi prevladovala politična, gospodarska, kulturno-prosvetna, socialno-zdravstvena in ostala vprašanja, ki so bila vezana na pravni status te cone. Sklep smo hitro uresničili. Ustanovili smo nov

časopis, tednik »Primorska borba«, katerega prva številka je izšla že 8. avgusta 1945.

Za urednika našega tednika je bil imenovan Janez Dekleva, do tedaj partijski sekretar okraja Koper, ki je v celoti pripravil in uredil samo prvo številko »Primorske borbe«, saj je nato odšel študirat na ljubljansko Univerzo. Skoraj sočasno je Lidija Šentjunc, tedanja organizacijska sekretarka CK KPS, predlagala, da naj uredniško mesto v Ajdovščini zasede Roman Albreht, ki je do tedaj delal v uredništvu »Ljudske pravice« v Ljubljani. Zaradi odhoda J. Dekleve v Ljubljano se je kot urednik »Primorske borbe« v njeni prvi številki že podpisal R. Albreht. R. Albreht tedaj še ni bil član partije. Bil je član SKOJ-a. Kmalu po prevzemu uredništva smo ga sprejeli v partijo in vključili v njen okrožni komite. »Primorsko borbo« smo tiskali v tiskarni »Ljudske pravice« v Ljubljani. Vsebinsko je bila pestra in je res odsevala domala vse, kar se je dogajalo v coni B. Z uredništvom sem ves čas tesno sodeloval, vendar ne kot cenzor, pač pa sem pomagal pri ustvarjanju tednika z nasveti in lastnimi prispevki.

»Primorska borba« je bila zelo brana. To ni bil časopis, ki bi ga ljudje po pregledu naslovov odložili. Brali so ga z veliko zavzetostjo. V tedniku nismo objavljali celotnih referatov in govorov. Tudi za druge slovenske časopise je bilo takoj po vojni značilno, da niso bili pretirano obremenjeni s tovrstnim gradivom. Bili so informativni, polni kratkih in jedrnatih prispevkov, ki so povzemali splošne informacije ali obravnavali določeno tematiko. Če je šlo za poročanje s sestankov ter zborovanj, je bilo to predstavljeno z izčrpnimi povzetki glavnih misli referentov oziroma govornikov. Ti povzetki so bili privlačni tudi zato, ker so v njih novinarji, večinoma partizani, informacije sproti tudi komentirali. Kakšno nasprotje s kasnejšimi leti! Čim bolj se je odmikalo leto 1945, tem bolj so se zlasti v dnevnikih pojavljali v celoti objavljeni razvlečeni govori in referati, ki so jih ljudje čedalje manj brali. V kasnejših letih so se mnogi novinarji zatekali k takemu načinu obveščanja tudi zato, ker avtorji govorov ali referatov z njihovimi povzetki najpogosteje niso bili zadovoljni, češ - »tega pa jaz že nisem rekel, to so si novinarji izmislili.« Novinarji so bili s tem potisnjeni ob steno. Odgovornosti so se izognili tako, da so objavljali kar celotna besedila. V času,

ko se tovrstna praksa še ni povsem uveljavila, in ko so novinarji še suvereno poročali tudi z »zgodovinskih« sej in zborovanj, se mi je v začetku petdesetih let visok funkcionar jezno potožil, češ, da so njegov govor v povzetku popolnoma »skrotovičili«. Takrat sem delal na agitpropu CK KPS. Avtor prispevka je bil Sergej Vošnjak. Odšel sem k njemu v uredništvo in ga pobaral, kaj se je pravzaprav zgodilo. Pokazal mi je stenogram funkcionarjevega govora. Če bi ga, ob najnujnejših lektorskih popravkih v celoti objavil, bi povzročil pravo katastrofo. Funkcionar je namreč v svojem govoru razen nekaterih tehtnih misli izrekel veliko vsebinsko nepomembnega in v nedomišljeni obliki. S. Vošnjak je v povzetku pomanjkljivosti odlično obšel in podal izčrpno informacijo o namenu sestanka. Ko je nato S. Vošnjak stenogram in »svoj« prispevek pokazal funkcionarju, mu je ta dejal: »Si me pa res zelo izboljšal!« To omenjam zato, ker se novinarstvo iz prvih povojnih let preveč enostransko ocenjuje. Tako lahko dobi nepoučen človek vtis, kot da bi bili naši časopisi takoj po vojni le skupek letakov, stenografskih zapisnikov in bralnih nastopov politikov, obrobni poročil o kulturnem dogajanju in drugih obvestil. Nasprotno! Takratni partizanski novinarji so imeli hrbtenico in smisel za lastno presojo. Marsikateri kasnejši novinar pa je oportunistično lovil politično ravnotežje.

V uredništvu »Primorske borbe« sta bila poleg Romana Albrehta vodilna novinarja še Jože Ciglar in Milan Filipčič, kasnejši glavni urednik mariborskega »Večera«. M. Filipčič je prevzel uredništvo tednika, ko je R. Albreht pričel s profesionalnim delom v okrožnem komiteju KPJK, v katerem je vodil komisijo za agitacijo in propagando. Tako kot druge oblastvene in politične institucije je tudi uredništvo delalo zelo intenzivno. Organiziralo je osnovno dopisniško mrežo in sistematično pridobivalo nove naročnike. Samo enkrat je za nekaj ur nastalo v uredništvu nekakšno izredno stanje. Šlo je za nepodpisano poročilo R. Albrehta z zaprtega sestanka, ki sem ga imel z razširjenim okrožnim političnim aktivom; na njem sem posredoval informacijo Izvršnega komiteja KPJK o odnosih s Komunistično partijo Italije. Do takrat in še nekaj časa za tem, so bili odnosi z italijansko partijo navzven prav dobri; toda že med vojno so začela med obema partijama tleti

rahla nesoglasja glede bodoče razmejitve med Jugoslavijo in Italijo. Ko je po vojni dosegla tržaška kriza višek in ko se je po vsej Primorski razmahnila politična dejavnost za priključitev celotne Primorske s Trstom k Jugoslaviji, je generalni sekretar KPI Palmiro Togliatti na V. kongresu KPI označil ta naša prizadevanja kot nacionalistična in zato za italijanske komuniste nesprejemljiva. Povedano z drugimi besedami je to pomenilo, da se je KPI odločila, naj bi Trst pripadel Italiji. Boris Kraigher je zato na seji pokrajinskega aktiva KP Julijske krajine, 7. januarja 1946 v Trstu, to stališče vodstva italijanske partije analiziral in napovedal tudi možnost odkritega spora med KPI in KPJK kot glavnim političnim dejavnikom v boju za priključitev Primorske in Trsta k Jugoslaviji. Na omenjenem kongresu je namreč KPI med drugim oblikovala tudi svojo strategijo za bodoče vsedržavne volitve. Zaradi očitkov italijanske desnice, da Komunistična partija Italije s strinjanjem o pripadnosti Trsta in Julijske krajine Jugoslaviji izdaja interese italijanskega naroda, je Palmiro Togliatti zahteval od tržaškega delavstva, da naj se opredeli za Italijo. Zgoščeno povedano, so bili njegovi argumenti za tako opredelitev tržaškega delavstva naslednji: dolžnost tržaškega delavstva je, da se skupaj z italijanskim narodom bori za zmago demokracije v Italiji in s tem za uveljavljanje socialno pravične družbe; trdil je, da je takšna odločitev, upošteva je razmere tudi marksistično najustreznejša. V tej zvezi so bila nakazana tudi začetna razhajanja s Komunistično partijo Julijske krajine. Na sestanku aktiva v Trstu smo zato sklenili, da o vsem tem obvestimo aktivistična jedra po okrožjih, tako da ob morebitnem javnem izbruhu spora med partijama javnost ne bi bila presenečena in nepripravljena. Dogovorili smo se tudi, naj te informacije nihče ne širi izven aktivističnega kroga, kajti vodstvo KPJK je sklenilo, da si bo prizadevalo spor s KPI razjasniti ali pa ga čimdlje ohraniti v tajnosti, saj se je zavedalo, da bi v nasprotnem primeru italijanska iredenta spor spretno izrabila. Že naslednji dan sem na sestanku okrožnega partijskega aktiva v Ajdovščini, ob celotni informaciji, vse to tudi večkrat poudaril. Informacijo sem hkrati aktualiziral z našimi razmerami na Obali, kjer smo imeli že nekaj časa precej težav z nekaterimi komunisti italijanske narodnosti, zbranimi okoli dr. Paola

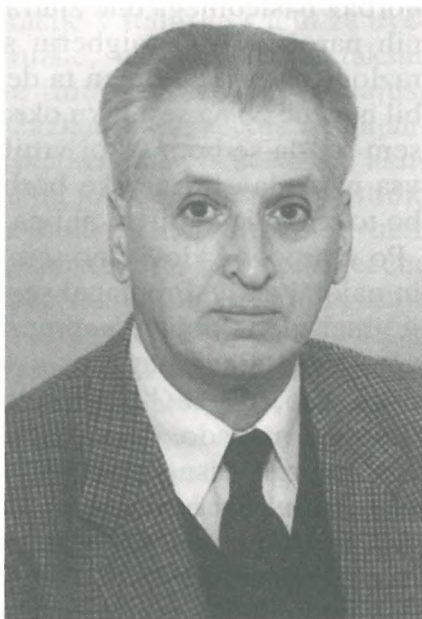
Seme iz Pirana. Ta je našo politično dejavnost za priključitev slovenskega Primorja s Trstom k Sloveniji in Jugoslaviji, vzpodbujen s stališči KPI, že nekaj časa označeval - tako kot vodstvo KPI - za skrajni slovenski nacionalizem. Ker je Paolo Sema o tem znotraj piranske partijske organizacije že javno govoril in za tak pogled na tržaško vprašanje pridobil skoraj celotno piransko partijsko organizacijo, je bilo potrebno ustrezno ukrepati. P. Sema se pri tem ni skliceval na CK KPI, marveč je svoji politični naravnosti nadel lokalno, na lastnih »izkušnjah« temelječo razlago.

Nekaj dni za tem sem se proti večeru odpeljal na redni pogovor k Borisu Kraigherju v Trst. Že ob pozdravu sem videl, da ga je nekaj vznemirjalo. Vedel sem, da se je pred tem mudil v Ljubljani. Pomolil mi je najnovejšo številko »Primorske borbe«, v kateri je bil na prvi strani objavljen informativni prispevek o seji okrožnega aktiva SIAU v Postojni. Na njem sem strnjeno povzel to, kar sem o odnosih med KPI in KPJK širše povedal že partijskemu aktivu v Ajdovščini. B. Kraigher je bil zgrožen, še veliko bolj pa jaz, saj sem na sestanku v Ajdovščini večkrat poudaril, da gre za zaupno informacijo glede KPI. Vedel sem, da bo »Primorska borba« naslednjega dne zjutraj v prodaji oziroma v rokah rednih naročnikov. Kraigherju sem povedal, da mi niso znani razlogi, zakaj je Roman ta del informacije objavil, čeprav je bil navzoč že na sestanku okrožnega partijskega aktiva. Dodal sem še, da se bom takoj vrnil v Ajdovščino in da bo čez noč vsa naklada »Primorske borbe« zasežena. Odvrnil mi je, da bo to težko izvedljivo, naj pa vseeno poizkusim.

Po vrnitvi v Ajdovščino sem sklical člane uredništva tednika in najožji aktiv. Predlagal sem ukrepe za hitro akcijo. Roman je imel glede objave neprepričljivo opravičilo. Njegov izgovor sem zaradi naglice, s katero smo ukrepali, sprejel s pripombo, da se bomo o vsem lahko pogovorili kasneje. Celotno naklado omenjene »Primorske borbe« pa nam je uspelo pravočasno zaseči po vseh poštah, Roman pa je odhitel v Ljubljano in preprečil tudi razdelitev skoraj vseh dolžnostnih izvodov. Ostali so le še trije izvodi - po enega sta imel B. Kraigher in R. Albreht ter dolžnostni izvod v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Z Romanom in

uredništvom nisem o tem več razpravljal. Ravnal sem se po geslu - »konec dober, vse dobro«.

Naj se na kratko zaustavim še pri Janezu Deklevi, prvem uredniku »Primorske borbe«. Ob njegovem odhodu s Primorske mi je bilo žal, da je zapustil okolje, v katerem je že kot partizan med vojno pognal globoke korenine, zlasti v Brkinih in v slovenski Istri. Čeprav je pred vojno živel v Ljubljani, so ga ljudje tako vzljubili, kot da bi med njimi živel že od rojstva. Sicer pa je njegov rod po očetu res izhajal s Primorske. Hkrati pa se mi je zdelo prav, da je odšel na študij. Spoznal sem ga v začetku januarja 1945 in skupaj z njim partizanal do konca vojne. Kmalu sem uvidel, da kljub svoji izjemni hrabrosti, politični pronicljivosti in organizacijskim sposobnostim sodi predvsem v svet stroke in znanosti. V pogovorih je pogosto prešel na področje eksaktnih ved. Ob takih priložnostih je vedno dejal, da se jim bo, če bo iz vojne prišel živ, posvetil na visokošolski študijski in raziskovalni ravni. Nanj me vežejo nepozabni spomini iz zadnjih mesecev vojne. Veliko sva skupaj prehodila po južnoprimorskem okrožju in slovenski Istri. Ob spopadih z Nemci je bil preudaren, vendar poln bojnih pobud in presenetljivo hraber.

Prof. dr. Janez Dekleva

Kot aktivist pa je bil prepričljiv, ker se je vsega loteval življenjsko in s spoštovanjem do soborcev in ljudi na terenu. Prijatelja sva ostala vse do današnjih dni. Janez Dekleva oziroma Igor, kot smo ga imenovali, je bil zelo skromen in se je znal prilagoditi še tako težkim partizanskim življenjskim razmeram, čeprav je izhajal iz ljubljanske družine, ki pred vojno ni poznala pomanjkanja. Tega ne gre pripisati samo njegovemu dobremu značaju, ampak tudi mirnemu, poštenemu, s socialnim čutom prežetemu ozračju v družini, v kateri je odraščal. Zato je tudi po vojni dosegel zastavljeni cilj in postal vrhunski strokovnjak na področju tehničnih ved. Obenem pa je znal kljubovati nečloveškim težavam, v katere ga je pahnila državna prisila, ki ga je ob informbiroju obtožila dejanj, ki jih ni storil. Zaradi teh laži in brezvestnosti UDBe je prestal enoinpolletno gologoto Golega otoka. Ko jo je prestal, se je vsemu navkljub uveljavil kot znanstveni sodelavec v Institutu Jožef Stefan, znanstveni sodelavec na harvardski univerzi v Cambridgeu (Mass.) v Združenih državah Amerike, univerzitetni profesor v Splitu, redni profesor na visoki tehnični šoli v Zagrebu, direktor Prometnega inštituta slovenskih železnic in končno kot dolgoletni redni profesor na Fakulteti za strojništvo Univerze v Ljubljani.

2. Posledice razhajanj med KP Julijske krajine in KPI za piransko partijsko organizacijo

Spor s P. Togliattijem je uspelo Komunistični partiji Julijske krajine toliko ublažiti, da ni dobil javnih razsežnosti. To je dosegel Boris Kraigher, ki je z delegacijo Izvršnega komiteja KPJK nekajkrat odpotoval v Rim na pogovore z vodstvom KPI. Tam je namreč uspel zamrzniti poglede KPI na tržaško vprašanje in doseči, da se glede tega vprašanja vodstvo italijanske partije tudi posredno ni več vmešavalo v politiko KPJK. Toda kljub temu se očitki P. Seme in njegove piranske skupine niso umirili. V obalnih mestih, predvsem pa v Piranu, so dobivali vedno večji obseg. Zato smo sklicali Semov krog na pogovor, ki se ga je udeležil tudi član vodstva KPI Giacomo Pellegrini. Sestanek je bil v Izoli. Dogovorili smo se, da bodo P. Sema in njegovi somišljeniki končali s svojo

surovo politično gonjo, saj je šlo že za samostojno delovanje organizirane politične skupine znotraj KPJK. Kajti Semina dejavnost je nasprotovala globalni politični strategiji KPJK in njenim neposrednim prizadevanjem za rešitev tržaškega vprašanja v korist Slovenije in Jugoslavije. G. Pellegrini je bil po Kraigherjevih obiskih v Rimu v svojih zahtevah jasen in odločen. V imenu KPI je od italijanskih komunistov v Piranu zahteval, da se v duhu demokratičnega centralizma podredijo programu KPJK. Opozoril jih je, da so sestavni del KPJK in da naj zato prenehajo manipulirati z morebitnimi različnimi pogledi vodstev KPI in KPJK na nekatera pereča politična vprašanja. P. Sema in ostali so se s tem strinjali, obljubili, da se bodo držali politične linije KPJK in sprejeli zapisane sklepe. Toda sklepi so ostali mrtva črka na papirju. P. Sema in večina članov piranske partijske organizacije je po sestanku s svojim delovanjem še bolj odkrito nasprotovala priključitvi večinskega dela Julijske krajine s Trstom in Gorico k Jugoslaviji. Okrožni komite v Ajdovščini je na to hitro odgovoril. Izključil je P. Semo iz KPJK, celotno partijsko organizacijo v Piranu pa razpustil. Sklep o razpustitvi je sprejel okrožni komite KPJK, oblast pri tem ni imela nič, saj je šlo le za statutarni ukrep znotraj partije. Piransko partijsko organizacijo smo pričeli snovati popolnoma na novo. Vanjo smo vključili samo tiste redke člane KPJK, ki P. Seme že od vsega začetka niso podpirali. Tako smo v Piranu začeli vse znova. Oblikovali smo tudi nov mestni partijski komite.

3. Vsebina in metode delovanja okrožnih političnih vodstev v coni B

Okrožna politična vodstva so delovala preprosto in zato nebirokratsko. Okrožni komite KPJK je imel seje najmanj enkrat tedensko, praviloma v popoldanskih urah ob ponedeljkih. Ta dan je bil najprimernejši, ker so potekala ob sobotah in nedeljah politična srečanja in zborovanja, prostovoljne delovne akcije in druga dogajanja, kar vse smo hoteli še »vroče« analizirati in se dogovoriti o novih obveznostih. Poleg pogleda na konec tedna, smo imeli na dnevnem redu še ostala tekoča, nemalokrat tudi globalna družbena vprašanja. Z

izrazito organizacijskopartijskimi nalogami pa smo se ukvarjali bolj redko, vendar sistematično. Izrednih sestankov komiteja prav tako ni bilo malo. Glede na dinamično politično življenje v coni B in po vsej Primorski so bili prej pravilo, kot izjema. Včasih, ko je bilo potrebno čez noč zagotoviti množično udeležbo prebivalcev iz cone B v Trstu ali Gorici na hitro organiziranih manifestacijah ali demonstracijah, smo imeli izredne razširjene seje skupaj z okrožnim odborom SIAU in ostalim aktivističnim jedrom v Ajdovščini. Te seje so bile bolj podobne letečim štabnim dogovorom med bojno akcijo, kakor pa mirni in dognani razpravi, njihov namen pa je bil sprejeti najbolj produktivne sklepe. Udeleženci sestanka so dobili konkretne zadolžitve, ki so z organizacijskega gledišča kmalu postale že skoraj rutinske, zato smo se bolj posvečali političnim motivom teh manifestacij ali demonstracij. Ljudem jih je bilo potrebno jedrnato predstaviti, da so lahko na hitro in z razumevanjem spremenili svoje dnevne obveznosti in odšli v Trst ali Gorico. Ker je bilo večkrat tako, da smo dobili obvestila za množičen odhod ljudi v cono A v večernih urah ali celo ponoči, smo ljudi obveščali celo tako, da so lokalni aktivisti pozvonili s cerkvenim zvonom. Ljudje so se takoj odzvali in se zbrali na običajnem mestu v vasi, kjer so izvedeli, čemu tako nagel »naskok« na Trst in Gorico. Prebivalci ob razmejitveni črti so tja odšli večinoma peš, ostale pa smo prepeljali s tovornjaki posameznih podjetij.

Za delo okrožnega komiteja KPJK je odgovarjal organizacijski sekretar, ki je bil ponavadi tudi kadrovik. Ko je Ado Sket-Lenčko na tem mestu zamenjal Albert Jakopič-Kajtmir, je Lenčka delala zlasti na področju agitacije in propagande.

Alberta Jakopiča-Kajtimira sem poznal že iz partizanov. Prvič sva se srečala ob izteku zime 1941-1942 na Kočevskem, kjer sem potem z njim partizanal do julija 1942, nato pa od marca do srede avgusta 1943 na Primorskem. Skupaj sva se udeležila znamenitega bojnega pohoda V. slovenske narodnoosvobodilne brigade Simona Gregorčiča v Beneško Slovenijo maja 1943. Kajtmir je bil poveljnik te brigade. Bil je odličen komandant, hraber, poln humanizma, ki ga je do soborcev še posebej izražal tako, da je bojne operacije zasnoval in vodil tako, da je v največji možni meri varoval njihova

življenja. Ta njegova lastnost pa ni zmanjševala prodornosti njegovih vojnoperativnih dejanj. Narobe! Ob zavesti borcev, da jih vodi izkušen, domiseln in s poznavanjem vojnih veščin obdarjeni partizanski poveljnik, so bile akcije še učinkovitejše. Vojaško znanje si je pridobil v šoli za rezervne oficirje v predaprilski Jugoslaviji, ki ga je kasneje poglobljal z zanimanjem za novo na vojaškem področju. V partizanih je svoje znanje združil s posebnostmi gverilskega vojskovanja, vendar je okoliščinam ustrezno občasno upošteval tudi sistem frontalnega bojevanja. Pravil mi je, da se ob vsakem pričakovanem spopadu vživlja tudi v vojno-strateške cilje sovražnikovih oficirjev oziroma komandantov protipartizanskih operacij, in da ob teh spoznanjih gradi lastno obrambno ali ofenzivno pobudo. Že ob prvem srečanju sva postala prijatelja. Skupno delo v Ajdovščini je to prijateljstvo še poglobilo in traja še danes. Ker je Kajtimir človek premišljenih in odločnih dejanj, je bilo z njim lahko sodelovati. Pri reševanju glavnih političnih nalog, sva si območje cone B medsebojno razdelila. On je praviloma deloval v severnem delu cone, tj. v grgarskem, tolminskem, idrijskem in seveda vipavskem okraju, jaz pa v postojnskem, herpeljsko-kozinskem, ilirsko-bistriškem in še posebej v obalno-koprskem. Kajtimir, s katerim sem neposredno ali posredno sodeloval tudi v kasnejših letih v Ljubljani, je bil že na Primorskem politik širokih pogledov in odličen analitik družbenopolitičnih razmer. Hkrati je bil izjemno uspešen načrtovalec in uresničevalec političnega in ostalega dela, ki je med ljudmi širilo in utrjevalo ozračje pripadnosti Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji, in jih tudi vzpodbujalo za organizirano sodelovanje pri širjenju ter ustvarjanju njihovih gmotnih temeljev. Čudovito je zaznaval razpoloženski utrip vseh slojev prebivalstva, znal luščiti njihovo oceno oblastvene in politične prakse na terenu in v ustreznih vodstvenih telesih. Na podlagi teh spoznanj je mogel pravočasno opozarjati na možne ali že nastale razlike med besedami in dejanji in na škodljive posledice, ki so jih prinašale. Te Kajtimirove sposobnosti so mu omogočale uspešno opravljanje odgovornih nalog, saj je, ko je prišel v Ljubljano, med drugim deloval kot republiški vladni funkcionar in bil kasneje predsednik Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije in pa predsednik Predsedstva

CK ZKS. Njegova aktivnost ni slonela le na zavzetosti, profesionalnosti in do potankosti dovršenem delovnem slogu, temveč na stalni, po potrebi tudi s tveganjem podprti privrženosti demokratičnemu razvoju slovenske in jugoslovanske družbe. To se je najbolj pokazalo, ko je soustvarjal temelje splošne ljudske obrambe v Sloveniji, na katerih je bilo možno organizirati njeno teritorialno obrambo.

Albert Jakopič-Kajtimir

Politične vezi z Ljubljano so bile tesnejše kakor oblastvene. S CK KPS in IOOF smo imeli veliko delovnih vezi. Partijsko smo bili z Ljubljano dejansko najmanj toliko povezani kot z vodstvom KPJK v Trstu. Osebno sem se kot gost udeleževal vseh pomembnejših sestankov, ki jih je imel CK KPS s slovenskimi okrožnimi in občasno tudi z ostalimi vodstvi. Sodeloval sem v razpravah, v katerih sem govoril o primorski problematiki. Kolikor bolj se je pariška mirovna konferenca z Italijo bližala svojemu koncu in podpisu mirovne pogodbe (čepprav je bila konferenca zaradi nesoglasij med njenimi udeleženci oktobra 1946 začasno prekinjena), tembolj so se naši politični stiki poglobljali. Ko je B. Kraigher sredi junija 1946 prepustil mesto sekretarja CK KP Julijske krajine Branku Babiču in je po imenovanju za člana vlade Ljudske

republike Slovenije konec tega meseca prevzel novo delovno dolžnost v Ljubljani, so se operativne vezi s CK KPS, IOOF in ostalimi političnimi organizacijami v Sloveniji, še poglobile. Po sklenitvi mirovne pogodbe med Jugoslavijo in Italijo v februarju 1947 se je začela utemeljenost obstoja KPJK iztekati. Postalo je namreč jasno, kam bo z uveljavitvijo mirovne pogodbe, septembra leta 1947, sodilo slovensko Primorje, kam hrvaška Istra in Reka ter kakšen bo obseg Svobodnega tržaškega ozemlja. Lidija Šentjurg, ki nas je že prej večkrat obiskovala v Ajdovščini, je začela pogosteje prihajati. Vedno jasneje je postajalo, da bo cona B prenehala obstajati, s tem pa se je bližalo koncu tudi samostojno delovanje oblastvenih in političnih organov. V ospredje so prihajali novi kadri ter nove politično-organizacijske in upravne oblike, s tem pa se je spreminjala tudi vsebina družbenopolitične prakse. Naj ob tej priložnosti povem le še drobno zanimivost, povezano z odhodom B. Kraigherja v Ljubljano. Ker je bilo predvideno, da bo tam prevzel vodenje ministrstva za notranje zadeve v vladi LRS, mi je v enem najinih zadnjih pogovorov v Trstu dejal, da nove funkcije ne bo sprejel z najboljšimi občutki, saj bo morda marsikdo pomislil, zlasti še italijanski iredentisti, da je bil že v času, ko je delal v coni A, tajni vodilni slovenski policijski funkcionar.

Ostale politične organizacije so pred podpisom mirovne pogodbe delovale podobno kot partijska organizacija. Okrožni odbor SIAU je bil neformalno povezan z IOOF v Ljubljani. Z vodstvi drugih ustreznih organizacij so bili povezani še okrožni komite Zveze komunistične mladine, odbori mladinske organizacije, AFŽ in sindikatov. Kot gostje smo se udeleževali vseh republiških kongresov teh organizacij. Na prvem kongresu OF, ki je bil julija 1945 v lepem sončnem vremenu na prostem v ljubljanskem Tivoliju (ob koncu Jakopičevega sprehajališča), so nekatere goste, ki smo prišli iz Primorske, izvolili v Glavni odbor OF.

Najbolj neposredno se je v družbenopolitično dogajanje v Sloveniji in Jugoslaviji vključevala primorska mladina. Na prvo zvezno mladinsko delovno akcijo, v kateri so mladi iz vseh krajev Jugoslavije od maja do novembra 1946 gradili železniško progo Brčko-Banoviči, je odšla tudi mladinska delovna brigada iz cone B slovenskega Primorja. Dobro se

spominjam prihoda Janeza Vipotnika, takratnega predsednika slovenske mladinske organizacije in Ervina Dolgana, člana predsedstva te organizacije, spomladi 1946 v Ajdovščino, kjer sta precej negotovo predlagala, da bi med prvimi na to delovno akcijo odšla tudi mladinska brigada iz cone B; čas za odhod na delovišče v Bosni je namreč bil kratek. Naših takratnih političnih razmer nista najbolje poznala, zato sta bila v pogovoru z nami negotova. Zaradi mednarodnega statusa cone B sta namreč menila, da najbrž mladinske delovne brigade ne bomo ustanovili in je poslali v Bosno. Kot mi je kasneje povedal J. Vipotnik, tudi nista pričakovala ustrezne politične pomoči komiteja pri pridobivanju brigadirjev, kakor tudi ne gmotne podpore PPNOO (delovne obleke in drugo). Njuna skrb je bila odveč, saj smo vedeli, da bo jugoslovanska mladinska organizacija povabila na delovne akcije celo mladino iz različnih evropskih držav. Zakaj se zato mladinske delovne akcije na progi Brčko-Banoviči med prvimi ne bi udeležila prav primorska mladina, ki je imela Slovenijo in Jugoslavijo vseskozi za svojo domovino?! Storili smo vse, da je bila mladina seznanjena z vlogo mladinskih delovnih akcij. Prostovoljnih prijav je bilo za prvo brigado veliko več, kot smo jih v tako kratkem času pričakovali. Za mlade ljudi je bil prvi odhod v osrednje predele Jugoslavije posebno doživetje. Vsem brigadirjem smo priskrbeli enotno krojene delovne obleke in jih v Postojni svečano pospremili na pot. Spominjam se priložnostnega govora, s katerim sem nagovoril brigadirje in zbrano občinstvo. Nagovor mi je ostal v spominu med drugim tudi zato, ker sem jim v njem poleg splošnih političnih razmer, hotel nekoliko več povedati tudi o okolju, v katerega so odhajali. Kasneje je postalo odhajanje mladinskih delovnih brigad iz Primorske skoraj rutinsko in to je kdaj povzročilo tudi kakšno politično in organizacijsko težavo.

Obe mladinski organizaciji, tj. Zvezo komunistične mladine in Ljudsko mladino Slovenije, je v coni B vodila Fanika Marušič (Črnugelj). Spoznal sem jo po nastanku cone B, čeprav sem o njej veliko slišal že med vojno. Bila je hrabra partizanka, tudi njena beseda je bila izjemno prepričevalna. Medvojni mladinski funkcionarji so o njej govorili z občudovanjem in spoštovanjem. Ko sem se januarja 1945

vrnil na Primorsko, sem tudi v južnoprimorskem okrožju slišal veliko lepega o njenem partizanskem in občečloveškem liku. Zato sem bil nadvse vesel, da sem jo srečal v coni B. Bila je voditeljica mladine za celotno vzhodno Primorsko. Ob najinem prvem pogovoru sem imel vtis, kot da se že dolgo pozna. V sodelovanju z njo sem spoznaval njeno miselno prodornost, akcijsko popolnost, blag človeški značaj in njeno odločnost pri delu. Sozvočje med njenim humanizmom in

Fanika Črnugelj

odločnostjo za uresničitev dogovorjenega je dajalo njenim političnim ocenam in delovni praksi objektivno noto. Pravično je vrednotila ljudi in se zavzemala za obliko uresničevanja nalog, s katero so ljudje soglašali in bili z izvajanjem, glede na takratne družbenopolitične razmere na Primorskem, tudi zadovoljni. Fanika zato ni bila le vodilna mladinska aktivistka v ožjem pomenu besede, pač pa je bila vsestransko zavzeta družbena delavka. Z osrednjim vodstvom slovenske mladinske organizacije je bila v okviru vpeljanih vezi med Ajdovščino in Ljubljano živo povezana. Vabljena je bila tudi na razne konference, plenuma, aktive in ostala srečanja jugoslovanske mladinske organizacije v Beogradu.

Tega se še posebej spominjam zato, ker je prihajala z njih nadvse zadovoljna. Kot sem razbral iz pogovorov z njo, je bila še posebno navdušena nad besednimi dvoboji med Mihajlom Švabićem in Slavkom Komarjem, ki skoraj na nobenem od teh srečanj niso manjkali. Oba sta bila v najožjem vodstvu SKOJ-a in Ljudske mladine Jugoslavije. To ni bilo spopadanje med Hrvatom (Slavko Komar) in Srbom (Mihajlo Švabić), temveč razborito besedno razčiščevanje različnih stališč med dvema iskrivima sogovornikoma, ki jima je okolje, v katerem sta odraščala, pustilo specifične civilizacijske in ostale sledi. Za tiste čase je bilo to kar malo nenavadno. Teh dvobojev namreč ni vzpodbujala osebna sprtost, marveč sproščeno politično ozračje, ki je bilo značilno za delovanje mladinskih organizacij med vojno, zlasti še v njihovih osrednjih jugoslovanskih vodstvih. Morda pa je kljub vsemu v Švabiću že takrat tlelo nekaj tiste velikosrbske agresivnosti, ki je prav pri njem z vso silovitjo izbruhnila na dan v procesu osamosvajanja nekdanjih republik SFRJ konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let. To agresivnost je še posebej sovražno usmerjal proti Slovincem in jih surovo pozival, naj se izselijo na Bavarsko ali Florido. Ob tem je Švabić svojo velikosrbsko in protislovensko unitaristično gonjo vnašal tudi v srbsko in jugoslovansko borčevsko organizacijo.

*

* *

Naj pripovedovanje o metodah dela okrožnih političnih vodstev sklenem z naslednjim: njihova osrednja dejavnost je bila namenjena terenu. Držali smo se načela, da nobenega sklepa, ki so ga ta vodstva sprejela in ki je neposredno zadeval življenje ljudi, nismo uresničevali togo. Ravnali smo tako, kot na zborih volilcev. Odločitve smo preverjali med ljudmi, v pogovorih s posamezniki in na sestankih, na katerih smo o nameravanih ukrepih slišali konkretna mnenja.

Na enak način smo pripravljali tudi redna delovna srečanja z okrajnimi političnimi vodstvi in tako je ravnal tudi PPNOO v oblastnih zadevah. Na sestankih z okrajnimi vodstvi smo usklajevali mnenja s terena in okrajev in se šele nato lotili

dela. Trudili smo se, da bi bili uspešni. Ob tem se spominjam na videz ne tako bistvenega dogodka. V verigi prostovoljnega dela smo se sredi vročega poletja domenili za neko nedeljsko množično prostovoljno delo. Oklevali smo ali naj glede na vročino ta sklep uresničimo ali ne. Na koncu smo se za predlog odločili. Ko sem se tisto nedeljo zjutraj peljal po opravkih na Postojnsko, sem videl med Ajdovščino in Vipavo skupine ljudi, ki so odhajali na akcijo. Zgrozil sem se ob misli, da lahko sklep majhne skupine ljudi požene množico v kako dejavnost in jo s tem odvrne od ustaljenih navad. Prvič me je obšlo spoznanje, da je vsak družbeni sistem ranljiv na področju občečloveške morale, saj lahko še tako koristno družbeno prakso v določenem trenutku zaradi »prepričanosti ljudstva« zlorabi za politične in idejne manipulacije. Takrat smo se sicer odločili za koristen delovni podvig, toda tudi ta je v nekem smislu posegel v integriteto posameznika. Še tako načelno dober družbeni sistem se lahko izrodi, če ne postavi ostre moralne vezi med cilji in sredstvi za njihovo uresničitev. Bolje si tistega nenadnega občutka, ki me je spreletel ob tem srečanju, takrat nisem znal razložiti. Zadovoljil sem se in se nekoliko pomiril z mislijo, da uveljavljamo premočen vpliv na ljudi, sicer z najboljšim namenom, samo začasno, se pravi v vojnih in v povojnih razmerah, ki so posebne in zato tudi opravičujejo tako ravnanje. Ostal pa sem prepričan, da je vsaka moč nad ljudstvom tvegana in zato nedopustna. Kasnejša dogajanja so to ničkolikrat potrdila.

Navidezno se kaže, da je potekalo naše politično delo poudarjeno pod partijskim vplivom. Bilo pa je ravno nasprotno. Vsa množična politična dejavnost je bila v bistvu frontovska, v okvirih SIAU, sindikatov, mladinskih in ženskih organizacij. Uspešnost komunistov v celotni družbeni dejavnosti smo ocenjevali predvsem po tem, kako so delovali v SIAU, kakšno politično zaledje so ji ustvarjali, kolikšno prepričevalno moč so imeli med ljudmi in ali so ob tem znali sprejemati ter uporabljati tudi njihove pobude in kritiko. V prvih povojnih letih na Primorskem smo si prizadevali uresničiti medvojne vizije o povojni družbi. Ta vizija pa zlasti na Primorskem ni bila boljševiska, marveč splošnonarodna, slovenska. Tudi po vojni partijske organizacije niso silile v ospredje, niso imele pokroviteljskega odnosa do organizacij

OF in drugih množičnih političnih organizacij. Ljudje v coni B so spremembo OF v SIAU sprejeli samo začasno. O SIAU so v glavnem govorila samo njena vodstva, ljudje pa so se še naprej imeli za člane Osvobodilne fronte. Pri tem naj opozorim, da moje popisovanje takratnih dogajanj ne zajema vsestranske podobe političnega razpoloženja med ljudmi. Vzbuja bolj enostranski vtis, ker ne govori posebej o sorazmerno šibkem številu Primorcev, ki iz različnih pobud že med vojno niso bili na strani NOB, po vojni pa so bili bolj naklonjeni klasičnemu protikomunizmu. To sem iz teh spominov namenoma izpustil, ker taki ljudje niso bili tipični za Primorsko, saj so bili bolj izjema, kakor pa vplivna smer med Primorci. Prikazujem predvsem to, kar je bistveno označevalo prva povojna leta na Primorskem in je bilo za tedanje politično dogajanje značilno. Na kratko naj omenim, da so se z nastankom političnih strank na Slovenskem ob koncu devetnajstega stoletja izoblikovali trije izraziti politični tabori - katoliški, liberalni in socialnodemokratski. Ker je bila v tistem času Primorska s Trstom vred sestavni del enotnega slovenskega narodnega telesa v okviru Avstro-Ogrske, so vse tri stranke tudi na Primorskem rasle z enakim, v posameznih predelih pa še z večjim razmahom, kakor drugje v Sloveniji. Če se zaustavim samo pri konservativno naravnani Slovenski ljudski stranki, potem je treba poudariti dejstvo, da se je ta, razen v slovenski Istri, najbolj utrdila na podeželju, v glavnem med kmečkim prebivalstvom - in sicer z močno poudarjeno versko-politično noto. Z italijansko okupacijo Primorske leta 1918 in z razpustitvijo slovenskih strank, šol in kulturnih ustanov v letih 1927-1928, pa se je proces politične členitve in medsebojnega spopadanja zaustavil. Zamenjalo ju je nacionalno poenotenje hotenj primorskih Slovencev, ki so bili skoraj vsesplošno protifašistično razpoloženi. Odkrito sodelovanje z Italijani je bilo izjemno. Tudi konservativna fundamentalistična jedra različnih strank so odklanjala fašistično raznarodovalno politiko. Toda najmočnejša so kljub svoji protifašistični naravnosti, tlela naprej. Glede politično-versko motiviranih je treba povedati, da teh jeder sploh ni ohranjala primorska duhovščina, marveč družinska tradicija, ki je skrbelo, da niso nikoli ugasnila. Tudi med NOB ne. Ta jedra v bistvu niso bila nosilec verskih,

temveč izrazito političnih klerikalnih tradicij. V teh so imeli izvor tisti tihi ali polglasni nasprotniki partizanstva na Primorskem, ki niso mogli prekvasiti primorskega prostora tudi proti koncu druge svetovne vojne ne, ko so bile v ta del Slovenije poslane domobranske skupine iz t. i. Ljubljanske pokrajine. V zadnjih dveh desetletjih pa so se razmere tudi na Primorskem toliko spremenile, da se je zaradi nekaterih političnih vplivov iz osrednje Slovenije desni radikalizem prebudil in v določenem obsegu ogroža tiste značilnosti in pridobitve NOB, ki so bile za Primorsko največje, in na katere je lahko slovenski narod ponosen tudi pred mednarodno javnostjo.

4. Katoliška cerkev v coni B

Položaj katoliške cerkve na Primorskem je bil med NOB in v prvih povojnih letih bistveno drugačen, kot v večjem delu ostale Slovenije, predvsem pa v t. i. medvojni Ljubljanski pokrajini. Že v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno je bila primorska duhovščina eden glavnih stebrov slovenstva na Primorskem. Ta steber je nepogrešljivo podpiral jez, ki so ga zgradili Primorci proti italijanskemu potujčevanju in prodoru fašizma med Slovence, ki so se po prvi svetovni vojni znašli v italijanski državi. Slovenska beseda je ostala živa po cerkvah, v pridigah in pri tistih obredih, pri katerih ni bila, tako kot drugod po svetu v tistem času, obvezna latinščina (krst, poroke, pogrebi itd.). Zato politično in bojno poslanstvo Osvobodilne fronte ni bilo tuje večini primorskih duhovnikov. Ti so skupaj z verniki sprejeli Osvobodilno fronto brez političnih in ideoloških predsodkov, takšno kot je bila zasnovana v svojih temeljnih programskih točkah. Zelo redki so bili duhovniki, ki so se v kasnejših letih NOB opredelili za belo gardo oziroma domobrance. Posamezni duhovniki, ki se niso v celoti opredelili za OF, ji niso nasprotovali, niti niso ščuvali vernikov, naj se od nje odvrnejo, niso izdajali aktivistov in partizanskih enot okupatorju, temveč so si, čeprav potihem, želeli čimprejšnjo osvoboditev, partizansko zmago.

Z duhovniki, zavzetimi privrženci partizanov in njihovega zgodovinskega poslanstva, sem se najprej srečal na bojnem pohodu brigade Simona Gregorčiča po Beneški Sloveniji v

maju 1943. Čudil sem se, koliko so vedeli o partizanih in celotnem slovenskem osvobodilnem gibanju, ne glede na to, da so bili od ostale Primorske odtrgani, saj je bila Benečija od leta 1866 pod Italijo. Niso nas podprli samo moralno, ampak so nam po svojih močeh dajali tudi hrano in nas obveščali o gibanju italijanskih vojaških enot. Zanje ni bilo - tako kot za precejšen del Beneških Slovencev do našega prihoda - nič čudnega, da so bili v naši brigadi tudi verni ljudje in da do vere ni nihče kazal sovražnega razpoloženja. Zdelo se jim je samoumevno, da smo imeli v brigadi partizana, ki je v nedeljo v vaški cerkvi zaigral na harmonij. Skratka, moralna in politična podoba duhovščine na Primorskem in v Benečiji se je v temelju razlikovala od večine duhovnikov v Ljubljanski pokrajini. Vse to se je prelilo v povojne razmere in zato ni bilo v odnosih med cerkvijo in našo novo oblastjo nobenih političnih hipotek.

Po vojni je bilo v coni B sožitje med cerkvijo, oblastjo in politiko od vsega začetka na zgledni ravni. Pravzaprav se je le nadaljevalo medvojno sodelovanje med partizani in cerkvijo. Posamični stiki med predstavniki oblasti in političnimi aktivisti ter velikim delom duhovnikov so prerasli v občasna srečanja na PPNOO, na katerih smo razpravljali o vseh perečih družbenih vprašanjih, ki so zadevala tako prebivalstvo kot cerkev; med temi je bilo najpomembnejše naše skupno prizadevanje, da bi se Primorska čimprej priključila k Sloveniji in Jugoslaviji. Odkrito smo spregovorili tudi o enakopravnosti svetovnonazorskih opredelitev. Tako smo ravnali tudi v partiji. Kasneje sem prav travmatično doživljal svetovnonazorsko delitev v partiji, česar med vojno ni bilo. Ta kasnejši proces za svetovnonazorsko monolitnost v njej, sem spremljal z grenkobo tudi zato, ker sem v času delovanja na Primorskem spoznal pozitivne politične in moralne učinke svetovnonazorskega pluralizma v Komunistični partiji Italije.

Primorska duhovščina ni stopila na pot političnega ekstremizma in podrejanja cerkve izrazito katoliško opredeljenim političnim ciljem. Primorski duhovniki so vedeli, da je uradna cerkev v »stari Sloveniji« priznavala vernost samo tistim, ki so se opredelili za politični katolicizem. Med vojno pa je šla v Ljubljanski pokrajini še dlje. Pripadnost belogardizmu in domobranstvu je bila za priznanje vernosti odločujoča.

Zato so na enem prvih sestankov na PPNOO odločno pokazali na glavni vir narodnega izdajstva in nastanka belogardizma oziroma domobranstva. Udeleženci teh sestankov so bili tako pretreseni nad ravnanjem uradne katoliške cerkve med NOB v Ljubljanski pokrajini, da so na lastno pobudo v izjavi za slovensko javnost obsodili udeležbo tega dela uradne slovenske cerkve pri postavljanju temeljev kolaboracije. Izjava je bila sprejeta na sestanku na PPNOO 27. septembra 1945 in je bila objavljena v »Primorski borbi« 3. oktobra leta 1945.*

Izjava je bila sprejeta, čeprav bi se lahko nanjo odzvala goriški škof Carlo Margotti in tržaški škof Antonio Santin, katerih cerkvena jurisdikcija je takrat še zajemala tudi celotno ozemlje cone B. Oba škofa, goriški pa še posebej, sta v času italijanske okupacije Primorske podpirala fašistični režim pri njegovi raznarodovalni politiki. Sankcij obeh škofov nismo pričakovali, ker so bili podpisniki izjave zelo ugledni duhovniki. Pa tudi, če bi do njih prišlo, bi moral glede na število in ugled podpisnikov dati o njih končno sodbo Vatikan.

V takih razmerah so zelo boleče delovali še tako majhni sektaški izpadi do verujočih, ki so začeli brez pravega vzroka deliti ljudi na verujoče in neverujoče. Takoj po vojni pač ni bilo nič nenavadnega, če so se člani partije udeleževali posameznih verskih obredov, praznovali božič in veliko noč, cerkveno pokopavali svojce in se po lastni presoji udeleževali drugih verskih obredov. Takoj po vojni smo marsikatero, med vojno padle partizane na Primorskem in tudi drugje v Sloveniji prekopavali cerkveno. Spominjam se, da je bil narodni heroj Janko Premrl-Vojko prekopan in položen v zemljo na domačem pokopališču v Šentvidu (kasneje Podnanos) s cerkvenim obredom in da so mu prisostvovali tudi nekateri najvišji republiški politični in oblastveni funkcionarji. Tudi sam sem poskrbel za cerkveni pogreb oziroma prekop svojega prijatelja Stojana Šuligoja iz Grosuplja, ki je bil med vojno sekretar okrožnega komiteja SKOJ-a in je padel v boju z belogardisti v bližini Police pri Šmarju-Sap, februarja 1943. Stojan Šuligoj, ki se, popolnoma obkoljen, belogardistom ni

* *Primorska borba*, leto I, št. 8, 3. 10. 1945, »Mati, mi smo tvoji sprejmi nas za svoje«.

hotel predati živ, si je hrabro sam vzel življenje. Njegova mati je novembra 1945 želela prenesti sinove posmrtno ostanke na domače pokopališče v Grosuplje. Ker je domači župnik odklonil cerkveni pogreb, češ, da »samomorilec« tega ne zasluži, me je Stojanova mati o tem obvestila v Ajdovščino s prošnjo, da bi poskrbel za duhovnika s Primorske, ki bi opravil pogrebni obred. Župniku v Banjščici, Alojziju Lojku, s katerim sva se pogosto videvala, sem razložil željo Stojanove matere in takoj je privolil, še zlasti zato, ker sem mu povedal, da izvira Stojanov rod s Primorske. Njegov oče je bil doma iz Čepovana. Alojzij Lojk je dejal, da se bo predstavil kot vojni kurat. Pristavil je še, da to niti ni daleč od resnice, saj je med vojno pokopaval padle partizane - pa tudi drugače so se pri njem ustavljale naše enote in tudi sam jih je občasno obiskoval. Njegov namen predstaviti se kot vojni kurat je bil smiseln, saj naj bi opravil nameravani obred v ljubljanski škofiji, ki ji ni pripadal in je bil torej izven njene jurisdikcije.

Ker sva imela med potjo nekaj težav z avtomobilom, sva prispela na Grosuplje z manjšo zamudo. Kljub vsemu se je še utegnil preobleči v obredno oblačilo, ki ga je prinesel s seboj. Na pogrebu je bilo zelo veliko ljudi, ki so napolnili grosupeljsko cerkev. Dosti pa jih je - skupaj s častno četo JA - počakalo ob odprtem grobu na partizanskem pokopališču. Ob Stojanovem odprtem grobu je imel župnik Lojk pretresljiv govor, v katerem je obsodil belogardizem in osvetlil partizanski boj kot veliko moralno dejanje slovenskega naroda, ki je tudi primorskim Slovincem odprlo vrata v skupno slovensko domovino. V svojem govoru se je ljudem tudi predstavil. Povedal je, da je primorski Slovenec, duhovnik in iskren sodelavec narodnoosvobodilnega boja. Alojzij Lojk tudi to pot ni uporabljal ezopskega jezika. Preprosto je povedal, kar mu je ležalo na srcu, vendar v tej preprostosti ni bilo zaslediti poenostavljanja in črno-belega razpletanja njegovih misli.

Ko že opisujem Lojkovo izrazno moč, naj povem še anekdoto iz njegovega javnega nastopanja. Po pričetku mirovne konference z Italijo v Parizu (med 29. julijem in 15. oktobrom 1946, ko je bila prekinjena), pa do njene dejanske sklenitve, 10. februarja 1947 in njene uveljavitve istega leta, je na zakonodajno-pravnem področju v coni B nastalo nekakšno brezveterje. Pravne akte, ki so imeli izrazito »primorski«

značaj smo še naprej oblikovali in sprejemali sami, tiste, ki so imeli vseslovenskega pa ni bilo več utemeljeno samostojno pripravljati. Vendar je moral do dejanske sklenitve mirovne pogodbe PPNOO delati še naprej tako, kakor je pred tem. Poslanstvo PPNOO in njegov pravni status še nista smela biti načeta. Zato smo se sporazumno z Ljubljano odločili za sklic 3. zбора ljudskih odposlancev cone B, ki je bil 10. novembra 1946 v Postojni. Na zboru, ki naj bi poleg delovnega imel tudi svečani značaj, je bil med drugim sprejet tudi sklep, ki je Poverjeništvu PNOO omogočal, da je do mirovne pogodbe smiselno uporabljal vse tiste zakone in druge pravne akte Ljudske republike Slovenije, ki so ustrezali razmeram v coni B in niso bili v nasprotju z še veljavnim sporazumom o razdelitvi Primorske na dve okupacijski coni. Zato je bilo v sklepu predvideno, da bomo v Uradnem listu PPNOO sproti objavljali, katere pravne akte LRS bomo uporabljali oziroma katere njihove določbe do uresničitve mirovne pogodbe v coni B še ne bodo veljale. To je bila osnova, ki je ob priključitvi Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji omogočala, da je bilo formalnopravno stanje v priključenem delu Primorske že v celoti usklajeno z v ostali Sloveniji veljavnim pravnim redom.

Zbor odposlancev se je sestel v veliki dvorani restavracije ob vhodu v Postojnsko jamo. Povabili smo tudi goste iz Ljubljane in Primorske. Med njimi je bil tudi župnik Alojzij Lojk. Po obširnem poročilu o povojnem delu PPNOO in ostalih vej oblasti v coni B ter po predstavitvi predloga omenjenega sklepa, se je razvila razprava, med katero so skupščino pozdravili tudi posamezni gostje. Preden je skupščina glasovala o poročilu in nato o omenjenem odloku, je imel pozdravni nagovor tudi župnik Lojk. Ko je govoril o trenutnih družbenih problemih, se je ustavil tudi pri bodočem položaju Primorske v Sloveniji in Jugoslaviji. Polemiziral je z mnenji, ki so se širila med ozkim krogom ljudi v coni A, češ, da bo tisti del Primorcev, ki bodo priključeni k Jugoslaviji, živel v komunizmu, ki so ga prikazovali v najbolj temni luči. A. Lojk je ta mnenja zavrnil z utemeljitvijo, da se nam pravega komunizma ni treba bati, ker ni v nasprotju s temeljnimi nauki krščanstva. Nato pa je kot iz puške izstrelil misel, da je pravi sovražnik nas in komunizma - boljše vizem

in da mu nikakor ne smemo dovoliti, da bi se uveljavil v Sloveniji in Jugoslaviji. Dejal je še, da utegne prav boljševizem pokopati oba - domovino in komunizem. Dvorana je onemela. Ko je Lojk po še nekaterih izrečenih mislih govor končal, je doživel le kratek vljudnostni aplavz. Poslušalci v dvorani niso med komunizmom in boljševizmom, zaradi naših takratnih vezi s Sovjetsko zvezo, videli nobene razlike, saj je med njimi malokdo kaj več vedel o marksizmu, še manj pa o Stalinovih potvorbah in zlorabah jedra njegove sporočilnosti. Sovjetska zveza nas je tedaj tudi podpirala v naših naporih za priključitev Primorske k Jugoslaviji. A. Lojk zaradi počasne hoje še ni utegnil priti od govorniškega odra do svojega sedeža, ko se je nenadoma dvignila Lidija Šentjunc, ki je bila v tistem času minister za prosveto v vladi LRS. Naglo je pristopila k Lojku, mu ponudila roko in mu pred vso dvorano čestitala k pozdravnemu govoru. Tudi dvorana je njeno gesto pozdravila. Med odmorom so nekateri odposlanci menili, da se je Lojku malo zmešalo, ker je postavil pregrado med komunizmom in boljševizmom. L. Šentjunc pa je njegov govor pospremila samo s tremi besedami: »Dobro je govoril!« Kasneje, po izbruhu spora med Jugoslavijo in Stalinom ter vzhodnim sovjetskim blokom, mi je ob priložnostnih srečanjih marsikateri odposlanec takratnega zbora pomenljivo dejal, da je Lojk napovedal spor s SZ in da je že dve leti poprej začutil tisto, do česar je v odnosih med Jugoslavijo ter stalinistično SZ moralo priti.

Na kratko bi želel spregovoriti še o dekanu Gabrielu Piščancu iz Klanca pri Kozini. Tudi z njim sva se zelo dobro razumela. Na pogostih poteh iz Ajdovščine v Istro sem se velikokrat ustavil pri njem. Ob dobri kapljici sva se pogovarjala o najrazličnejšem. Poudariti moram, da je opravljal svoj duhovniški poklic zavzeto in iz globokega prepričanja, vendar brez črno-belega gledanja na svet. Bil je samostojen v presoji moralnih, idejnih in političnih vprašanj. Večkrat je poudarjal, da ni ujetnik birokratskih hierarhičnih cerkvenih struktur in klerikalizma. Bil je zaveden Slovenec. Med vojno je sodeloval v različnih telesih OF in NOO in je zavračal politične opredelitve tržaškega škofa A. Santina. Nikoli ni nasedel njegovim zlorabam cerkvenih nauk v korist italijanske

iredente. S pojavom belogardizma v osrednji Sloveniji se ni mogel strinjati. Večkrat mi je ogorčeno dejal, da nima belogardizem s pravo vero ničesar opraviti. Bil pa je tudi šegav. Pravil mi je na primer, da se je na račun svojega priimka rad pošalil z našimi oblastvenimi organi na razmejitveni črti med cono A in B. Živil ni smel takrat nihče svobodno prenašati v cono A. Na vprašanje službujočega, kaj nosi s seboj v cono A, je večkrat v šali odgovoril: »Piščanca!«

Ko je bil na glavni cesti Kozina-Koper v Klancu zgrajen med vojno porušeni most, je sodeloval v pripravah za njegovo svečano otvoritev tudi dekan G. Piščanec. Tega ne bi niti omenjal, toda naglasiti hočem, da je samoumevno sodila v dnevni red svečane otvoritve tudi blagoslovitev mostu, ki jo je opravil Piščanec. Nihče se ni temu niti čudil niti ni tega poveličeval. Ljudje so bili namreč prepričani, da bo njihov prejšnji krajevni način življenja ostal nedotaknjen in da ne bo prihajalo do pretresov, ki naj bi načeli vse tiste tradicije, ki so jih vgradili v NOB in v življenje v prvih letih po vojni. Škoda, da oblast in politika kasneje nista preprečili politizacije načel o svetovnonazorski svobodi in da se vsaj na Primorskem nista po priključitvi uprli izenačevanju politične pripadnosti z izvirnimi verovanjem.

Čeprav bi mogel govoriti tudi še o delovanju drugih primorskih duhovnikov, na primer o župniku Antonu Bajtu iz Šmarij pri Ajdovščini, naj tu povem o položaju cerkve in duhovnikov v Sloveniji in v coni B še posebej le tole:

- temeljnega vzroka za dokaj slabe odnose med cerkvijo in državo v dolgih povojnih letih ni mogoče iskati le v sektaštvu politike in oblasti ter njenem hotenju po absolutnem ideološkem monopolu v družbi. Čeprav ne zanikam, da se ta sla v nekaterih letih ni razrasla do absurdnih razsežnosti, je povzročilo razvoj odnosov v tej smeri pastirsko pismo jugoslovanskih škofov katoliškim vernikom v Jugoslaviji, ki so ga sprejeli na vsedrjavni škofovski konferenci septembra 1945. Zgoščeno povedano so v njem med drugim zahtevali, da naj verniki (čeprav so bili državljani nove države!) ne sodelujejo s povojno oblastjo, ker je ta brezbožna in zato ne more biti sodelovanje z njo v skladu z njihovo vestjo in svetovnonazorsko naravnostjo. Toda ta oblast, ki je porazila fašistične sile, ki so se v drugi svetovni vojni tudi na naših

tleh zavzemale za Hitlerjev novi svetovni red in na frontah ter v zaledju iztrebljale evropske narode, je začela z obnovo v vojni porušenih mest in podeželja, skrbela za dvig gospodarstva in za ponovno oživitev kulturnega življenja in šolske vzgoje. Ko so bili torej kasneje verniki v marsičem potisnjeni v status drugorazrednih državljanov, so jih vanj prvi pahnili jugoslovanski škofje s svojim pastirskim pismom, saj v duhu njegovega sporočila verniki ne bi smeli uveljavljati svojih državljanskih pravic in dolžnosti. Nekoliko poenostavljeno lahko rečem, da so s tem pismom prav jugoslovanski škofje izvlekli zamašek iz steklenice, v kateri je bil do tedaj trdno zamašen demon boljševiskega sektaškega divjanja. Ta zamašek je bil glede na medvojno partizansko zavračanje svetovnonazorskega sektaštva, do te škofovske konference v tej steklenici tako trdno nameščen, da ga ne bi izvlekel niti opoj zmage po končani vojni. »Polna« steklenica bi sicer še ostala, toda najbrž le kot rekvizit, ki bi opozarjal, da bi v primeru, če bi jo kdo od zmagovalcev namenoma razbil, povzročila uresničenje večjega dela tistega, česar so nas okupatorji in predvsem kvizlingi ves medvojni čas nepravilno obtoževali glede odnosa do vere in verujočih. Z razvojem demokracije in v pogojih resničnega političnega pluralizma Osvobodilne fronte (česar žal po vojni ni bilo) bi sektaška nevarnost izginila, saj bi ji čas in družbena praksa uničila njeno rušilno moč.

V coni B ni imelo pastirsko pismo jugoslovanskih škofov nobenega odmeva. Škofje iz »stare« Slovenije takrat tod niso imeli jurisdikcije. Poleg tega pa je bila, kot smo videli, večina primorske duhovščine sestavni del vseljidskega osvobodilnega boja in povojnih prizadevanj za politični, gospodarski in kulturni vzpon tega dela Slovenije;

- na položaj katoliške cerkve v coni B, se je končno odzvala tudi goriška škofija. Prav gotovo je spoznala, da bi njeno nasprotovanje duhovščini in oblasti v tej coni vodilo v slepo ulico, iz katere bi se škof C. Margotti težko izvlekel. Zato so v tej škofiji, ali morda celo na višji ravni, sklenili, da pošljejo na PPNOO v Ajdovščino dr. Mihaela Toroša, Slovenca in enega izmed vodilnih škofijskih mož. Dr. M. Toroša sem sprejel na sedežu Predsedstva PPNOO. Želel se je pogovoriti na štiri oči. Najprej se je predstavil kot zaveden Slovenec in kot

doktor cerkvenega prava. Pokazal je izkaznico OF, ki jo je izdal neki medvojni odbor goriškega okrožja, in dejal, da je ves čas želel, da bi partizani osvobodili Primorsko. Potem pa je zelo odločno zahteval, da mu odkrito povem, ali bo verska svoboda zagotovljena tudi po priključitvi Primorske k Sloveniji. Želel je tudi vedeti, kakšen je naš odnos do goriške škofije in njene jurisdikcije v coni B in kakšno je vsebinsko jedro naših občasnih sestajanj z dokaj širokim krogom duhovščine. Odgovoril sem mu nekako takole: verska svoboda je v Sloveniji in Jugoslaviji ustavno zagotovljena. Uresničevanje te ustavne pravice bo verjetno odvisno od obeh strani, od oblasti in cerkve. V coni B pa glede na ustvarjalno povezanost ljudstva, cerkve in oblasti ter politično neobremenjenega odnosa do verujočih, ni bila in ne bo nikoli vprašljiva. Do razhajanj v odnosih med cerkvijo in državo v ostalih predelih Slovenije prihaja predvsem zaradi nasprotovanja narodnoosvobodilnemu boju slovenskega naroda s strani uradne katoliške cerkve v t. i. medvojni Ljubljanski pokrajini. Te hipoteke v medsebojnih odnosih na Primorskem nimamo, v ostali Sloveniji pa bo tako cerkev kot oblast še dolgo obremenjevala. Pomembno je, da se po priključitvi k Jugoslaviji tak odnos ne bo prenesel tudi na cerkev na Primorskem zaradi sektaških in enostranskih posploševanj medvojne preteklosti v osrednji Sloveniji. Na drugi strani pa gre tudi za nevarnost, da bi uradna slovenska cerkev svoj del odgovornosti za belogardizem po priključitvi Primorske porazdelila na ves slovenski prostor z izgovorom, da se je med vojno zavzemala samo za oboroženo obrambo vere in verujočih ter s tem za boj proti komunizmu.

Glede odnosa do goriške škofije in njene jurisdikcije pa sem dr. Mihaelu Torošu lažje povedal svoje mnenje tudi zato, ker mi je dekan Piščanec ob pogostih srečanjih veliko povedal o hierarhičnih odnosih v cerkvi in o načinu uresničevanja pristojnosti škofij oziroma škofov. Ta vprašanja je med drugim zajemal tudi osemletni pouk verouka, ki smo ga imeli dijaki v predvojni gimnaziji. Dr. M. Torošu sem tako dejal, da v coni B izhajamo iz dejstva, da bosta vsa cona B in večji del cone A priključena k Sloveniji in Jugoslaviji in da bo že zaradi teh vzrokov to vprašanje potrebno na novo rešiti. To pa pomeni, da bo nad vsem ozemljem, ki bo priključeno k

Sloveniji, goriška škofija izgubila svojo jurisdikcijo. Zato je treba misliti na oblikovanje nove primorske škofije za celotno ozemlje, ki bo zaživel v Sloveniji. Rekel sem še, da je že v času, ko se pogovarjava, obstoječa jurisdikcija goriške škofije v coni B dokaj načeta, saj so stališča goriškega škofa C. Margottija o rešitvi bodoče državne pripadnosti Julijske krajine povsem nasprotna hotenjem večine tukajšnjih vernikov in duhovščine. To pa, ne glede na vpliv oblasti, že sedaj odpira administrativna verska vprašanja za cono B. Opozoril sem ga, da je bojkotiranje birme, ki so ga izpeljali verniki, dovolj zgovoren dokaz za tako smer nadaljnjega razvoja dogodkov. Menil sem, da je potrebno na temelju dejanskih razmer in bodočega državnopravnega položaja Primorske, že sedaj predvideti ustrezne rešitve.

Glede sestajanja PPNOO z duhovniki iz naše cone sem dr. M. Torošu pojasnil, da poteka na obojestransko pobudo. Naši razgovori v ničemer ne segajo v notranje cerkvene zadeve. Omejujejo se zgolj na položaj primorske cerkve v družbi in na bodočo usodo Primorske, na njene napore, da zaceli vojne rane ter postavi temelje za svojo bodočo gospodarsko, kulturno, izobraževalno in upravno-pravno rast. Sestanki so pravzaprav možnost, da se več kot dvajset let zatirane pobude za svobodno uveljavljanje življenjsko pomembnih hotenj Primorcev sedaj lahko tudi s strani duhovščine v celoti sprostijo.

Ta pojasnila je dr. M. Toroš sprejel in zastavil še nekaj dodatnih vprašanj. Vidno zadovoljen je predlagal, da bi se v bodoče še srečala in poglobila teme, ki sva jih zajela ob najinem prvem pogovoru. Vprašal sem ga ali bi želel, da o sestanku napraviva okvirni zapisnik. Ker se je s tem strinjal, sem poklical tajnico Zdenko Pipan, ki je po nareku zapisala kratek povzetek najinega razgovora. Po tem sva se z dr. M. Torošem sproščeno pogovarjala o vsem mogočem še pri kosilu, vmes pa sva se večkrat vrnila tudi k vprašanjem, ki sva jih obravnavala med uradnim pogovorom.

O vsebini sestanka sem obvestil nekatere duhovnike v coni B in Ljubljano. Pred sklenitvijo mirovne pogodbe z Italijo sem se z dr. M. Torošem sestal še dvakrat. Pogovori so bili še bolj sproščeni kot prvič. Čutil sem, da bi se lahko ob nadaljnjih stikih dogovorila še o marsičem koristnem, vendar

sem po ukinitvi cone B odšel s Primorske v Ljubljano na drugo delo in se žal z dr. M. Torošem nisem več srečal.

Odnose med cerkvijo in oblastjo sem zaradi tovrstnih izkušenj s Primorske iz osebnega zanimanja spremljal še naprej. Po prihodu v Ljubljano sem videl, da so bili ti odnosi vsaj prva leta po vojni drugačni kot na Primorskem. Leta 1949 je bilo ustanovljeno Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LR Slovenije (CMD), ki je delovalo samostojno, a je bilo ustvarjalno vpeto v obstoječe družbenopolitične tokove pri nas. Zato je navzlic dogajanju med drugo svetovno vojno zlasti v Ljubljanski pokrajini, kmalu nastalo med številnim članstvom tega društva podobno ozračje kot v prvih povojnih letih na Primorskem. S CMD je tako med drugim sodelovala tudi Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije (SZDL). V društvo so bili včlanjeni duhovniki iz vseh predelov Slovenije. Vse to je tudi pripomoglo, da so se odnosi med državo in uradno cerkvijo, ne glede na občasna večja ali manjša nihanja, vztrajno izboljševali. O tem ne pišem z namenom, da bi kaj več povedal o povojnem položaju katoliške cerkve v Sloveniji po priključitvi Primorske; v graditvi njenih odnosov z oblastjo namreč operativno nisem sodeloval. Nekajkrat pa sem na vseslovenskih sestankih CMD zastopal Glavni odbor SZDL Slovenije. Ob takih priložnostih sem imel vedno tudi nagovor, ki ni bil samo vljudnosten, saj sem spregovoril o nekaterih dogajanjih v Sloveniji in izven nje. Prisotnost na teh sestankih omenjam zaradi anekdote, ki se je dogodila na enem izmed njih. Zgodilo se je namreč tole:

V jeseni leta 1953 je bil vseslovenski zbor CMD, in sicer v času najbolj živahne predvolilne aktivnosti za volitve poslancev v republiško in zvezno skupščino. Takrat sem kandidiral za poslanca zveznega zbora skupščine Jugoslavije. Naneslo je, da sem kar nekajkrat imel po več volilnih zborovanj v enem dnevu. Prav takrat pa je izbruhnila tudi znana tržaška kriza, zato so se razplamtele demonstracije proti nameravanemu enostranskemu ukrepu ZDA in Velike Britanije, da prepustita cono A STO Italiji. To namero sta objavili 8. oktobra 1953. Predvolilnim zborovanjem so se tako pridružili še govori, ki sem jih imel na teh demonstracijah. Sredi te politične pregetosti sem se v imenu SZDL

udeležil omenjenega zbora CMD. Ko sem dobil besedo, sem v prostem govoru med prehodom v nov vsebinski sklop zopet nagovoril zborujoče. Namesto, da bi kot navadno dejal: »Gospodje in tovariši« (zlasti udeleženci in simpatizerji NOB, kot npr. Anton Bajt, dr. Stanko Cajnkar, Jože Lampret, Franc Šmon in še več drugih, so želeli, da jih imenujemo tudi tovariši), sem nenadoma rekel: »Tovariši in tovarišice«. Ker smo bili v dvorani samo moški, saj tudi zapisnika ni pisala ženska, je večina zbranih prasnila v smeh. Takoj sem uvidel, da sem ga polomil. Zbranim sem se pričel nemudoma opravičevati, češ, da sem prišel v dvorano še ves prežet z ozračjem na predvolilnih zborovanjih in demonstracijah. Nisem se še utegnil opravičiti, ko je eden od prisotnih zaklical: »Ne opravičujte se! Vi niste nič krivi, kriv je celibat!« Udeleženci zbora so se ponovno sproščeno zasmejali. Nadaljeval sem s pozdravnim govorom in ga končal s pojasnjevanjem tržaške krize. Imel pa sem vseeno nekaj »mačka« zaradi spodrsaljaja, ki se mi je pripetil. Na naslednjem sestanku CMD sem spet zastopal SZDL. Ne vem, kaj me je sredi govora nenadoma vzpodbudilo, da bi se za prejšnji spodrsaljaj nekoliko hudomušno »rehabilitiral«. Ko sem sklepal neko misel, sem dejal: »Tovariši in...«. Nekaj trenutkov sem počakal in že sem začutil, da poslušalci tudi to pot pričakujejo morebitni lapsus, potem pa sem nadaljeval: »... in to je najpomembnejše«. »Rehabilitacija« je uspela. Po končanem sestanku je prišel k meni eden od udeležencev in mi hudomušno rekel: »Vi ste pa nabriti, skoraj ste nas zavedli!«

5. Splošna stavka v Trstu julija 1946 in dogajanje v conii B

Med največjimi političnimi dogodki tistega časa je bila tudi splošna stavka v Trstu. Začela se je 1. julija 1946 in je politično vplivala na cono B, javnomnenjsko pa tudi na Slovenijo in Jugoslavijo. Stavko so vzpodbudili italijanski iredentistični napadi na sedeže PNOO, KPJK in sindikatov SIAU v Trstu ter pereča socialna in politična vprašanja, ki so se prav na višku kampanje za priključitev Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji, zaostrila do skrajnosti. Stavka je omrtvila skoraj

celotno življenje v Trstu. Tržaške delavske predele je dejansko obvladoval centralni stavkovni odbor. V Trstu so se vrstile demonstracije. Stavkujočim in tistim, ki so jih podpirali, so se iz cone B pridruževale množice in se zlivale na tržaške ulice in trge.

Redna preskrba delavskih predelov z osnovnimi živili je bila skoraj prekinjena. Stavkujoči niso dobivali prejemkov. Anglo-ameriška vojna uprava jih je hotela zlomiti tudi s tem, saj je vedela, da sindikat in stavkovni odbor nimata denarja za vzdrževanje stavkujočih. Politična moč stavke je bila izredno velika tudi zato, ker so se je poleg Slovencev udeležili tudi skoraj vsi italijanski tržaški delavci, ki so bili v tistem času tudi odločno opredeljeni za Jugoslavijo. Vojaška uprava in iredentisti so hoteli stavko, ki je imela tudi velik mednarodni odmev, zlomiti na različne načine.

Ker je bila preskrba stavkujočih z živili že od začetka ogrožena, sta se Ljubljana in Beograd odločila, da skupaj z drugo pomočjo stavkujočim pošljeta tudi razmeroma velik del živil, ki ga je Jugoslaviji pošiljala UNRRA. Operativno naj bi to odločitev izpeljali mi iz cone B. Veliko vagonov je bilo potrebno raztovoriti, odstraniti embalažo z oznakami UNRRE in jo nadomestiti z neoznačeno, zato da bi ob morebitni zaplembi anglo-ameriška vojska ne mogla odkriti izvora pošiljk. Seveda velikih količin pomoči v hrani nismo mogli poslati po rednih prometnih zvezah. Organizirati smo morali ilegalni prevoz vsega, kar je bilo namenjeno stavkujočim preko demarkacijske črte v cono A oziroma na obrobje Trsta. Tam je živila prevzela organizacijska mreža stavkovnega odbora. To smo storili tako, da so kmetje z vozovi po stranskih poteh blago pripeljali na določeno mesto za demarkacijsko črto. Vzpostavili smo cel sistem obveščanja o obmejnem gibanju anglo-ameriških vojaških in policijskih patrol in ugotavljali, katerih predelov ne pregledujejo. Skratka, tega prevoza smo se lotili kot da bi šlo za partizansko akcijo, v kateri moramo uspeli. In uspeli smo! Živila smo prepeljali brez slehernega incidenta na demarkacijski črti. Naši obmejni organi predelov, kjer je potekal prevoz, tiste dni niso nadzorovali. Ljudje, ki so živila pretovarjali in vozili, so na lastno pobudo bdeli nad tem, da ne bi kdo česa odtujil. Izvedeli nismo za noben primer kraje, čeprav bi lahko ob splošnem

povojnem pomanjkanju kaj takega pričakovali. Stopnja solidarnosti s stavkujočimi in politična zavest med udeleženci prevoza sta bili tolikšni, da bi ljudje z morebitnim tatom najbrž sami krepko obračunali.

Proti koncu stavke pa se je pripetilo, da je na neki tržaški predmestni cesti prišlo manjše število zavojev hrane v roke anglo-ameriških vojaških organov. Anglo-ameriške sile so iz tega naredile veliko afero. Poudarjale so, da gre za pošiljke UNRRE, namenjene samo Jugoslaviji; pošiljanje teh živil stavkujočim v Trst pa je zloraba humanitarne pomoči v politične namene, ki je še toliko hujša zato, ker gre za podporo splošne stavke v tujini. Jugoslavijo so obtožili neposrednega vmešavanja v družbene razmere v coni A in v razplet splošne stavke. Novinarjem so pokazali nekaj vreč z oznakami UNRRE. Po naših podatkih je bilo blago na naši strani vestno prepakirano. Čeprav smo dopuščali možnost, da smo morebiti pri prevozu nekaj originalnih vreč le spregledali, smo bili prepričani, da so anglo-ameriške policijske oblasti same pretresle zaplenjeno hrano v originalne UNRRINE vreče. Verjetno so s tem hoteli prepričati, da bi Jugoslavija stavko moralno, politično in gmotno še naprej podpirala. To, da dobivajo delavci hrano iz cone B, so prav gotovo vedeli, saj so imeli dobro obveščevalno službo. UNRRA je zagrozila, da bo nemudoma zaustavila celotno pomoč Jugoslaviji. Zaradi zaostrenih odnosov v zvezi s tržaškim vprašanjem so, po nekaterih virih, to nameravali storiti že pred stavko.

Zaradi te grožnje so bili v Ljubljani in Beogradu zelo zaskrbljeni. Mrzlično so iskali način, kako bi se temu radikalnemu ukrepu UNRRE morda le izognili. Na sestanku v Ljubljani, na katerem so se pri E. Kardelju zbrali nekateri vodilni republiški funkcionarji in vodja jugoslovanske vojaške in diplomatske misije pri anglo-ameriški vojski v coni A, polkovnik Rado Pehaček, so razpravljali o različnih možnostih, kako bi prepričali sankcije UNRRE. Na koncu so ugotovili, da bi bilo mogoče obtožbe, morebitne dokaze in neposredne ukrepe UNRRE zavrniti z objavo, da s pošiljanjem UNRRINIH pošiljk v Trst nimata nič ne Ljubljana in ne Beograd, pač pa, da je za pošiljanje hrane odgovoren poverjenik PPNOO, France Perovšek, ki je iz nacionalističnih pobud in na lastno pest prestrezal za potrebe stavkujočih dokajšnje količine teh

pošiljk v Šempetru na Krasu. Poleg tega naj bi jih jemal tudi iz skladišč v Prestranku in jih nato po različnih poteh odpremljal v Trst. Za tako ravnanje naj bi bil še posebej motiviran zaradi opredelitve tržaškega delavstva za Slovenijo in Jugoslavijo. Mene naj bi zato nemudoma razrešili in uvedli montiran preiskovalni postopek ter me končno tudi obsodili. Nato so začeli razmišljati, kdo naj bi me kot poverjenika PPNOO v Ajdovščini zamenjal, vendar se na hitro niso mogli odločiti za nobeno rešitev. Presodili so, da je poverjenik v coni B odgovoren za toliko upravnih in političnih nalog ter drugih tekočih akcij, da taka sprememba v PPNOO in OK KPJK ne bi bila dobra. Sredi razprave se je nenadoma oglasil E. Kardelj in dejal, da me najbrž nima smisla obtožiti in zamenjati, ker je vedno bolj prepričan, da se bodo uresničile napovedi, po katerih bo Jugoslavija pomoč UNRRE izgubila ne glede na to ali bi v Trstu izbruhnila splošna stavka ali ne. Navzoči so se s to oceno strinjali in opustili sklep o moji »odgovornosti«. Dogovorili so se, da bodo obtožbe o pošiljanju UNRRINE pomoči, namenjene Jugoslaviji, ki naj bi jih ta preusmerjala stavkujočim v Trst, zavrnil kot neutemeljene. Če se bi končno le izkazalo, da bi bilo mogoče UNRRINO pomoč ohraniti s tem, da bi se odgovornost za njen delni odliv v Trst lahko prevalila na civilne oblasti v coni B, ki naj bi glede tega ravnale popolnoma samovoljno, pa naj bi »krivca« kasneje iskali v PPNOO in njegovih institucijah. Sklenili so, da bodo o prvotnem in nato preklicanem sklepu o moji »odgovornosti« molčali, vendar pa je Rado Pehaček ravnal drugače. S tega sestanka se je odpeljal naravnost v Ajdovščino. Po snidenju mi je predlagal, da se umakneva v sobo, kjer sem stanoval. Povedal mi je vse, o čemer so sklepali na sestanku v Ljubljani. S Pehačkom sva se namreč dobro razumela. Skupaj sva partizanila v Polhograjskih Dolomitih od začetka septembra 1942 do marca 1943. Takrat stkane tovariške vezi so se med partizani navadno trajno obdržale, zato je čutil moralno zavezanost, da mi o nameravani razrešitvi in o moji nadaljnji usodi pove vse.

Splošna stavka se je končala 13. julija 1946. Njeni glavni rezultati so bili zelo ugodni. Pokazala je politično moč sindikatov, KPJK in drugih političnih organizacij, ki so takrat hotele tudi na ta način povedati, da Julijska krajina v celoti - torej skupno z njenim italijanskim narodnostnim delom - sodi k Jugoslaviji. Velika večina italijanskih delavcev in manjši del ostalega itali-

janskega prebivalstva Trsta je bila prepričana, da jih življenje v Jugoslaviji ne bo oropalo njihovih narodnostnih pravic in da bodo lahko doživeli svojevrsten gospodarski in kulturni razcvet. V to so bili Italijani, ki so bili opredeljeni za Jugoslavijo, prepričani še toliko bolj, ker je Jugoslavija oblikovala predlog, po katerem naj bi postal Trst sedma jugoslovanska republika.

Pripadniki anglo-ameriških sil so bili razjarjeni, ker so se stavkujoči uprli njihovi represiji z demonstracijami, ki so se spreminjale tudi v manifestacije za Jugoslavijo. Prišlo je celo do ostrih spopadov, zato so hoteli po končani stavki obračunati z njenimi organizatorji, to je, s stavkovnim odborom. Celotne sestave stavkovnega odbora se ne spominjam, vem le za tiste njegove člane, ki so se morali pred aretacijo umakniti v cono B. To so bili Ivan Regent, Franc Štoka, Marija Bernetič-Marina, Anton Ukmar, Ermano Solieri-Marino in Evgenio Lavrenti. I. Regent, F. Štoka in M. Bernetič-Marina so prišli v Ajdovščino, ostali pa v Koper. Vključili smo jih v naše politično delo. F. Štoka in M. Bernetič-Marina sta bila sprejeta v okrožni komite KPJK, I. Regent je imel status častnega staroste primorskih komunistov, A. Ukmar, E. Solieri-Marino in E. Lavrenti pa so sodelovali v političnem delu na Koprskem. Njihov prihod v cono B je bil za nas žlahtna politična osvežitev. Prišli so v okolje, ki jim je dalo vse možnosti za svojevrstno delovanje. Udeleževali so se sej tamkajšnjih vodstev političnih organizacij in sprejemali politične naloge, vendar neposredno niso vodili nobenega političnega ali oblastnega telesa. Nekoliko prej je bila v okrožni komite vključena znana družbena delavka Marica Čepe iz Maribora, ki je bila odgovorna za Protifašistično fronto žensk. Na Koprskem pa je delovala tudi Mara Rupena-Osolnik, ki je bila v tem okraju dolgo časa predstavnica našega okrožnega komiteja. Mara Rupena je znala italijansko in je med drugim tudi veliko storila za rast domačih slovenskih in italijanskih političnih kadrov.

*

* *

Najbrž ne bo narobe, če obnavljanje nekaterih dogodkov ob splošni stavki v Trstu sklenem s kratkim pogledom na dejavnost I. Regenta, F. Štoke in M. Bernetič-Marine, potem ko so prišli v cono B.

Ivan Regent se je po svoji volji odločal, pri čem nam bo pomagal in kaj bo napravil popolnoma sam. Na seje okrožnega komiteja ga nismo redno vabili. Le takrat, ko je šlo za pomembnejše odločitve smo želeli, da bi z nami pretehtal njihovo smotrnost. Bil je že starejši, v najrazličnejših težavah preizkušen mož. V svojem dolgoletnem političnem delovanju pred prvo svetovno vojno v Trstu, kasneje v predvojni Jugoslaviji in nato v Sovjetski zvezi je doživel marsikaj. V coni B je aktivistom predaval teorijo o različnih političnih doktrinah, prirejal kratke seminarje o marksizmu, širši javnosti pa je v svojih nastopih pojasnjeval zlasti bistvo tržaškega vprašanja. V svojih nastopih je bil izjemno prepričevalen. Slikovito je pojasnjeval vprašanja, ki so bila takrat najbolj pereča ter po lastni pobudi polemično načenjal ideološke in politične teme. Znal je sproti spremljati odzivanje poslušalcev na njegovo razlaganje in ga vsebinsko in

Ivan Regent - med govorom na zborovanju ob priključitvi Primorske k Sloveniji, Idrija, 16. 9. 1947. (Fototeka Muzeja novejšje zgodovine, Ljubljana)

oblikovno prilagoditi zbranim ter jih pritegniti kot magnet. Vedno je namreč govoril prosto in ves čas z očmi spremljal svoje poslušalce. Seveda se je na svoje nastope miselno

pripravil, vendar pa njihove vsebine in oblike ni vnaprej zamejil. Tako je lahko ravnal zato, ker po svojem idejnem in političnem prepričanju ni bil dogmatik, čeprav nam je večkrat pripovedoval, da mu te drže ni bilo lahko ohraniti v letih, ko je živel v Sovjetski zvezi. Tudi njegovo življenje je bilo enostavno in hkrati razgibano. V okolju, v katerem je živel, je izžareval neposrednost in privlačno hudomušnost. Nikoli ni stopil iz kože miselno razgibanega, prijaznega, pa tudi odločnega Kontovelca iz okolice Trsta. Tudi na raznih »obrednih« sejah, plenumih in kongresih, se temu ni odpovedal. Boris Kraigher se je nekoč na tak Regentov način komuniciranja odzval z vzklikom: »Čisti socialdemokrat!« Sam pri sebi sem sodil, da mu večjega priznanja s tem ni mogel dati. Rad se je tudi poveselil. Ni se oziral na uveljavljeno svetovnonazorsko togost. Čeprav je bilo njegovo rojstno ime Ivan, se je imel za Janeza. Praznoval je Janeza Krstnika, ki ga je imel za svojega patrona.

V življenju je Ivana Regenta spremljala njegova žena Malka, prepričana komunistka. Tudi ona je bila mila in preprosta. Velikokrat sta pripovedovala, kako sta v Sovjetski zvezi preživljala viharje stalinskih čistk. I. Regent je menil, da bi prav gotovo doživel enako usodo kot mnogi drugi komunistični emigranti, če bi živel v hotelu »Lux«, v katerem so bili ti v glavnem nastanjeni, on pa je z Malko prebival med drugimi Moskovčani. Prilagodil se je njihovemu načinu življenja in varovanja pred enkavedejevskimi zankami in odkritimi provokacijami. V začetku 1945. leta se je vrnil v Jugoslavijo s partizansko brigado, ki je bila v ZSSR ustanovljena iz nemških vojnih ujetnikov jugoslovanskega porekla ter manjšega dela političnih emigrantov. Ko je končno prišel v Belo krajino, je vodstvu slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja posredoval vtise o Sovjetski zvezi, o tem, kako je tam preživljal vojno in pripovedoval še o vsem, kar jih je zanimalo. Sovjetsko zvezo jim je predstavil predvsem z dobrih strani. Po izbruhu spora s Stalinom leta 1948 pa je B. Kidriču, E. Kardelju in še nekaterim spregovoril še o senčnih straneh sovjetskega sistema. Ko mi je o vsem tem pripovedoval, se je skrivnostno nasmehnil, preden je s svojo pripovedjo nadaljeval. Rekel je, da je B. Kidrič nenadoma vzkliknil približno takole: »Pa Regent, spomladi leta 1945 si nam v Beli Krajini

govoril samo vse najlepše o Sovjetski zvezi, njenem sistemu in boljševiški partiji!« Regent mu je odvrnil: »Če bi takrat govoril tako, kakor sedaj, ko smo se s Sovjetsko zvezo razšli, bi danes ne mogel pripovedovati tega, kar pravkar poslušate, saj bi me morda celo ustrelili.« Regent mi je rekel, da se je Kidrič nad temi besedami globoko zamislil. Še eno stvar bi omenil. Že iz Ajdovščine je Ivan Regent večkrat odšel predavati v razna delavska središča. O njegovih lepih človeških lastnostih in neverjetnih sposobnostih pristnega komuniciranja z ljudmi se je namreč hitro razširil glas po Sloveniji. Na vabila se je rad odzval in je tako nekako do konca izpel svoj politični kredo. Politično je začel delovati najprej kot mlad socialdemokrat v Trstu in bil nato leta 1914 predsednik Izvršnega odbora Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, katere sedež je bil tedaj prenesen v Trst. Po prvi svetovni vojni se je odločil za komunistično smer in zato slovenske in hrvaške socialistične organizacije iz Julijske krajine popeljal v Komunistično partijo Italije. Povedal bi še anekdoto iz časov, ko je I. Regent po odhodu iz Ajdovščine vse do upokojitve delal v Ljubljani. Že upokojen je imel še nekaj let delovno sobo na CK ZKS na Tomšičevi 5, kamor je občasno prihajal. Naneslo je, da je nekoč nekdo iz oddaljenega dela Slovenije prišel k I. Mačku, tedanjemu organizacijskemu sekretarju CK ZKS, ki pa ga osebno ni poznal. Ko mu je vratar dejal, da bo I. Maček kmalu odšel iz pisarne in naj se zato podviza v prvo nadstropje, je odhitel k stopnicam, po katerih je prav takrat prihajal I. Regent. Obiskovalec se je ob srečanju z njim nenadoma ustavil in Regenta vprašal: »Oprostite, ali ste vi tovariš Maček?« I. Regent, ki je bil mojster satirično priostrenih odgovorov, mu je odvrnil: »Ne, ne, jaz sem miš, maček je pa zgoraj!«

Pri Francu Štoki in Mariji Bernetič-Marini se bom zadržal prav na kratko. Kot sem že dejal, F. Štoka v okrožnem komiteju ni imel posebne zadolžitve. Sodeloval je pri oblikovanju stališč, ki smo jih nato v ustreznem obsegu spreminjali v sklepe. Odhajal je na sestanke terenskih partijskih organizacij in na sindikalne razprave po podjetjih. Pogostokrat je imel osebne stike z ljudmi vseh stanov, zato je bil njegov prispevek pri ocenjevanju splošnega političnega razpoloženja zelo dragocen. Kljub svoji orjaški postavi in gromovitim go-

vorom na javnih zborovanjih je bil blag človek, poln socialnega čuta in kot pravimo - dobričina od nog do glave. Bil je skromen in zelo občutljiv za morebitne privilegije ter zlorabe. Seveda pa se ni branil kozarca dobrega vina, kraškega pršuta in izbranih rib, saj je bil v mladosti poklicni ribič. V družabnih srečanjih je bil sproščen, veder in šaljiv. Tudi on ni bil idejni in politični dogmatik. Poznalo se mu je, da je prepotoval veliko zahodnoevropskega sveta in latinske Amerike. V zvezi z njim se večkrat spomnim anekdote, ki me vedno spravlja v smeh, in jo rad povem znancem.

Rekel sem že, da smo imeli na PPNOO in okrožnem komiteju zaradi slabih prometnih zvez med Ajdovščino in okrajnimi centri nekaj več osebnih avtomobilov. Bili pa so večinoma že dokaj izrabljeni. Naneslo je, da se je število avtomobilskih nezgod, ki so jih povzročili vozniki, v nekaj tednih zelo povečalo. Prav gotovo je prihajalo do teh nesreč tudi zaradi objestne vožnje, nepazljivosti in včasih morda celo zaradi alkohola. Zato smo na seji okrožnega komiteja spregovorili tudi o tem. Dogovorili smo se, da poleg voznika odgovarjajo za vožnjo tudi funkcionarji, ki jih ti vozniki vozijo. F. Štoka je zagreto razlagal, kako lahko sopotniki v avtomobilu s sprotnim, vendar strpnim in nevsiljivim opozarjanjem preprečijo tudi kako nezgodo. Toda smola se je pripetila prav njemu oziroma njegovemu vozniku, ki ga je peljal v Tolmin. Poškodovala sta sprednji del avtomobila, njima pa ni bilo nič. Ko smo to izvedeli, je eden izmed članov komiteja nagajivo predlagal, da bi Štoka na naslednjem sestanku »uradno« vprašali, kako je prišlo do nesreče, in se malo pozabavali na njegov račun. F. Štoka je na seji izčrpno obnovil potek vožnje. Povedal je, da sta v bližini Sv. Lucije z voznikom nenadoma naletela na manjšo skupino vojakov ter da se eden od njih ni zadosti umaknil. Voznik se mu je izognil tako, da je zapeljal v obcestni jarek. Toda Štoka je to povedal na svojevrsten način. Živo se spominjam, kako je v svojem dialektu končal pripoved z naslednjimi besedami: »Za ne povozit vojaka, sem storu zapeljat v graben!« Ta njegov stavek smo vsi sprejeli z gromkim smehom, čeprav ga je izgovoril resno in prizadeto. Nismo

namreč pričakovali, da bo dejal, da je on »storu zapeljat v graben«.

Marija Bernetič-Marina je bila tržaška komunistka z dolgoletnim stažem v italijanski komunistični partiji. Po vojni je

**Franc Štoka -
med govorom v
Trstu, 1. 5. 1950
(fototeka
Pokrajinskega
muzeja Koper)**

delala kot članica IK KPJK v Trstu. Že pred vojno je emigrirala v tujino, pred tem pa je sodelovala z Vittorinom Vidalijem, znanim predvojnim stalinističnim funkcionarjem v KPI. Bila je tipičen partijski aktivist, ki si je z zavzetim delom v stranki pridobila poleg politične, tudi veliko splošne izobrazbe. Toda kljub temu so ji nekatere, v bistvu dobre, vendar preveč črno-bele predstave o razvojnih zakonitostih človeške družbe, preprečevale, da bi si s širšim pogledom na svet ustvarjala kritično distanco do osnovne programske strategije in politične prakse partije. Kar je bilo sklenjeno, je bilo zanjo sveto. Verjetno je bila prepričana, da so njeni tovariši skorajda brez napak in da njihovo partijsko delo ne spremljajo morebitne slabe značajske lastnosti. Skratka, mislila je, da vladata v hierarhičnih znotrajpartijskih odnosih red in morala, podobno kot med posvečenimi bitji, ki jih že pripadnost »pravilni stvari« varuje pred deformacijami. Presenetljivo pa je bilo, da je vseeno imela razvit čut za pravično presojanje vsako-

dnevnega življenja, če to ni prihajalo v nasprotje s »partijsko linijo«, ki je ukazovala, kako je potrebno ravnati v določenem trenutku. Okrožni komite je Marina zato dajal naloge, katerih vzgibi in končni cilji niso bili vprašljivi, in pri katerih je šlo bolj za vestno in pravočasno izvršitev. Marina je bila v tem neprekosljiva. Ves ta splet njenega osebnega in političnega sveta je skoraj gotovo povzročil, da se je ob resoluciji informbiroja leta 1948 opredelila za Stalina in njegovo politiko. Bila je edina med aktivisti, s katerimi sem do maja 1947 sodeloval v coni B, ki se je tako odločila. Postala je žrtev same sebe. Bila je pošten, vendar v stalinistične dogme ujeti vernik. Ko sem jo veliko kasneje, ko se je KPI otresla stalinizma in je na široko sodelovala z ZKJ, srečal v Ljubljani, sem v njej videl človeka, ki je bil zavržen od »boga«. Vsa skrušena je dajala vtis, da je spoznala, da »božje« ni bilo božje, marveč iluzija, ki ni bila vredna, da ji je podarila svoje življenje v tolikšni meri, da so se lahko drugi poigravali z njim, kakor so hoteli.

III.

PRENEHANJE DELOVANJA PPNOO IN OKROŽNIH POLITIČNIH VODSTEV

Ko je bila 10. februarja 1947 sklenjena mirovna pogodba z Italijo, se je začel PPNOO intenzivno pripravljati na vključitev dotedanje oblastvene uprave v coni B v slovensko državno zgradbo. Enako so ravnali tudi okrožni komite KPJK in vse druge politične organizacije. Naše priprave so sovpadale z razpustitvijo okrožij v Sloveniji in Jugoslaviji v začetku leta 1947. Okrožja so bila do tedaj neke vrste regijske upravno-teritorialne enote. Okraji so bili do tedaj upravni in politično vezani na okrožja, po tej razpustitvi pa so bili neposredno podrejeni republiškim oblastvenim in političnim organom.

Okrožja so s svojim delovanjem na regijskem gospodarskem, upravnem, kulturnem in političnem področju preprečevala, da center ne bi ustvarjal z bazo le birokratskih

vezi ter ne bi zanemarjal njenih regijskih posebnosti in potreb ter da jih ne bi celo grobo teptal. Toda po mnenju prav tega centra so postala okrožja odveč. Mislim, da je bilo takšno stališče za tisti čas zmotno in škodljivo. Še tako poudarjena upravno-pravna načela namreč ne bi smela preglasiti argumentov, ki so se zelo izrazito odražali v družbeni praksi. Okrožna oblastvena in politična kadrovska jedra so bila namreč tesno povezana s terenom, poznala so njegove resnične probleme in hotenja in so bila tako pravočasni koordinator celotne družbene dejavnosti. Z njihovo ukinitvijo je nastal pravi šok za komaj dobro uveljavljeno oblast in politiko v zgodnjem povojnem obdobju. Okrožij sicer nočem idealizirati. Toda dejstvo je, da so jih vodili izkušeni kadri, ki so bili z ljudmi povezani še iz vojnih časov. Med njimi so prevladovali domačini ali pa tisti, ki so se že med NOB na teh območjih uveljavili med prebivalstvom. Ti ljudje so znali reči tudi ne ali vsaj izreči pomisleke v primerih, ko so se srečali z ukrepi, ki so bili sprti z dejanskimi razmerami. Ukinitev okrožij bi mogli primerjati z amputacijo prepotrebnih zdravih organov od telesa, ki bi ga bilo nujno krepiti, ne pa slabiti. Ta splošna ocena ne velja le za Primorsko, ampak tudi za druga okrožja v Sloveniji. »Stalni« terenski kadri so imeli med ljudmi tudi veliko zdrave avtoritete, ki pa ni pomenila nastopaštva in želje po malikovalskem občudovanju in nekritičnem ter slepem podrejanju. Moč avtoritete terenskih ljudi je praviloma slonela na argumentih, humanem ravnanju, enakovrednih medsebojnih človeških odnosih in osebni skromnosti. Seveda so bile tudi pri tem, kot povsod v življenju, izjeme.

Resničnost te trditve potrjuje tudi to, kar sem mimogrede povedal, ko sem govoril o preskrbi prebivalstva in obveznih odkupih po priključitvi k Jugoslaviji. Naj dodam še primer iz Brkinov, ki so v prvih letih po priključitvi k Sloveniji in ukinitvi okrožij doživeli pravo tragedijo. Nezaposlenost je bila visoka, zdravstvena zaščita slaba, med prebivalstvom pa se je širilo prepričanje, da je edini izhod izselitev v tujino. Naravnost tragično je bilo, da je tako prepričanje začelo prevladovati na področju, ki je bilo zibelka partizanstva na južnem Primorskem. Prišlo je do velikega izseljevanja in to v neposrednem zaledju zahodne državne meje, kjer bi se moralo narodno telo utrjevati in rasti. Prav grozljive so bile

ripovedi mojih primorskih prijateljev (takrat sem bil na delu v Ljubljani in nato v Beogradu). Povedali so, da je nek visok republiški funkcionar - ko je slišal, kaj vse se dogaja v Brkinih - celo rekel, naj se ljudje iz teh krajev kar izselijo, ker jih je tam že tako preveč. Usoda tistih, ki so še ostali v Brkinih, ga očitno ni zanimala. Šele veliko kasneje so ta dogajanja po vztrajnem prizadevanju borcev in aktivistov objektivno ocenili. Brkinci so dobili pomoč; lahko so vnovič zaživel in začeli doživljati razvojni vzpon.

Vsega tega nisem zapisal v želji, da bi poveličeval delo našega okrožja v coni B. Menim le, da bi vsega tega ne bilo, vsaj v tako pretresljivih razsežnostih ne, če bi okrožje na Primorskem ostalo in bi imeli tamkajšnji domačini in »naturalizirani« kader možnost nadaljevati z nekaterimi dobro zastavljenimi projekti tudi iz let 1945-1947. Vendar se to ni zgodilo.

Čeprav sem si želel ostati na Primorskem, me ne bi motilo, da bi moral zaradi drugih nalog zapustiti Ajdovščino, če ne bi ukiniti okrožij. V dveh letih smo namreč oblikovali tako uglašeno skupino oblastvenih in političnih delavcev, da bi okrožje lahko vodil naprej marsikdo izmed njih.

Konec aprila 1947 sem pred odhodom na novo delovno dolžnost v Ljubljano podajal na CK KPS ustno poročilo o celotnem položaju v bivši coni B. Opozoril sem, kaj je ukinitvev okrožja presekala na političnem, gospodarskem, kulturnem in ostalih področjih, zaradi česar v marsičem ne bo več potrebne kontinuitete v teh dejavnostih. Miha Marinko, ki je bil tedaj poleg političnega sekretarja CK KPS tudi predsednik vlade LRS, je prisotnim sodelavcem zamišljeno dejal, da bi najbrž morali vsaj tam okrožje pustiti. Ta misel je bila izrečena prepozno in mimogrede. Okrožje je bilo že v celoti ukinjeno, kadri pa razporejeni na delovna mesta v različnih krajih na Primorskem ali drugod po Sloveniji. Okraji so bili že neposredno vezani na republiški center. Škodo, ki je nastala ob ukinitvi okrožij so v Ljubljani spoznali, ko so bile poldrugo leto zatem ponovno organizirane regionalne upravno-politične enote, in sicer oblasti. Ponovno oblikovanje regionalnih upravno-političnih enot oziroma oblasti so njihovi predlagatelji utemeljevali z argumenti, ki smo jih slišali že ob ukinjanju okrožij od tistih, ki so takrat v

Sloveniji dvomili o pravilnosti te odločitve. Toda bilo je že prepozno. Ozračja, ki je prevladovalo v času obstoja okrožij, skoraj ni bilo več. Nastale so oblastvene »vlade« in politični forumi z obširnimi aparatom, ki niso imeli več prave kontinuitete z nekdanjimi okrožji. Novi aparat se je marsikje pogrezal v trdo upravljanje in se vedno bolj odtujeval od ljudi ter tako spodbujal geslo, da je oblast zaradi ljudi in ne obratno. To je v letu 1950 privedlo do ukinitve upravno-političnih oblasti. Namesto njih so v dotakratnih upravnih mejah ostala samo še inštruktorska jedra, ki so v glavnem vegetirala, tako da so bili oblastni upravno-politični organi končno tudi formalno ukinjeni januarja 1951. Naj mimogrede omenim, da sem bil v prvi polovici leta 1950, ko sem delal v Beogradu, ponovno določen, da oddidem na delo v primorsko oblast. Toda še preden sem se maja 1950 vrnil v Slovenijo, ni oblastna enota za Primorsko (goriška oblast) več delovala v prejšnjem obsegu in vsebini ter zato moja premestitev ni bila več utemeljena. Po slovenskem zakonu o ukinitvi oblasti iz leta 1951 je bilo predvideno, da bi dotakratno poslovanje goriške oblasti začasno še obdržali, in sicer zato, ker je še obstajalo zvezno ministrstvo za novo osvobojene kraje. Goriška oblast je bila formalno sicer ukinjena, vendar je po določitvi zakona zaradi obstoja omenjenega ministrstva dan prenehanja njenega delovanja določil prezidij Ljudske skupščine LRS. Kljub vsemu pa sem se v novembru 1950 ponovno vrnil na Primorsko, to pot na delo v cono B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO).

Naj se povrnem k pripravam na ukinitve našega okrožja. Po razpustitvi PNOO v Trstu februarja 1947 je PPNOO neformalno deloval še dober mesec in v tem času sem v Ajdovščini še naprej sodeloval pri zaključnih upravnih in političnih opravilih. PPNOO in okrožna politična vodstva so tako dejansko prenehala obstajati aprila 1947. Kadri so postopoma odhajali na nove dolžnosti. Na koncu smo Ljubljani predlagali še okrajno upravno-teritorialno ureditev na ozemlju, ki je po mirovni pogodbi pripadlo Sloveniji. Ob njeni novi zahodni meji naj bi se dotedanji vipavski okraj spremenil v goriškega, ki naj bi po priključitvi obsegal še vso ostalo Vipavsko dolino, Sloveniji pripadli del Goriške ter Brda. Okraj naj bi po 15. septembru 1947, tj. po uveljavitvi mirovne pogodbe, imel sedež v Solkanu. Okraj Tolmin bi po našem

predlogu ohranil svoj naziv in sedež, priključen pa bi mu bil še ostali del Posočja, Bovško in Breginjski kot. Na novo naj bi se oblikoval okraj Sežana, ki bi imel do priključitve sedež v Herpelju-Kozini (nato pa v Sežani), vanj pa bi bil poleg dotedanjega okraja Herpelje-Kozina vključen ves po mirovni pogodbi pripadajoči Kras in tisti del koprškega okraja, ki ni bil vključen v predvideno Svobodno tržaško ozemlje. Okraj Postojna, Ilirska Bistrica in Idrija bi ostali nespremenjeni. Ljubljana je naš predlog sprejela. Razširjeni okrajji so dobili nova vodstva, ki so, ne glede na veljavno demarkacijsko črto med trenutno še obstoječima conama A in B, dejansko začela delovati tudi na ozemljih, ki so bila do uveljavitve mirovne pogodbe formalno še pod anglo-ameriško vojno upravo. Za okraj Koper, ki je skoraj v celoti pripadel Svobodnemu tržaškemu ozemlju in okraj Buje, ki je bil tudi vključen v STO, pa je bilo oblikovano istrsko okrožje s sedežem v Kopru.

Pomemben korak pri združevanju z matično domovino je bil storjen tudi z vključitvijo delegacije iz vseh predelov Primorske v Ljudsko skupščino Ljudske republike Slovenije. Primorski delegati smo novembra 1946 s sklepom skupščine LRS dobili status njenih poslancev z vsemi pravicami in dolžnostmi, in sicer do naslednjih splošnih volitev, ki naj bi zajele tudi tisti del Primorske, ki je po mirovni pogodbi pripadla Sloveniji. Takrat sem skupaj z ostalimi primorskimi delegati postal poslanec Ljudske skupščine Slovenije.

PPNOO je torej prenehal obstajati že pred uveljavitvijo mirovne pogodbe, zasedbo nove meje in formalnim nastankom STO, 15. septembra 1947. Pred tem pa smo namenili veliko pozornost novi zaposlitvi profesionalnih oblastvenih in političnih kadrov. Albert Jakopič-Kajtimir je že nekaj mesecev pred tem odšel na delo v CK KPS. Namesto njega je za krajši čas prevzela mesto organizacijskega sekretarja okrožnega partijskega komiteja v Ajdovščini Silva Kmet. Ostali so odhajali bodisi v okrajne upravne in politične organe, v podjetja, ali pa v Ljubljano na različne delovne dolžosti. Sklenili smo, da se bodo pred odhodom z vsakim posebej pogovorili člani posebne kadrovske komisije, ki sem jo osebno vodil. Novo delovno mesto ni bilo za nikogar določeno vnaprej. Vsak je lahko izbral med ponujenimi

možnostmi ali pa sam predlagal, kaj bi v bodoče želel delati. Glede na možnosti je bilo to tudi uresničeno. Na koncu sem prišel na vrsto tudi sam, vendar nisem mogel izbirati. Najraje bi odšel na študij na ljubljansko Univerzo, a s tem ni bilo nič. Zato sem v kasnejših letih izredno študiral. CK KPS in predsedstvo slovenske vlade sta me najprej določila za podpredsednika republiške vladne kontrolne komisije, ki jo je tedaj vodila Vida Tomšič. Neposredno pred prevzemom te dolžnosti pa je bil sklep umaknjen. Določen sem bil za sekretarja SKOJ-a za Slovenijo. Hkrati je bila na kongresu Ljudske mladine Slovenije v juniju 1947 predložena tudi moja kandidatura za predsednika Glavnega odbora te organizacije. Tako sem sredi tega meseca prevzel tudi vodenje Ljudske mladine Slovenije. Čemu je do te spremembe prišlo, je druga zgodba. V mladinski ali skojevski organizaciji do tedaj še nisem delal, ne med vojno in ne v prvih povojnih letih. V mladinskih organizacijah sem nato delal do maja 1950, ko sem najprej odšel za štiri mesece na delo v CK KPS, v začetku novembra tega leta pa sem se ponovno vrnil na Primorsko, in sicer v Koper - v cono B Svobodnega tržaškega ozemlja.

Nekaj tednov pred zaključkom dela v Ajdovščini sem doživel neljubi dogodek, ki ga želim posebej opisati. Ko je postalo očitno, da se bo kmalu oblikovalo Svobodno tržaško ozemlje, je prišlo iz koprškega okraja nujno sporočilo. Iz hrvaške Istre je namreč v Izolo prispelo več tovornjakov, z njimi pa večja skupina delavcev, ki naj bi iz obeh izolskih ribjih tovarn demontirali večino pomembnih strojev in jih odpeljali v svoja podjetja na Hrvaško. Izolskim mestnim oblastem in vodstvom obeh tovarn so pokazali neki dokument, ki jih je pooblašчал, da to storijo še pred dokončnim oblikovanjem Svobodnega tržaškega ozemlja. V Ajdovščini nismo o tem vedeli ničesar, pa tudi če bi, bi demontaži odločno nasprotovali. Hrvatje so svojo odločenost, da stroje odpeljejo, utemeljevali z dvema »argumentoma«. Ko se je razvedelo, da bo mirovna pogodba z Italijo podpisana 10. februarja 1947, je anglo-ameriška vojaška uprava dovolila in deloma celo vzpodbujala lastnike industrijskih podjetij, da naj iz Pule odpeljejo svojo opremo v cono A in da naj tako ravnajo tudi z državnimi podjetji. Kljub nasprotovanju delavcev so vsi skupaj šli še dlje. Optanti, ki so se tudi po italijanskem »pri-

poročilu« že pred jugoslovansko zasedbo Pule izselili v cono A ali v Italijo, so pred odhodom razdejali svoja stanovanja in celo nekatere komunalne objekte. Vse to so počeli iz sovraštva do Jugoslavije, predvsem pa zato, da Puli oslabijo njene gospodarske temelje. Odvažanje industrijske opreme ter uničevanje stanovanj in stavb je bilo skoraj vsesplošno. Jugoslavija je nameravala nastalo škodo vsaj deloma nadomestiti in se je zato preko VUJE v Opatiji odločila, da naj bi v »razumnih« mejah odpeljali industrijsko opremo iz okraja Koper, ki je bil določen za priključitev k STO. Hrvati so se odločili zlasti za ribjo industrijo in njeno ladjevje v Izoli, pa tudi za bolnico v Valdoltri, rudnik črnega premoga v Sečovljah in še nekatere druge objekte. Izvrševalci te odločitve so svoje ravnanje utemeljevali tudi s tem, da bo v STO prevladal kapitalizem, zaradi česar je prav, da se precejšnji del industrijske in ostale opreme odpelje v Jugoslavijo oziroma na Hrvaško, kjer je socializem v vzponu.

Na že odmirajočem PPNOO, ki žal ni imel več prejšnje operativne moči, smo tako politično argumentiranje v celoti zavrnili. Sprejeli smo naslednje stališče: ne glede na bodoči družbenopolitični sistem v Svobodnem tržaškem ozemlju nima nihče pravice niti pomisliti na odtujitev osnovnih sredstev iz katerega koli podjetja ali ustanove na Koprskem. Strojna oprema v tovarnah in tudi drugod je eksistenčna osnova v njih zaposlenih delavcev. Ta bo ostala tudi v primeru, če bi upravljanje ponovno prevzeli bivši lastniki, ki so podjetja ob koncu vojne zapustili in za stalno odšli v zamejstvo - v Trst ali v Italijo - upravo pa je takrat prevzela naša oblast. Kakor koli že, zamisel o odvzemu strojev, ribiškega ladjevja in ostale opreme je v bistvu usmerjena proti delavcem in njihovim življenjskim interesom. Tudi če bi proizvodna podjetja prevzeli »kapitalisti«, je tako. Delavec mora imeti predvsem osnovne pogoje za življenje, pa naj bo zaposlen v ljudski ali pa v kapitalistični državi. Kako se bodo delavci v »pričakovanem« kapitalizmu v STO borili za svoje socialne pravice, je izključno njihova stvar, odvisna od gospodarskih in političnih razmer, najbolj pa od tega, kako bodo plačani za svoje delo. To svoje stališče smo posredovali tudi Ljubljani. Ko pa se je načrtovana odločitev o odvzemu strojev in opreme uresničila, je kmalu prevladalo mnenje, da je potrebno

postaviti v coni B STO, skladno z možnostmi, dobre gospodarske temelje - ne glede na njegovo končno usodo, saj je bilo jasno, da se Jugoslavija političnemu vplivu v STO ne more odpovedati.

Ko že govorim o razmerju delavec - osnovna proizvodna sredstva, bi o tem povedal še nekaj, kar bi moral že tedaj, ko sem omenjal sindikate. V rudniku živega srebra v Idriji je deloval politično zelo osveščen sindikalni aktiv. Nekateri so menili, da ga prežemajo socialnodemokratske ideje in da iz njih črpa pobude za svoje ekonomske in politične zahteve. Tudi če je bilo tako res, se s temi dogmatičnimi ocenami ne bi strinjal. To so bili čudoviti ljudje, privrženci NOB, ki so njegove cilje po vojni s svojim zavzemanjem za rudnik in splošni napredek še poplemenitili. Ne zanikam, da je bila med njimi še živa socialnodemokratska tradicija razrednega boja iz zadnjih let pred prvo svetovno vojno. Toda ta se je kazala v njihovem tako predanem zavzemanju za delavske pravice, da so se ob osvoboditvi, ko so prišli do besede, politično in zlasti upravljalško čisto razcveteli. Prepričani so bili, da je rudnik končno njihov. Niso se zadovoljili samo z geslom, da je prišel njihov čas. Dali so mu tudi ustrezno upravljalško vsebino. Že leta 1945 so izvolili delavski svet! Njegove dolžnosti in pravice so razmejili z upravo rudnika in sindikatom. Delo se je razvijalo v vsestransko zadovoljstvo. Toda ob delovnih stikih sindikatov iz cone B z ustrezno ljubljansko centralo je prav zaradi tega delavskega sveta prišlo do kratkega stika. Delavski sveti takrat v sistemu upravljanja gospodarstva še niso bili predvideni, kaj šele institucionalizirani. Ljubljana nam je zato oporekala. Bili smo začudeni. Namesto odobravanja smo doživeli nerazumevanje. Končno so iz Ljubljane zahtevali, da naj idrijski delavski svet razpustimo. Še danes mi je žal, da smo popustili in vzeli delavskemu svetu formalne pristojnosti. To smo storili s stisnjenimi zobmi, toda tako, da so dejansko prešle vse pristojnosti tega sveta na rudniški sindikat. Tako je bilo sindikalno vodstvo v resnici delavski svet in politični vrh te organizacije v rudniku. Če bi se ta zamisel porodila tudi v drugih podjetjih, bi najbrž vzpodbudila vzpostavitev delavskih svetov po vsej coni B. Tako pa je ta izvirna pobuda, ki smo jo v Ajdovščini podprli, ostala omejena na Idrijo. Ko so jo v Idriji uresničili, smo

čakali na njene prve izkušnje. Žal je bil razplet potem drugačen. Resnici na ljubo je treba povedati, da so v prvih povojnih letih sindikati že opravljali marsikaj, kar je prešlo po letu 1950 v pristojnost delavskih svetov. Zato smo ob idrijskem primeru slišali tudi pripombe, da so spričo dejavnosti sindikatov delavski sveti odveč.

V tem delu Utrinkov bi želel napisati še kaj več o političnih in upravnih delavcih, s katerimi sem sodeloval v času obstoja cone B slovenskega Primorja. Gre za veliko ljudi, ki bi jim moral nameniti nekaj misli in o vsakem posebej povedati tisto, kar je bilo zanj najbolj značilno in kar pri vseh odkriva njihovo notranjo moč, ki je omogočila, da so svoja politična hotenja prelivali v dejanja. Ta dejanja so se sicer po obsegu in kakovosti med seboj pogosto razlikovala, vsa skupaj pa so se oblikovala v celoto, v naboj, ki je potisnil medvojno in povojno Primorsko do doseženega političnega, gospodarskega in kulturnega vzpona. Res je, da so bili ti ljudje glede zasnove in uresničevanja vojnih ciljev, kakor tudi glede povojne družbene preobrazbe politično enotni in so sestavljali izoblikovan ustvarjalni organizem. Toda v tem okviru so se razlikovali po svojih individualnih lastnostih, stopnji neposredne motiviranosti, prodornosti in sposobnosti tako, kakor se ljudje med seboj pač razlikujemo. Prav to me spodbuja, da bi opisal še nekaj sodelavcev. Tako bi iz mojega zornega kota nastal mozaik različnih usod, sposobnosti, značajskih lastnosti in delovne učinkovitosti ljudi, ki so med vojno in po njej premikali gore, kot pravimo, ko opredeljujemo izjemna dejanja, ki nastajajo takrat, ko jim čas in prostor navadno nista naklonjena. Toda tega ne morem napraviti, ker bi to ne bilo uglaseno z namenom tega pisanja. Kolikor so mi ob teh spominskih utrinkih v zavesti nenadoma začeli »prišepetavati« nekateri sodelavci, sem o njih spregovoril. Seveda je teh veliko več, kot pa je tistih, ki sem jih opisal. Pri tem mislim predvsem na številne domače primorske kadre. Ustavil se bom le pri Danilu Petrinji-Primožu, v čigar osebnosti se je združeval tip protifašista in tipičnega primorskega borca NOB.

Primož sodi k tistim Primorcem, ki so jih zajeli valovi vseljudske vstaje ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943, in ki so zaradi svoje borbenosti, prirojenih organizacijskih

sposobnosti in zavedajoč se pomena narodnoosvobodilnega boja kmalu dobili vodstvene funkcije - najprej v domačih okoljih, nato pa v vedno širšem obsegu. Primož je bil partizan, na katerega se je bilo mogoče zanesti v še tako zapletenih razmerah. Med vojno je vestno izpolnjeval zaupane naloge, seveda glede na okoliščine in lastno pobudo. Nikoli se ni izogibal dejanskim ali navideznim oviram, ki so ogrožale uresničenje dogovorjenega, »naročenega« ali tistega, kar je zasnoval sam. Iznajdljivo je obvladoval svoje delovne obveznosti. Takšnega sem spoznal v vojni, tak je ostal po njej in tak je še danes, ne glede na vse, kar je doživljal v minulih petdesetih letih. Svoje najbolj ustvarjalno obdobje je dosegel po letu 1947 - po priključitvi Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji. Iz partizanskega borca, političnega aktivista, organizatorja medvojne Varnostnoobveščevalne službe, vodilnega delavca v povojni Narodni zaščiti v coni B in nato oblastveno-upravnega funkcionarja pri PPNOO, se je razvil v učinkovitega primorskega gospodarstvenika. Njegova širokopotezna gospodarska politika in praksa sta še zlasti prišli do veljave, ko je bil predsednik sežanskega okrajnega ljudskega odbora in kasneje direktor Luke Koper, ki jo je vodil od začetka pa do njenega polnega razcveta. Po odhodu iz Luke Koper je deloval v najpomembnejših vejah gospodarstva na Obali in tudi drugje. Ekonomskih problemov ni reševal aktivistično in voluntaristično, ampak strokovno in praktično ter zagnano, vendar brez površnosti ali polovičarstva. Ob hitrem gibanju v gospodarski operativi je znal sprotno ocenjevati doseženo, kritično pretehtati nadaljnje ukrepe in ustrezno ravnati, pri čemer je, če je to bilo potrebno, poglede tudi korenito spremenil. Po priključitvi Primorske k Jugoslaviji se je ob delu zavzeto strokovno izobraževal, nekaj časa se je tudi redno šolal. Sistematično si je širil tudi lastno splošno izobrazbo. Hkrati je imel velik naravni dar za dinamično poslovnost. Primož spada med ljudi, ki so v življenju že tolikokrat dokazali, da se lahko formalno ekonomsko znanje oplemeniti le s smislom za prakso, s sposobnostjo zasnovane gospodarske poteze čim hitreje in celovito uresničiti, in sicer z občutkom za potrebno ravnotežje med velikimi in obrobni dejanji. Imel je lastnosti gospodarstvenika, ki je sposoben brez bleščečih diplom tako rekoč iz nič ustvariti veliko. Z

Andrejem Janežičem sta imela precej sorodnih lastnosti. Razlika med njima je bila le v tem, da je bil Primož, ko je šlo predvsem za Primorsko, izredno gibčen tudi v politiki, v katero je vnašal racionalnost, premočrtnost. Zato je kasneje kot predsednik okrajnega ljudskega odbora Sežana izpeljeval ekonomske analize in konkretne načrte, upoštevajoč tako gospodarske kot politične zahteve. O tem je napisal brošuro in delno objavljeno študijo. Prav tako je napisal tudi obsežen prikaz rasti Luke Koper in še nekaj drugih študij. S celotno problematiko primorskega gospodarstva živi še danes, kljub upokojitvi.

Danilo Petrinja-Primož

Primož je po vojni doživljal podobno usodo kot veliko drugih prodornih direktorjev gospodarskih podjetij, ki so svoje sposobnosti oprli na tolikšno samozavest, da so kljub primežu državnega administriranja in avtorskih političnih in oblastvenih avtoritet, nadvse uspešno poslovali. Razvoj jih je namreč potiskal v tržno naravnost in zato so v administrativnem sistemu, ki ga je samoupravljanje že resno načelo, uspeli najti priložnosti, da so najprodornejše projekte smelo uveljavljali, neupoštevaje toge, protitržno naravnane

birokratske predpise. Veliko teh ljudi je bilo v partizanih in so zato imeli trdno hrbtenico. Ker so zavračali operativno vmešavanje politike v gospodarstvo, jih je ta začela označevati kot tehnostrate, ki zavirajo samoupravljanje. Zato so proti njim, najizraziteje v sedemdesetih letih, pričeli politično gonjo in jih v velikem obsegu nasilno izrivali z vodilnih položajev. Tako usodo je večkrat, zlasti pa ob koncu vodenja Luke Koper, doživel tudi Primož, ki pa je v gospodarstvu pognal tako globoke korenine, da se v njem udejstvuje še danes.

S kratkim opisom povojnega dela Danila Petrinje-Primoža sem se vsaj skromno oddolžil tistim primorskim delavcem, ki so imeli podobno življenjsko pot. Že prva povojna leta je bil nepretrgoma dejaven, uspešen in politično umirjen, vendar nad vse odločen, zato se je razvil v učinkovitega gospodarstvenika in politika, ki je prispeval opazen delež k splošnemu dvigu ekonomske, kulturne in politične ravni Primorske. Če pa se z nekaj stavki ustavim pri njegovem delu v coni B, bi rekel le tole: bil je izredno vesten. Storil je do podrobnosti vse, kar smo se dogovorili, za njim ni bilo potrebno ničesar popravljati. Rad je imel red in ni trpel površnosti, lahkomiselnosti in neodgovornosti. Če je bilo potrebno kdaj hitro rešiti kako, lahko tudi kočljivo vprašanje, je bilo to delo zaupano ljudem njegovega kova. Pri tem ni vzbujal vtisa pomembnosti. Kadar je bilo kaj narobe, smo zato navadno rekli: »Tja naj gre Primož, da bo napravil red!« Svojih uspehov pa ni pestoval, ampak se je takoj osredotočil na nove obveznosti. Bil je zvest sodelavec in prijatelj.

IV.

PRIKLJUČITEV PRIMORSKE K SLOVENIJI OZIROMA JUGOSLAVIJI TER DELO KOMISIJE ZA PREVZEM OZEMLJA, PRIDOBLENEGA PO MIROVNI POGODBI

Mirovna pogodba z Italijo je bila sklenjena v Parizu 10. februarja 1947, v veljavo pa je stopila 15. septembra istega leta. Podpisale so jo vse zavezniške države, ki so se v drugi sve-

tovni vojni bojevale z Italijo. Del pogodbe, ki se je nanašal na sklenitev miru med Jugoslavijo in Italijo, je med drugim določal tudi razmejitev med obema državama in je navidezno rešil tržaško vprašanje z oblikovanjem Svobodnega tržaškega ozemlja. Za to ozemlje je bilo namreč že ob sklenitvi pogodbe bolj ali manj jasno, da bo najbrž obstajalo samo začasno.

Jugoslaviji so po mirovni pogodbi pripadli celotna hrvaška Istra, Reka, slovensko Primorje z večinskim delom cone B in obširni predeli cone A, in sicer Kras, Goriška brda in Posočje s Kobaridom, Bovcem ter Breginjским kotom. Gorica je prišla pod Italijo. Domala celotni del prvotne cone B v slovenski Istri, Bujščina v hrvaški Istri in Trst z manjšim delom nekdanje cone A pa so bili združeni v nov državno-pravni mednarodni subjekt - Svobodno tržaško ozemlje, ki naj bi bilo pod upravo OZN oziroma njenega guvernerja. Za STO je bilo določeno, da bo imelo do imenovanja guvernerja dve coni - cono A in B, v katerih bi, tako kot pred tem za vso Julijsko krajino, delovali dve vojni upravi. Za cono A anglo-ameriška, za cono B pa jugoslovanska. Odnos obeh vojnih uprav do civilne oblasti naj bi bil takšen, kot je bil pred sklenitvijo mirovne pogodbe v obeh conah Julijske krajine.

V času od podpisa pa do uveljavitve mirovne pogodbe sta se obe strani, tj. jugoslovanska vlada ter vladi Velike Britanije in ZDA, pričeli pripravljati na dan, ko naj bi čete JA zasedle ozemlje med Italijo in našo državo ter med njo in STO v vseh predvidenih mejah. Med conama A in B v STO je ostala v veljavi prejšnja demarkacijska črta v slovenski Istri. Za prevzem ozemlja, ki je po mirovni pogodbi od prvotne cone A pripadlo Jugoslaviji, je bila ustanovljena mešana jugoslovanska in anglo-ameriška komisija. Ker je glede na prvo začasno razmejitev v osrednjem in severno-zahodnem delu Primorske iz junija 1945 po tej mirovni pogodbi pridobila samo Jugoslavija, pod vojno upravo pa je hkrati še vedno ostala celotna slovenska Istra s Koprom, Izolo in Piranom, je bilo potrebno ukreniti vse, da bi bil prevzem pridobljenega ozemlja opravljen s čim manjšimi motnjami. To je bila naloga komisije za prevzem tega ozemlja. Po mirovni pogodbi je bilo predvideno, da se bodo 15. septembra 1947 ob polnoči uresničile njene ozemeljske določbe. Jugoslovanska vlada je s svoje strani imenovala v komisijo Iva Svetino iz Ljubljane, ki

je bil do takrat pomočnik ministra za notranje zadeve vlade LRS, svetnika v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu Mirkovića, podpolkovnika Mirka Lenca in mene. Mislim, da je bil v komisiji še nek višji oficir JA, čigar imena se ne spominjam. Našo delegacijo v komisiji je vodil Ivo Svetina. Sestave anglo-ameriškega dela komisije se razen polkovnika Millerja, ki je bil šef štaba komandanta zavezniške vojne uprave v Trstu in vodja anglo-ameriške delegacije v komisiji, ne spominjam. Vem le to, da so bili v njej samo oficirji anglo-ameriške vojske. To torej ni bila kasnejša mešana jugoslovansko-italijanska razmejitvena komisija, ki je po zasedbi ozemlja, pripadlega Jugoslaviji, na novi razmejitveni črti na terenu izvrševala manjše krajevne mejne popravke.

Ivo Svetina je vodil naš del komisije zelo preudarno. Bil je svetovljansko uglajen in pogajalsko gibčen. Z njim sem se prav v tistih mesecih šele dodobra spoznal. Postala sva prijatelja. To prijateljstvo se je kasneje še poglobilo, ko sva ponovno sodelovala v politiki in se po letu 1956 kot soseda znašla celo v istem stanovanjskem bloku v Ljubljani.

Mešana komisija je zasedala v Trstu. Njen jugoslovanski del je imel sedež v nekem hotelu v središču Trsta. Občasno smo se zadrževali tudi v Nabrežini, na sedežu našega vojaškega odposlanstva pri anglo-ameriški zasedbeni vojski v coni A. Operativno je to vlogo izvrševal britanski 13. korpus, ki je imel svoje poveljstvo v devinskem gradu. Poveljnik tega korpusa je bil britanski general Alexander Lee. Zavezniška vojna uprava, ki je bila posebna institucija pa je imela svoj sedež in upravni aparat v Trstu. Njen komandant je bil general Terence Airey, ki ga je kasneje nasledil general John Winterton. Mešana komisija je imela več krogov zasedanj. O delu komisije smo redno poročali vladi v Beograd in slovenskemu državnemu vodstvu. Prevladujoči temi na sejah sta bili jugoslovanska vojaška zasedba tistega ozemlja cone A, ki je po mirovni pogodbi pripadlo Jugoslaviji, in tehnika umika anglo-ameriške vojske s tega ozemlja. Poleg tega smo se dogovarjali tudi o odhodu odreda jugoslovanske vojske iz Opatjega sela v Portorož, kjer naj bi ostal kot zaščita jugoslovanskih interesov v STO vsaj toliko časa, kakor anglo-ameriška vojska, tj. do imenovanja in prihoda guvernerja OZN. Anglo-ameriški del komisije pa je vztrajal, da bi

Jugoslavija svoje nove meje zasedla postopoma, nekaj dni po formalni uveljavitvi mirovne pogodbe. Anglo-ameriško poveljstvo je s tem želelo doseči, da bi njihova vojska še nekaj časa ostala v Posočju in delu Krasa.

Vlada v Beogradu nam je naročila, da se moramo ravnati po njenih navodilih, ki so bila povsem jasna: določila mirovne pogodbe morajo biti do podrobnosti uresničena, kar je pomenilo, da smo bili pooblašteni sprejemati ustrezne sklepe le v njihovem okviru. Čimbolj se je bližal dan uveljavitve mirovne pogodbe, tembolj je naraščal anglo-ameriški pritisk, da naj sprejmemo njihove zahteve. O tem smo še dodatno obvestili beograjsko vlado, ki nam na naše zadnje obvestilo sploh ni več odgovorila. Anglo-ameriškim predstavnikom smo odgovarjali, da vztrajamo pri stališčih svoje vlade. Pritisk na nas se je še stopnjeval. V Trstu so izbruhnile silovite demonstracije italijanskih iredentistov na eni in privrženecv Jugoslavije na drugi strani. Med njimi je prišlo do spopadov. Spominjam se, da smo se z avtomobilom naše delegacije - za takratne razmere mogočnim osembatnim fordom - znašli v množici demonstrantov. Projugoslovanski so nam navdušeno vzklikali, tisoči iredentistov, ki so bili nedaleč stran, pa so kmalu zatem tolkli po avtomobilu in pljuvali nanj. Avtomobil se je med to množico le še korakoma premikal. Grozilo je, da nas bodo iz njega izvlekli in pokončali. Voznik je zatrobil in ne glede na posledice v nižji predstavi pričel voziti s polno močjo. Grozd iredentistov, ki se je nabral na blatnikih, na zadnjem in drugih delih avtomobila, je odletel. Demonstranti so v trenutku spoznali, da se jih mislimo odločno znebiti, tudi za ceno žrtev. Nekatere smo silovito odrinili, druge pa skoraj povozili, ko so popadali po tleh. Ko smo se pripeljali iz najhujše gneče, je voznik povečal hitrost in prebili smo se iz pobesnele množice.

Zadnje dni pred uveljavitvijo mirovne pogodbe komisija ni zasedala. Imeli smo le prezenčne stike s člani anglo-ameriške strani. Iz hotela smo se preselili v Nabrežino na sedež našega vojaškega odposlanstva. Napočil je zadnji dan pred uresnitvenjem razmejitvenih določb mirovne pogodbe. Jugoslovanska vlada se nam še vedno ni oglasila. Nekako opoldne pa je do nas prišel polkovnik R. Pehaček, vodja jugoslovanskega vojaškega in diplomatskega odposlanstva pri

anglo-ameriških silah v coni A. Takrat je bil že povišan v generala, vendar si našitkov tega čina na uniformo še ni nadel, ker protokol anglo-ameriške vojske ni dovoljeval, da bi bil vodja našega odposlanstva pri njej general. Bil je ves v ognju! V rokah je imel Titovo depešo s sporočilom, da naj takoj obvesti poveljstvo 13. britanskega korpusa v devinskem gradu, da je kot predsednik jugoslovanske vlade in vrhovni poveljnik JA izdal ukaz, po katerem mora jugoslovanska vojska v noči iz 15. na 16. september 1947 ob 0.00 uri zasesti celotno, Jugoslaviji dodeljeno ozemlje. V depeši je še sporočal, da je posameznim zavezniškim zasedbenim enotam, ki se do takrat še ne bi utegnile umakniti, za umik na voljo še nekaj ur. Vendar pa to pomeni, da bi se v tem primeru te enote umikale že z ozemlja Jugoslavije, in sicer na način in po komunikacijah, ki jih bodo določila ustrezna poveljstva JA.

Doumeli smo, čemu naša delegacija v mešani komisiji ni dobila v zadnjih dneh od zvezne vlade nobenega obvestila o tem, kako bo ukrepal Beograd na dan uveljavitve mirovne pogodbe glede na odločenost zavezniških zasedbenih sil o postopnem umiku njihove vojske. Očitno je bilo, da je bilo Titu anglo-ameriških izsiljevanj dovolj in da je v njih zaslutil zanko. Če bi nanje pristali, bi se uresničitev mirovne pogodbe lahko de facto odložila za nedoločen čas. Tito se je odločil z enim zamahom obračunati s temi špekulacijami in tudi tvegati spopad, saj je imelo njegovo povelje mednarodnopravno kritje. S Pehačkom smo se domenili, da bo ostal naš del komisije na sedežu njegovega odposlanstva in počakal na nadaljnji razplet dogodkov. R. Pehaček se je nemudoma napotil v Devin k poveljniku britanskega korpusa generalu Alexandru Leeju. Vrnil se ni do poznih večernih ur. V tem času pa so se stvari dramatično zapletle.

Ko je R. Pehaček seznanil generala Leeja z vsebino Titovega ukaza in mu pokazal depešo, je general vzkliknil: »Pa saj to je začetek vojne!« Pehaček mu je odgovoril, da je zadeva zanj končana in da je sporočilo svojega vrhovnega komandanta pravilno posredoval. Nameraval je oditi. General Lee je besnel. Poudarjal je, da se mora posvetovati s svojo vlado in da je zato treba izvršitev Titovega ukaza na vsak način odložiti, če ne želimo tvegati vojne. Pehaček je ostal neomajen. Generalu Leeju je dejal, da mora kot general vedeti, da

podrejeni oficir nikoli ne more spreminjati ukazov nadrejenega poveljstva, temveč jih mora samo izvršiti. O ukazu vrhovnega poveljnika svoje vojske pa nikakor ne more razpravljati. General Lee je hotel vedeti, kdo poveljuje enotam JA, ki bodo morale izvršiti ukaz. Pehaček mu je to povedal. (Pozabil sem že, kateri visoki oficir JA je to bil.) Lee je želel priti v stik z njim in preko njega odložiti izvršitev zasedbene operacije. Rado Pehačka je prosil, če bi hotel spremljati oficirja iz njegovega štaba, ki naj bi takoj odšel z vsemi pooblastili k omenjenemu poveljniku enot jugoslovanske vojske. R. Pehaček je na to pristal in se s tem štabnim častnikom napotil v Ajdovščino, kjer je bilo za to priložnost vzpostavljeno ustrezno operativno poveljstvo. Takoj, ko sta z avtomobilom prevozila demarkacijsko črto, sta srečala kolono jugoslovanske vojske, ki se je vila iz Vipavske doline. Vojaki so bili v polni bojni opremi. Med vožnjo sta videla, da se jugoslovanska vojska razvršča na položaje vzdolž demarkacijske črte in da prihajajo še nove enote. R. Pehaček je kasneje pripovedoval, da je njegov sopotnik postajal bled, kajti jasno mu je bilo, da gre zares. V Vipavski dolini sta srečevala še druge vojaške enote.

Po prihodu v operativni štab JA v Ajdovščini, je Leejev štabni oficir jugoslovanskemu poveljniku v glavnem povedal to, kar je Pehačku dejal že general Lee. Toda naš poveljnik se je z njim pogovarjal le nekaj minut. Povedal je isto kot je Pehaček Leeju, vendar še bolj ostro in z jezo. Oficirjeve zahteve, naj vzpostavi zvezo z vrhovnim poveljstvom v Beogradu, ni hotel niti poslušati. Pogovor je končal s kratko izjavo, da za nadaljnji pogovor nima časa, ker ga čaka izpolnitev ukaza vrhovnega komandanta. Ko ga je predstavnik britanskega korpusa še utegnil vprašati ali to pomeni, da bo ukaz izpolnil za vsako ceno, tudi z uporabo sile, mu je odgovoril, da je to vsebina omenjenega povelja. Nato je odšel.

Rado Pehaček je ob vrnitvi v cono A videl, da se zavezniška zasedbena vojska ne pripravlja na umik in se obnaša tako kot vse druge dni. Po ponovnem prihodu v Devin je generalu Leeju tudi sam posredoval stališče jugoslovanskega poveljnika, se poslovil in vrnil na sedež odposlanstva v Nabrežino, kjer smo ga nestrpnost čakali. Že pred tem je zasedbena vojska odposlanstvo obkolila in vanj spustila samo vračajočega se Rada Pehačka.

Rado Pehaček

Rado Pehaček nas je izčrpno obvestil o vsem, kar je doživel popoldne in v zgodnjih večernih urah. Vsi smo trdno verjeli, da bo jugoslovanska vojska izpolnila Titov ukaz. Glede na Leejevo nepopustljivost smo predvidevali tudi možnost spopada. R. Pehaček je dejal, da bomo, če bo do njega prišlo, vsi v odposlanstvu o tem hitro »obveščeni«. Po njegovem mnenju naj bi nas z njim vred zajeli in konfinirali, takoj ko bi A. Lee dobil navodilo, naj jugoslovanski vojski prepreči zasedbo. Vedeli smo, da bo do tega prišlo najkasneje med 23. in 24. uro. Če pa nas do takrat ne bodo zajeli, bo to pomenilo, da se bodo zavezniške zasedbene sile umaknile v skladu z določili mirovne pogodbe.

In kaj se je medtem dogajalo na razmejitveni črti, ki je od junija 1945 pa do tega dne ločevala Primorsko na dva dela? Vojaki zasedbene vojske so ostali na demarkacijski črti in njenih prehodih skoraj do 24. ure. Kaj so počele njihove ostale enote nismo vedeli. Jugoslovanska vojska je bila takrat pripravljena izvršiti povelje. Vsi poveljniki so imeli ukaz, da ob 0.00 uri s svojimi enotami prestopijo demarkacijsko črto in po svojih operativnih načrtih kar najhitreje zasedejo novo mejo. Nekaj minut pred 24. uro, neposredno pred začetkom operacije naše vojske, so se zavezniški vojaki z največjo

naglico umaknili. Da so povelje za umik dobili res šele tik pred polnočjo, je potrevalo tudi dejstvo, da so na izpostavljenih odročnih mejnih točkah pustili tudi del opreme. Luči v stražarnicah so bile prižgane, telefoni so ostali nepoškodovani, prav tako tudi nekaj druge opreme. Umik je potekal z največjo hitrostjo. Njihovo poveljstvo je vedelo, da bi se sicer njihove enote - če se ne bi pravočasno umaknile - morale podrediti pogoju, ki ga je postavil J. B. Tito za umik ali pa bi se morale napredujoči jugoslovanski vojski zoperstaviti z orožjem. Enote Jugoslovanske armade so tako prišle v stik z zavezniškimi šele na mejah in mejnih prehodih, določenih z mirovno pogodbo.

Hkrati pa se je v dotedanji coni A dogajalo še nekaj izjemnega. Odred JA v Opatjem selu, ki naj bi ostal v novo oblikovanem Svobodnem tržaškem ozemlju, se je moral ob isti uri umakniti na ustrezne nove položaje. Štab odreda se je odločil, da bo na obalo slovenske Istre odšel po najbližji poti - čez Trst. Za to odločitvijo je bila skrita namera, da bi se začasno ustavil v tržaški četrti Sv. Jakob, ki je bila politična trdnjava projugoslovansko usmerjenih tržaških delavcev. Kakšen sprejem bi ta odred tam doživel, si lahko mislimo, posebej še, ker je bilo v odredu, tako med poveljujočim kadrom kot med moštvom, veliko Slovencev. Štab odreda je na tihem verjetno celo upal, da bo večina prebivalstva Sv. Jakoba hotela našo vojsko tam za stalno zadržati, češ da ima do stacioniranja v glavnem mestu STO pravico tudi jugoslovanska in ne le anglo-ameriška armada. Odred se je začel premikati v načrtovani smeri proti Trstu. Poveljstvo zavezniške zasedbene vojske je razglasilo preplah. Njene enote so hitro zasedle obrambne položaje in zaustavile našo kolono. Sledila so kratka pogajanja, v katerih so zavrnilo namero našega odreda in povedali, da imajo povelje, naj streljajo na naš odred, če bo skušal prodreti v Trst. Štab odreda jim je zatrjeval, da je izbral le najkrajšo pot na Koprsko. Toda anglo-ameriško poveljstvo je slutilo odredovo pravo namero in se je zato odločilo, da se temu z orožjem upre. Poveljstvo odreda je sklenilo, da v primeru, če bo šlo z zasedbo naših novih meja vse po načrtih, ne bo vztrajalo pri poti čez Trst. Zato je spremenilo smer premika v Portorož. Kaže, da je štab odreda pri tem le preizkušal možnost »če uspe, uspe«, ni pa si hotel poti v Trst utreti s silo.

Člani jugoslovanskega dela komisije za prevzem ozemlja z R. Pehačkom smo polnoč doživeli v napetosti. Ker so nas Britanci in Američani pustili pri miru, smo bili prepričani, da so se sprijaznili z legalno akcijo jugoslovanske vojske in so se umaknili na novo predvideno mejo. Seveda pa še nismo vedeli, kako je ta umik potekal in tudi ne za zaplet, ki je nastal ob premiku našega odreda iz Opatjega sela. O vsem tem smo se seznanili šele potem, ko smo zapustili poslopje našega vojnega predstavništva v Nabrežini.

Po dramatični noči je nastopil lep, jasen dan. Zgodaj zjutraj so cono A STO, preletavale eskadrile anglo-ameriških bojnih letal. Radio Trst je obveščal prebivalce nove cone A, naj se zaradi preletov letal ne vznemirjajo, ker gre le za zagotavljanje integritete novih meja, na katerih je bilo vzpostavljeno normalno stanje.

Delo naše delegacije v mešani komisiji je bilo s tem končano. Zaključnega sestanka ni bilo, zato sva se z Ivom Svetino vrnila v Ljubljano.

*

* *

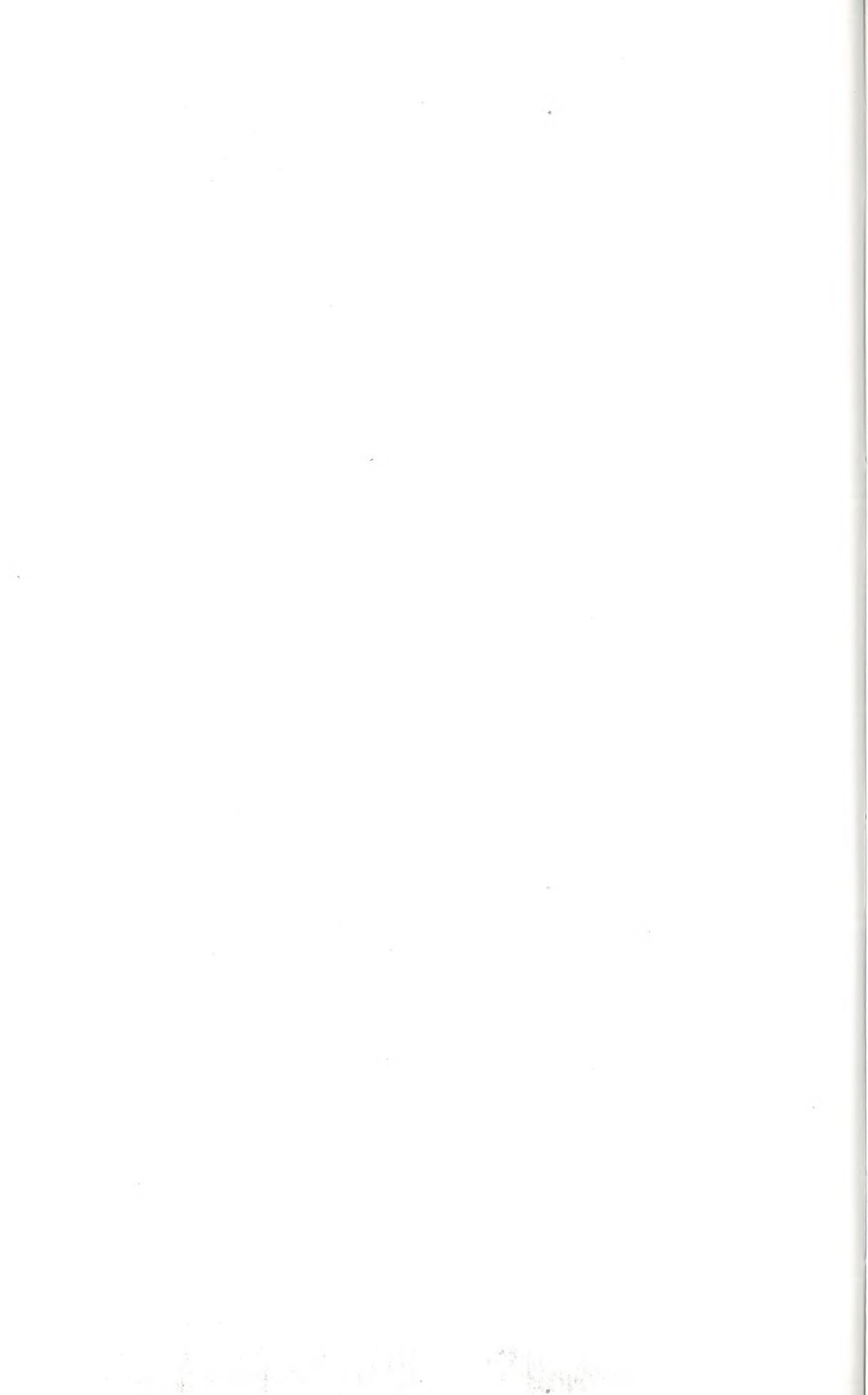
S tem sklepam svoje spominske utrinke o coni B slovenskega Primorja. Vem, da bi moral marsikaj povedati še bolj izčrpno, drugo pa morda krajše. S povedanim bi rad prispeval svoj delež k temu, da ne bi osrednja dogajanja v coni B slovenskega Primorja v letih 1945-1947 utonila v pozabo. Napisano naj bi vsaj deloma preprečilo morebitno potvarjanje zgodovinskih dogajanj, podrejeno enostranskim političnim potrebam. Če bom takemu »vrednotenju« te dobe postavil kakšno oviro, bo to pisanje upravičeno. Ta vidik svojih spominov omenjam predvsem zato, ker sem jih pisal v času, ko se NOB ocenjuje vedno bolj enostransko. To, da enostranski kritiki NOB zaobidejo zgodovinska dejstva, ki jih z znanstvenoraziskovalno metodo ni mogoče ovreči, deluje neohrabrujoče na bodoči razvoj slovenske družbe in njene samostojne države. Ti kritiki so na duhovni ravni literarnih junakov romana Ivana Tavčarja »4000«. Resnica pa je, da so slovenski partizani v drugi svetovni vojni izpeljali poslanstvo, ki je omogočilo nadaljnji razcvet slovenskega naroda. Prav na

Primorskem je to prišlo najbolj do izraza. O tem prepričljivo govorijo naslednja dejstva:

Brez vseslovenskega narodnoosvobodilnega boja, ki se je prav na Primorskem najbolj razmahnil, bi se druga svetovna vojna za Slovence ne končala domala na vseh njihovih narodnostnih mejah. Maja 1943 pa smo v znamenitem pohodu V. SNOB Simona Gregorčiča prišli celo dlje - prodrli smo na najzahodnejšo slovensko narodnostno mejo v Beneški Sloveniji. Slovenski partizani so se na ozemlju Beneške Slovenije nato bojevali tudi v kasnejših vojnih letih. Brez partizanskega boja bi bile danes slovenske zahodne državne meje v najboljšem primeru na stari jugoslovansko-italijanski meji, na Planini pri Račeku, notranjskem Javorniku, v škofjeloških hribih, skratka tam, kjer so se, ob zaključnih osvobodilnih bojih NOV Slovenije, v izredno hudi aprilski ofenzivi 1945 domobranci zagrizeno borili na strani Nemcev in tako potencialno krčili slovensko narodnostno ozemlje na predvojno Dravsko banovino. Boj slovenskih partizanov pa je bil vseobsegajoči osvobodilni boj, bil je splošna vojna za osvoboditev slovenskega naroda, oblikovanje njegove države in pravičnih mej na zahodu in severu. Temeljna cilja NOB sta bila osvoboditev celotne Slovenije in njena samostojna pot v povojno življenje. Če ne bi bilo tako, se ne bi že v tretjem letu po vojni sprli s Stalinom in vzhodnim blokom, ne bi v politiki in gospodarstvu iskali alternative stalinizmu in ne bi doživeli slovenske pomladi, kronane z osamosvojitvijo Slovenije leta 1991. Prvi dan te pomladi je vzniknil v daljnem letu 1941 z ustanovitvijo Osvobodilne fronte in z odločitvijo, da se z orožjem v rokah upremo okupatorju in se osvobodimo. Osvobodimo vsi - tudi Primorska!

DRUGI DEL

V CONI B SVOBODNEGA
TRŽAŠKEGA OZEMLJA
(november 1950 - januar 1952)

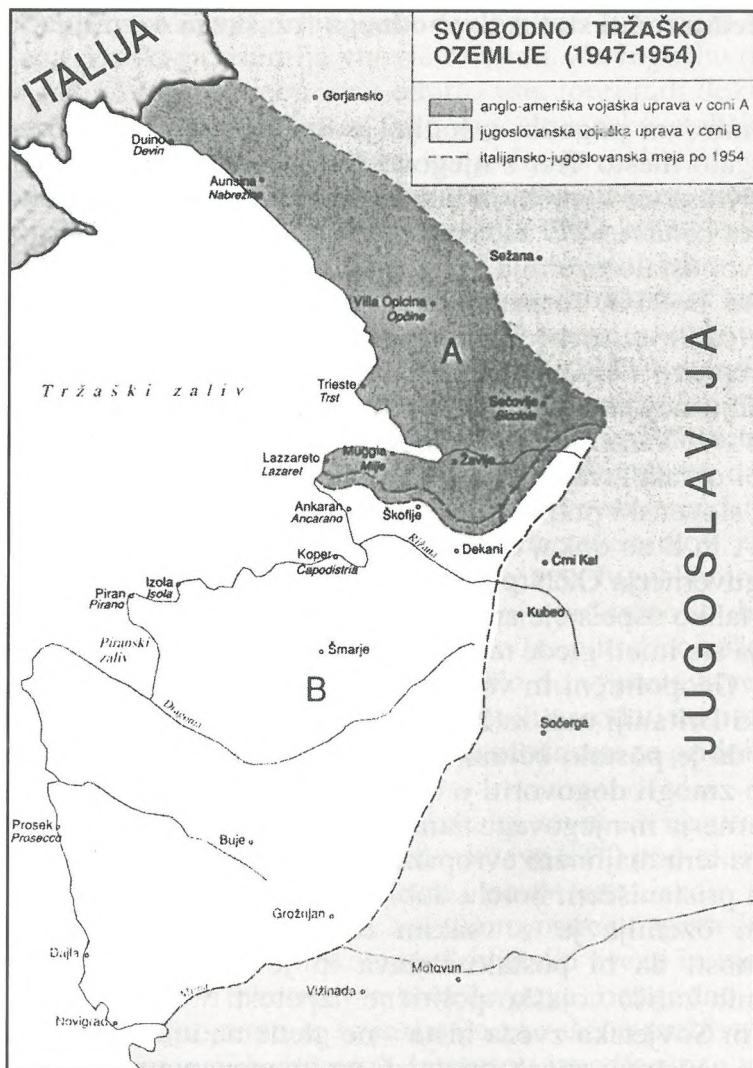

Spominjanja na povojno delo na Primorskem bi bila nepopolna, če ne bi spregovoril tudi o coni B Svobodnega tržaškega ozemlja. Gre namreč za čas, ki sem ga prebil v tej coni B, in sicer med novembrom 1950 in koncem januarja 1952. Kot sem že omenil v sklepnem delu svojih spominov na cono B iz let 1945-1947, je bilo prve mesece leta 1950 predvideno, da se iz Beograda, kjer sem delal v biroju Centralnega komiteja Ljudske mladine Jugoslavije, vrnem na Primorsko. Čimpreje naj bi odšel v Postojno, kjer je bil sedež goriške oblasti. Toda oblastne upravno-teritorialne enote v Jugoslaviji tedaj že niso več imele svojega prvotnega pomena. Njihovo delo je bilo zoženo zlasti na inštruktorsko usklajevalno raven v ustreznih regijah. Zato sem bil svojih delovnih obveznosti v Beogradu razrešen šele v začetku aprila 1950, ko so se okraji in večja mesta ponovno administrativno in politično neposredno vezala na republiška središča oziroma njihova vodstva. O vzrokih, ki so vzpodbudili to reorganizacijo, sem že spregovoril ob koncu prvega dela teh spominskih utrinkov. Sklep, da naj bi odšel v goriško oblast, ni bil uresničen, zato so me v vodstvu jugoslovanske mladinske organizacije hoteli še obdržati, a sem odklonil kljub vztrajnemu prigovarjanju. V Ljubljano sem se vrnil konec aprila 1950. Novo delovno dolžnost sem dobil v agitpropu CK KPS, kjer sem delal samo dobrih pet mesecev, hkrati pa sem bil tudi poslanec republiške skupščine.

Čas do začetka novembra 1950 je hitro minil. Potrebno je bilo reševati obilico povsem praktičnih vprašanj glede tiska, radia in na drugih področjih družbene nadstavbe. Sredi tega dela sem dobil sklep vlade LRS in CK KPS, ki je določal, da moram oditi v cono B Svobodnega tržaškega ozemlja. V novembru 1950 sem tako prišel v Koper, kjer je bilo njeno središče. Imenovan sem bil za odposlanca vlade LRS pri Vojaški upravi Jugoslovanske armade (VUJE), poleg tega pa še za pooblaščenca CK KPS in CK KPJ pri tamkajšnji organizaciji KP STO. Tudi republika Hrvaška je imela v coni B STO svojega odposlanca z enakim položajem. Zastopanost Slovenije in Hrvaške, od katere je ostal v coni B STO okraj Buje, je bila s tem uravnovežena, čeprav je bil slovenski del po prebivalstvu, gospodarski moči in razvejanosti družbenega življenja večinski. Cona B STO je torej imela dva okraja - Koper in

Buje, ki sta bila povezana v okrožje z vsemi oblastvenimi in političnimi institucijami, ki so vodile celotno družbeno dogajanje v obeh okrajih. Predstavnik Slovenije in Hrvaške sta tako imela dvojje delovnih področij. Na eni strani sta vsak v svojem okraju sodelovala pri sprejemanju vseh pomembnejših odločitev političnega in oblastvenega pomena, na drugi pa sta skupaj s komandantom Vojne uprave in vodilnimi okrožnimi oblastvenimi in političnimi telesi koordinirala delo za vso cono B. Seveda pa sta predstavnik odprta vprašanja usklajevala tudi s svojima republikama. Pred menoj je to delo opravljal Ivo Svetina, ki je pred tem na CK KPS deloval na organizacijsko-kadrovskem področju, nato pa je bil sekretar sekretariata za personalno službo pri vladi LRS. Ivo Svetina, jaz in moj naslednik Jože Borštnar, ki je bil do odhoda v cono B STO minister za trgovino in preskrbo v vladi LRS, smo imeli svoj urad na poveljstvu VUJE, hrvaški odposlanec pa na okraju v Bujah. Ta je na Vojno upravo prihajal poredko.

Ob nastanku cone B STO sem bil na Primorskem, in sicer v komisiji za prevzem ozemlja, ki je po mirovni pogodbi prišlo v državni okvir Slovenije oziroma Jugoslavije. Pred tem je slovenski del Istre z obalnimi mesti upravljalo PPNOO v Ajdovščini, ob priključitvi večinskega dela Primorske k Sloveniji, pa smo skladno z določbami mirovne pogodbe slovensko Istro prepustili novo nastalemu Svobodnemu tržaškemu ozemlju. Ne glede na to, da je po mojem odhodu iz Ajdovščine pa do ponovnega prihoda leta 1950 na Primorsko STO obstajalo že nekaj let, nisem prišel v neznano okolje. Ker čustvenih in političnih vezi s Primorsko nisem nikoli pretrgal in sem tudi v času odsotnosti spremljal tamkajšnja dogajanja in življenje, sem ob prihodu na slovensko Obalo nove razmere hitro dojel in obvladal. To je bilo možno še toliko bolj, ker sem do volitev v Ljudsko skupščino LRS, marca 1951, v njej kot primorski poslanec zastopal zgornjo Vipavsko dolino.

Cona B Svobodnega tržaškega ozemlja (1947-1954)

1. Mednarodni status Svobodnega tržaškega ozemlja (STO)

Po mirovni pogodbi z Italijo je Svobodno tržaško ozemlje obsegalo mesto Trst z njegovo širšo okolico in manjšim delom Krasa ter koprski in bujski okraj. Trst in njegova okolica sta kot cona A STO začasno ostala pod anglo-ameriško vojno upravo, ostalo ozemlje, tj. koprski in bujski okraj, pa sta bila v coni B STO, formalno pod začasno jugoslovansko vojno upravo. Po mirovni pogodbi je bilo predvideno, da bo STO pod upravo Organizacije združenih narodov. Oblast na tem ozemlju naj bi v njenem imenu vodil guverner, ki naj bi ga imenoval Varnostni svet OZN, do njegovega imenovanja pa naj bi oblast izvajali obe navedeni vojni upravi. Nekateri vodilni slovenski politični, gospodarski in kulturni delavci v conah A in B so dokaj dolgo živeli v iluziji, da bo do imenovanja guvernerja OZN prej ali slej prišlo in da bodo v novi državi lahko uspešneje uresničevali svoje zamisli. Jugoslavija in Italija sta imeli glede tega ozemlja popolnoma nasprotno interese. Geopolitični in vojaško-strateški položaj STO je bil ob Veliki Britaniji tudi za ZDA in Sovjetsko zvezo tako pomemben, da je postalo očitno, da se v Varnostnem svetu OZN ne bodo zmogli dogovoriti o osebah, ki naj bi bili imenovani za guvernerja in njegovega namestnika. Vsaka od velesil je namreč na tem majhnem evropskem ozemlju s pomembnim morskim pristaniščem hotela dobiti čimvečji vpliv. Svobodno tržaško ozemlje je z vsakim dnem vedno bolj izgubljalo možnost, da bi postalo država in je hkrati postajalo eno glavnih žarišč vojaško-politične napetosti v Evropi. Jugoslavija in Sovjetska zveza nista - ne glede na njuni, do grozeče vojne zaostreni spor - pristajali na imenovanje guvernerja, ki bi sčasoma pritegnil celotno STO k Italiji. Sovjetska zveza STO, za katero se je formalno vseskozi zavzemala, Italiji ni privoščila tudi zato, ker bi s tem strateško pomembna tržaška luka z vsem ozemljem prišla pod okrilje Atlantske vojaške zveze, Jugoslavija pa ne zaradi tega, ker bi Slovenija tako dokončno izgubila Trst in morje s slovensko Istro. Jugoslavija je na pritisk svoje javnosti, še posebej Slovenije ter primorskih Slovencev, zastopala naslednje stališče: če do imenovanja guvernerja ne bo prišlo in STO formalno ne bo začelo obstajati,

je potrebno vprašanje ozemeljske pripadnosti celotnega Svobodnega tržaškega ozemlja vnovič reševati. Za Jugoslavijo bi bilo v takem primeru ponovno odprto vse, torej tudi dokončna državna pripadnost Trsta. Tako jugoslovansko stališče je bilo še toliko pomembnejše zato, ker je Italija sodila, da cona A STO skupaj s Trstom že avtomatično pripada njej, medtem ko se je bila pripravljena pogajati o coni B STO le še glede državne pripadnosti posameznih vasi iz notranjosti Istre.

To italijansko stališče je podpiral takratni komandant anglo-ameriške vojne uprave v coni A, general Airey, tako da je tudi zaradi njegovih pobud prišlo 20. marca 1948 s strani zunanjih ministrov Francije, ZDA in Velike Britanije do predloga za revizijo mirovne pogodbe z Italijo. Zunanji ministri so šli v svojem predlogu še dlje kot Italija. Predlagali so, da naj bi bilo celotno STO »vrnjeno« pod italijansko suverenost (torej tudi vsa cona B!). Predlog zahodnih zaveznikov je bil izoblikovan še pred napadom informbiroja na Jugoslavijo, zato je lahko ta nanj odgovorila z vso svojo politično in diplomatsko močjo. Zastopala je stališče, da bo potrebno reševati državno pripadnost STO, če ne bo prišlo do vzpostavitve guvernerjeve oblasti pod okriljem Združenih narodov na novo, s tem, da naj bi imela Jugoslavija enake možnosti za pridobitev tega ozemlja kot Italija.

Na jugoslovanski, slovenski in lokalni ravni so ob predvidevanjih, da je oblikovanje celovite države STO pod okriljem Združenih narodov malo verjetno, pospešeno iskali nove rešitve tržaškega vprašanja. Z začetkom ostrega spora Jugoslavije z informbirojem oziroma s Sovjetsko zvezo in njenim vzhodnoevropskim blokom so nastale nove, neugodne okoliščine. Toda kljub temu je Jugoslavija za zaščito prebivalstva cone B STO in svojih državnih interesov izvedla vrsto ukrepov. Med temi je bila najpomembnejša uvedba monetarne unije s cono B STO. 4. in 5. julija 1949 je namreč Jugoslavija v coni B STO zamenjala jugoliro z dinarji, ki so postali zakonito plačilno sredstvo. Ko pa se je spor s Sovjetsko zvezo in vzhodnoevropskimi državami zaostрил že do stalnih obmejnih oboroženih spopadov in je grozilo, da bo prišlo vsak čas do vojne, je bilo za jugoslovansko državno in politično vodstvo tržaško vprašanje spontano potisnjeno z vrha odprtih zunanjepolitičnih vprašanj na drugo mesto. V prizadevanjih

za rešitev tržaškega vprašanja je prišlo do precejšnje neuglašenosti med jugoslovanskim zunanjim ministrstvom, Slovenijo ter lokalnimi političnimi in oblastvenimi dejavniki. Zvezna administracija si je prizadevala, da bi ublažila napetost z Italijo in s tem Jugoslaviji zagotovila varno mejo vsaj na zahodu. Italijanska politika je hotela pritisk vzhodnega bloka na našo takratno zvezno državo izrabiti v svojo korist in si prilastiti celotno STO. Zato je bilo razumljivo, da sta se tako Ljubljana kot Koper zavedala te italijanske nevarnosti. Ne glede na stanje na jugoslovanskih vzhodnih mejah sta se opredelila za odločen odpor zoper italijanske aspiracije. Koper je postajal zaradi tega do zvezne diplomacije vedno bolj kritičen, Ljubljana pa ga je pri tem tiho podpirala in celo usmerjala ter se hitro tudi javno opredelila za nepopustljivo uveljavljenje slovenskih in jugoslovanskih interesov v STO. Ubranost vodstev v Kopru in Ljubljani je bila pomembna tudi zato, ker je zvezno zunanje ministrstvo ob trdem italijanskem stališču o bodoči pripadnosti STO in zaradi stiske, ki jo je povzročil vzhod, že iskalo kompromise, tudi v škodo Slovenije. Tako so se že pričeli »šepetaje« širiti predlogi, da naj bi zaradi notranjepolitičnega prestiža italijanske vlade Italiji prepustili Koper in morebiti še kako obalno mesto, ostala cona B in nekaj ozemlja cone A iz okolice Trsta pa naj bi pripadla Jugoslaviji. Ko sem prve dni novembra 1950 prišel v Koper, je bil ta beograjski »šepet« že toliko resen, da smo dobivali neuradna priporočila, da naj zaradi negotove državne pripadnosti dela obalnega pasu v slovenski Istri med cesto Trst-Pula ničesar ne gradimo.

Na vse to smo ostro odgovorili. Če smo nameravali kaj graditi, smo se namenoma odločali za »prepovedani« pas. Iznakazeno dokončno rešitev državne pripadnosti STO in že kar neposredno vpletanje Italije v razmere v obalnih mestih smo odločno zavrnilo, tudi s političnimi sredstvi. Ko je postalo očitno, da je STO mrtvo rojeni otrok mirovne pogodbe z Italijo, smo po vsej coni B oživili geslo »Tukaj je Jugoslavija!« in mu dali svežo politično, upravno, kulturno in kadrovsko vsebino. Pri tem smo resda imeli nekaj težav z nekaterimi posamezniki in delom vodstva KP STO, ki so še verjeli, da bo vendarle prišlo do nastanka državnice na tem ozemlju. Med različnimi predlogi je bil tudi ta, po katerem naj bi STO po-

stalo jugoslovansko-italijanski kondominij. Ko so uvideli, da take rešitve zlasti Italija ne bo nikoli sprejela, ker bi se s tem - po juniju 1945 - Jugoslavija posredno vrnila v Trst in njegovo zaledje, so zapadli v drugo, skoraj kapitulantsko skrajnost. Pripravljeni so se bili odreči vsaj nekaterim, če ne že vsem obalnim mestom na Koprskem, v zameno pa naj bi Slovenija dobila izhod na morje v Žavljah pri Trstu, vključno s tamkajšnjo naftno rafinerijo. Italija se s to idejo ni strinjala. Zato smo se proti raznim nenačelnim stališčem o bodoči državni pripadnosti STO odločno uprli. To ni bila pogromaška politična gonja, ampak široko zasnovana in vsebinsko bogata dejavnost, ki naj bi odmevala kot brezkompromisna odločitev za Slovenijo in Jugoslavijo, za katero ne stoji le izrečena beseda, temveč pripravljenost to odločitev v skrajnem primeru tudi braniti, če bi prišlo do vojaške agresije. Ker v coni B STO ni bilo vojaške obveznosti, smo za nekaj časa celo organizirali vojaško urjenje dela mladine.

Zaradi strahovitega vojno-političnega pritiska vzhoda je jugoslovanska diplomacija pogostokrat brez kritične distance sprejemala italijanske napadalne in obtožujoče ocene o razmerah in konkretnih dogajanjih v coni B. Italijanska vlada je namreč imela jugoslovansko odgovorno za vse, kar je v coni B domnevno povzročalo škodo italijanski narodni skupnosti ali ji domnevno krátilo človekove pravice. Prav ji je prišlo vse - tudi drobni gostilniški politični incidenti, upravni nesporazumi in celo izmišljene zgodbe, ki jih je italijanskim vladnim institucijam posredovala njihova obveščevalna mreža. Ta je bila v coni B razpredena med italijanskim mestnim prebivalstvom, zlasti pa še med precejšnjim delom italijanskih pedagogov, ki so napihovali nepomembne politične dogodke po šolah ali izven njih. Največkrat pa so si prav ti politične izpade izmislili. Kot hudo nekorektnost je italijanska diplomacija razglašala tudi Italiji nenaklonjeno pisanje našega lokalnega tiska ter razne oddaje Radia Koper. Beograd takim italijanskim obtožbam ni vedno ugovarjal, niti jih ni preverjal pri nas v coni B, ampak je pogosto interveniral, največkrat s pripombo, da jim povzročamo težave. Toda, ko je šlo za kratenje pravic Slovincem v Italiji in coni A ter zlasti za različne politične izpade proti njim, pa je jugoslovanska diplomacija »razumela« italijanske in anglo-ameriške izgovore,

da tam deluje zahodni evropski demokratični sistem in da gre pri teh dogajanjih za demokratično izraženo voljo ljudi, institucij in političnih strank na lokalni ravni, ki jih zaradi demokracije ne morejo omejevati. Jugoslovanska stran je s tem sama po sebi sprejemala oceno, da je totalitaristična in je kot taka odgovorna za vse. Zato naj bi preko VUJE skrbela, da se ne zgodi nič, kar bi ne bilo po volji Italiji.

V Kopru smo imeli tega kmalu dovolj. Z našo vsesplošno politično ofenzivo smo dali Beogradu vedeti, da civilna oblast, politične organizacije in vse lokalne družbene institucije niso podaljšana roka ministrstva za zunanje zadeve. Povedali smo tudi, da se ravnamo in se bomo v celoti ravnali le v skladu s pravnim redom, ki mora ščititi interese prebivalstva in da smo zato dolžni omogočiti svobodno izražanje njegovih pogledov na končno rešitev tržaškega vprašanja. Zahtevali smo, da naj naša diplomacija Italijanom pove, da tudi jugoslovanska država ne more in noče omejevati demokratičnih pravic ljudi, političnih organizacij in oblastvenih ustanov v coni B in da zato ne odgovarja za dejanja, ki so legitimna, čeprav so lahko v nasprotju z dnevno jugoslovansko državno politiko. Dejali smo še, naj jim povedo, da morata tudi VUJA in jugoslovanska vlada upoštevati javno mnenje v coni B in prisluhniti argumentom, ki jih ima njeno prebivalstvo. Ker bom v teh spominjanjih posebej govoril tudi o političnem življenju v coni B STO, omenjam sedaj le en primer, ki naj pojasni, kako smo se odzivali na silovito iredentistično gonjo v Italiji in Trstu. Tam je med drugim pričelo izhajati tudi glasilo, ki je imelo v zaglavju naslova zemljevid, ki je prikazoval celotno Istro in večinski del Dalmacije kot sestavni del Italije. V Kopru smo odgovorili s tem, da smo namesto dotedanjega »Istrskega tednika« ustanovili novega. Tedniku smo kljubovalno dali naslov »Slovenski jadrani« in sklenili, da bomo vanj grafično vgradili zemljevid, ki je - brez razmejitev na cono A in B - obsegal vse Svobodno tržaško ozemlje z ustezno jadransko obalo vred, pri čemer je bilo mesto Trst vizualno še posebej poudarjeno. Ko sem prvo številko »Slovenskega jadrana«, ki je izšla 4. januarja 1952, pokazal Borisu Kraigherju, me je nekoliko začudeno pogledal, vendar se je potem, ko sem mu dejal, da s tem pomagamo zvezni diplomaciji, na njen račun privoščljivo zasmeljal. Kdor se je z B. Kraigherjem pogosto sre-

čeval, je sporočilnost njegovega tovrstnega nasmeha dobro poznal.

Pri uveljavljanju politike, ki ni priznavala nikakršnega barantanja o bodoči državni pripadnosti cone B (tu imam predvsem v mislih čas, ko je beograjsko zunanje ministrstvo v marsičem še nasedalo italijanski diplomaciji), so nekateri člani in simpatizerji KP STO glede bodoče usode Svobodnega tržaškega ozemlja, pravilno zaznali dve smeri v jugoslovanski politiki: trdo in brezkompromisno ljubljansko in veliko »prožnejšo«, beograjsko. Ljubljanska se jim je dozdevala skrajnostna zato, ker se je zavzemala za dokončni pokop STO; beograjska pa je še vedno dopuščala tudi možnost, da bi morda le prišlo do uresničitve določb mirovne pogodbe o STO. Ne morem trditi, da so ti ljudje podpirali ustanovitev STO zaradi osebnih interesov. Po mojem mnenju je na tako njihovo gledanje bolj vplivalo upanje, da bi pod upravo OZN lahko postalo STO cvetoča evropska žepna država, ki bi bila zlasti gospodarsko vpeta med srednjeevropski in balkanski prostor. Toda začetek blokovske razdeljenosti sveta in z njo Evrope, je pokopal take vizije že ob podpisovanju mirovne pogodbe z Italijo. V takem političnem ozračju bi bila država STO jabolko spora med vodilnimi blokovskimi velesilami. Prav gotovo bi postala potencialno vojno žarišče na enem izmed stičišč tedaj politično, gospodarsko in vojaško razdvojene Evrope. Odklanjanje vizije o oblikovanju STO v državo in odločno zagovarjanje slovenskih interesov pri končnem reševanju tržaškega vprašanja je bilo zato nujno in včasih tudi neprijazno. Oblikovala se je celo, resda zelo osamljena teorija, da spominja ljubljanski radikalizem glede bodoče usode STO, na metode, ki sta jih v odnosu do Jugoslavije uveljavljala informbiro oziroma Sovjetska zveza. To smo odločno obsodili in zavrnil. Vse se je dobro končalo. Avtorji te teorije so se namreč pri svojem končnem preudarku opredelili za realen razplet tržaškega vprašanja in razdelitev STO s tem, da naj bi najmanj cona B prešla v državni okvir Slovenije in Jugoslavije. Tako je šlo le za epizodo, ki je - gledano z današnjega zornega kota - popestrila politično dogajanje v STO in vzpodbudila hitrejše dozorevanje stališč, ki so vodila do londonskega memoranduma leta 1954 in končno do osimskega sporazuma leta 1975.

V času, ko sem bil v coni B STO, se je v celoti uveljavila politika, da se Jugoslavija iz koprskega prostora ne bo nikoli umaknila in da bo potrebno prej ali slej celotno Svobodno tržiško ozemlje razdeliti med Jugoslavijo in Italijo. Zvezno zunanje ministrstvo je pod pritiskom javnega mnenja v coni B ter oblastvenih in političnih vrhov republike Slovenije v zvezi s STO opustilo svojo oportunistično »pragmatično« politiko nasproti italijanski državi in se ponovno v celoti poenotilo z Ljubljano in Koprom. Lahko trdim, da je bilo to v veliki meri doseženo tudi zato, ker je bil politični pritisk osrednjega slovenskega vodstva in ljudi v coni B tako silovit in množičen, da so bile ustvarjene razmere, ki so nedvoumno kazale, da so bila slovenska Istra in njena obalna mesta praktično že vključena v Slovenijo oziroma Jugoslavijo. Izkoristili smo vsako priložnost, da smo to tudi javno dokazovali. To smo med drugim Trstu, Italiji in svetu sporočili tudi za dan republike 29. novembra 1951, ko je bilo na Titovem trgu v Kopru veliko zborovanje, ki se ga je udeležila 15.000 glava množica. Zborovanje je potekalo pod geslom »Tukaj je Jugoslavija!« Osrednji govornik na tem zborovanju sem bil jaz. Omenjeno geslo sem skozi ves govor utemeljeval z zgodovinskimi dejstvi, ki glede državne pripadnosti slovenske Istre in obalnih mest niso dopuščala nobenega dvoma ali morebitnih političnih manipulacij. Govor je naslednjega dne objavil »Istrski tednik«. Na naše zborovanje se je italijanski iredentistični tisk v Trstu žolčno odzval. Večina prispevkov je že v naslovih poudarjala, da so v Kopru rekli, da je »tam Jugoslavija« in da je glede dokončne rešitve tržiškega vprašanja v Sloveniji in Jugoslaviji zavel enosmerni veter.

Ko že govorim o politiki Slovenije do tržiškega vprašanja, moram dodati, da je bil ves povojni čas Boris Kraigher osrednji pobudnik in koordinator celotne »tržiške« politike v Sloveniji. Ker je takoj po vojni v Trstu vodil KP Julijske krajine ter usmerjal politično dejavnost zlasti v coni A slovenskega Primorja, je imel med republiškiimi političnimi in oblastvenimi vrhovi odločilno vlogo pri ocenjevanju razmer v STO in načrtovanju strategije za dokončno ureditev tržiškega vprašanja.

* *Istrski tednik*, leto II, št. 48, 30. 11. 1951, »Ponovno smo potrdili: Tukaj je Jugoslavija!«

Politika Ljubljane, Kopra in ponovno Beograda je končno pripeljala najprej do odločnih Titovih vojaških in političnih potez v letih 1953-1954, ki so privedle do londonskega sporazuma o razdelitvi STO med Jugoslavijo in Italijo. 8. oktobra 1953 sta namreč vladi Velike Britanije in ZDA z enostransko izjavo, da prepuščata cono A STO Italiji, povzročili v Sloveniji in celotni Jugoslaviji tako silovito politično in vojaško reakcijo, da je postala takojšnja politična rešitev tržaškega vprašanja neizbežna. Tako je Tito že nekaj dni po tej izjavi, ko se je jugoslovanska armada koncentrirala ob meji z Italijo in Svobodnim tržaškim ozemljem, na velikem zborovanju v Skopju, 11. oktobra 1953, dejal: »Jaz pa pravim, da bomo mi zmeraj pazili na to, ali bo italijanski vojak stopil v cono A. V trenutku, ko bo tja vkorakal, bomo vkorakali v to cono tudi mi«. Naslednji dan je dnevni tisk to Titovo odločitev objavil pod naslovom - **»Tisti trenutek, ko bo italijanski vojak prestopil mejo cone A, bomo vkorakali tja tudi mi.«***

2. Politično življenje v coni B STO

Ob prihodu v Koper sem se znašel sredi družbenega vrenja, ki je zajemalo vročo politično tematiko STO in pereča »terenska« politična, gospodarska, kulturna in ostala vprašanja. Nikjer v Sloveniji in Jugoslaviji nista bili notranja in zunanja politika tako tesno prepleteni kot prav v coni B STO. Res je sicer, da je bil spor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo ter vzhodnim blokom sploh v tistem času najbolj zaostren in da je grožnja prave vojne z njim odpirala vrsto notranjepolitičnih vprašanj. Šlo je za obrambo neodvisnosti. Zato je bilo potrebno krepiti armado in njeno bojno učinkovitost. Gospodarske težave so bile zelo velike in obvladovati jih je bilo mogoče le z največjimi naporji. Razbistriti je bilo potrebno tudi ideološka načela socializma. Vsa ta notranjepolitična področja so bila v ostali Sloveniji in Jugoslaviji strnjena v neodvisni državi. V coni B STO pa je bila vsa družbena praksa prežeta z dilemo o dokončni usodi STO, tj. komu bo pripadalo in v kakšnem družbenem ter pravnem sistemu se bo znašlo njegovo prebi-

* *Ljudska pravica - Borba*, leto XVIII, št. 256, 12. 10. 1953.

valstvo. Ljudje so se spraševali ali jim bosta ta družbeni sistem in pravni red zagotavljala nacionalne, eksistenčne, kulturne in ostale interese, kako se bodo razrešila nasprotja med večino, ki se je želela tudi formalno priključiti Jugoslaviji, ter iredentističnimi silami, ki so obvladovale kar precejšen del italijanskega prebivalstva in so se zavzemale za priključitev k Italiji. Iredenta je dostikrat ravnala tako, kakor da bi imela Italija že dejansko legitimno pravico odločati o življenjsko pomembnih vprašanjih v obalnih mestih slovenske Istre. Skratka, šlo je za prepletanje dnevne in dolgoročne notranje ter zunanje politike in na njej zasnovane družbene prakse. Zato smo si v coni B prizadevali, da bi ustvarili in utrdili sožitje med slovenskim in hrvaškim prebivalstvom na eni in italijanskim na drugi strani ter tako razširili politično soglasje vseh treh narodnosti o dokončni rešitvi tržaškega vprašanja.

Najprej se bom predvsem zadržal pri italijanski narodnosti v slovenskem delu cone B STO v letih 1950-1952, italijanskega prebivalstva v okraju Buje pa se bom dotaknil le toliko, kolikor so se posamezni problemi iz obeh okrajev med seboj prepletali. Kajti, čeprav je bila hrvaška politika nasproti Italijanom v bujskem okraju načelno enaka kot v slovenski Istri, se je v praksi v marsičem razlikovala od slovenske oziroma koprške. Pri oblikovanju operativnih zasnov te politike v hrvaškem delu cone B nisem sodeloval, saj je bila ta v pristojnosti Zagreba. Obema okrajema pa je bilo skupno predvsem to, da sta bila pod hudim pritiskom lokalne iredente, ki je oprta na zamejske revanšistične sile in določene upravne strukture Italije, skušala nenehno destabilizirati družbenopolitične razmere v coni B. Ta pritisk so še posebej občutili protifašistično in za Jugoslavijo opredeljeni italijanski prebivalci. Vse to se je pokazalo ob uveljavitvi londonskega memoranduma leta 1954, ko je bil sprožen plaz izseljevanja velikega dela italijanske narodnosti iz takratne cone B na Tržaško ali pa globlje v Italijo. Ta plaz je tako zajel tudi obalna mesta in njihovo neposredno okolico v slovenski Istri. Objektivni raziskovalec zgodovinskega dogajanja bo zato lahko ugotovil, da izseljevanja na Koprskem ni povzročila slovenska politika proti italijanskemu prebivalstvu. Porodile so ga zamejske in lokalne italijanske iredentistične sile pod zavetjem Italije. V koprskem okraju in tudi v hrvaški Istri pa je kljub izseljevanju os-

talo močno demokratično politično jedro italijanske narodnosti in tudi taki njeni pripadniki, ki se s politiko nikoli niso ukvarjali, so uvideli, da s pripojitvijo cone B STO Sloveniji in Jugoslaviji ne bo ogrožena njihova eksistenca. Raje so imeli svoje domače ognjišče, zemljo in to morsko obalo, kot pa politiko.

Politične razmere med slovenskim prebivalstvom na eni in italijanskim na drugi strani so bile različne. Odlične so bile med Slovenci in zelo pestre med Italijani, ki so bili v času do londonskega memoranduma v mestih še vedno v večini. Največji politični argument za priključitev k Sloveniji so ustvarili Slovenci in tisti Italijani, ki so se že med vojno opredelili za narodnoosvobodilni boj. Takrat je bilo ustvarjeno sožitje, ki je izključevalo revanšizem in je vzpodbujalo vsebinsko bogato delo novonastale ljudske oblasti, kakor smo tedaj imenovali ljudske odbore. Revanšizem je gojila in razvijala le italijanska iredenta, ki ni hotela sprejeti dejstva, da se je z osvoboditvijo vzpostavila trajna prisotnost Slovenije in Jugoslavije v slovenski Istri in ob njeni morski obali. Iredenta, pa tudi italijanska država kot celota, sta namreč upali, da se bo Italija morda le polastila celotnega STO in tako vsaj nekoliko ublažila »izgubo«, ki jo je doletela leta 1947 z uveljavitvijo določil mirovne konference z Jugoslavijo, ko sta Slovenija in Hrvaška dobili narodnostna ozemlja, ki so jima zgodovinsko že davno pripadala.

Če se sedaj ustavim pri oceni, koliko italijanskih prebivalcev v koprskem okraju cone B STO je podpiralo politiko institucionaliziranih političnih organizacij na tem območju, je ob tem potrebno opozoriti na stopnjo politične naklonjenosti tega prebivalstva do našega videnja rešitve tržaškega vprašanja. Za državno pripadnost cone B STO Sloveniji je bila med italijanskim prebivalstvom v Kopru in Piranu manjšina, v Izoli večina, medtem ko so bili italijanski okoliški kmetje v glavnem manj opredeljeni. Ker se ti za politiko niso zanimali, so zlahka podlegali agresivni, politično izsiljevalni lokalni in zamejski iredenti. Prav italijanski okoliški kmetje so bili politično notranje najbolj razdvojeni. Na eni strani so imeli novo oblast za svojo, ker jih je osvobodila kolonatskih razmerij in jim je razdelila zemljo bivših lastnikov. Na drugi strani pa je bilo med njimi tudi precej takih, ki so bili zaradi demagoških in si-

stematičnih iredentističnih pritiskov novi oblasti nenaklonjeni. Iredenta je s pomočjo zamejskih iredentističnih sil in skoraj gotovo tudi italijanske države, vseskozi delovala tako, da je izseljevalni val odplaval tudi velik del teh kmetov.

V Izoli so predstavljali jedro naših privrženecv med italijanskim prebivalstvom delavci iz tovarn Ampelea in Arrigoni ter precej ribičev. Tudi ti so bili izpostavljeni neprestanim iredentističnim pritiskom, vendar so v odločilnih političnih trenutkih vzdržali, ostali samozavestni in razsodni, skratka, bili so za skupno življenje s Slovenci v Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Seveda pa po resoluciji informbiroja Izola ni bila več tako močna politična trdnjava. Ne glede na opredelitev KPI za Stalina Izola ni podprla informbiroja. Manj pa je bilo politične revolucionarne zanesenosti, kakor pred letom 1948. Italijansko delavstvo se je bolj posvečalo eksistenčnim vprašanjem - skrbela jih je namreč prihodnost. Zato je razumljivo, da so se ob podpisu londonskega memoranduma zaradi teh vzrokov v dokajšnjem obsegu tudi izselili. Italijanskim izseljencem iz cone B STO je namreč italijanska država obetala in nato na različnih ravneh tudi dejansko uresničila svoje mamljive obljube. Ti izseljenci s seboj niso ponesli sovraštva do Slovencev in Jugoslavije.

Težko je pisati o političnem utripu med italijanskim prebivalstvom samo za leta 1950-1952, ko sem bil v coni B STO. Ves čas njenega obstoja so namreč ostajale politične dileme, ki jih je bilo potrebno usklajevati s političnimi hotenji naše uradne politike in dejanskimi opredelitvami italijanske narodnosti. Politična aktivnost med Italijani je morala biti zato vsebinsko poglobljena in stalna. Vsak pojav improvizacije, sektaštva in neodgovornosti je povzročil škodo, ki jo je bilo težko, včasih tudi nemogoče popraviti. Omenil sem že, kako so največkrat enostransko interpretirani dogodki v šolah in v drugem javnem življenju odmevali v Trstu in v Italiji. Zato smo morali imeti v mestih najsposobnejše kadre. Prizadevali smo si, da bi bili ti družbeni delavci v glavnem italijanske narodnosti, čeprav je večina slovenskih oblastvenih in političnih delavcev v Istri zelo dobro obvladala italijanski jezik, praviloma celo bolje, kakor slovenskega. Na srečo so bila v mestih in bližnji okolici že takoj po vojni močna italijanska kadrovska jedra, ki so jim na vseh ravneh pomagali tudi Slo-

venci. V času, ko sem se ponovno vrnil na Primorsko oziroma v cono B STO, je bil tam italijanski kader že globoko politično zakoreninjen ter prodoren pri delu z množicami. Med temi družbenimi in političnimi delavci sta najbolj izstopala Mario Abram, ki bi ga bilo po bivanjskih koreninah lahko uvrstiti tudi med Slovence, in Nerino Gobbo-Gino. Bilo je še veliko drugih, ki se jih danes ne spominjam več dobro. V Izoli je delal Italo Dellore, ki je imel med izolskimi meščani velik ugled in je še danes v svojem okolju moralna avtoriteta za Italijane in Slovence. Vsi so bili zelo požrtvovalni. S svojimi sonarodnjaki so znali sodelovati, ne glede na nekatere sloje, ki so bili nemalokrat celo odbojni. Kadri italijanske narodnosti so bili vključeni v politična in oblastvena telesa v mestih, okrajih in v okrožju. Težave pa so med drugim večkrat nastale, ker razen M. Abrama, delno N. Gobba in še nekaterih, niso znali slovensko. Zato je bilo potrebno na sejah razpravo prevajati v italijanščino, kar je trajanje sej podaljševalo. Prevajanje je potekalo samo iz slovenščine v italijanščino, saj zaradi znanja italijanskega jezika med Slovenci obratno ni bilo potrebno. Dogajalo se je celo, da so udeleženci na sejah okrajnega komiteja KP STO, samo zaradi nekaj njegovih italijanskih članov, govorili le italijansko. Dvojezičnosti v takih primerih tako sploh ni bilo. Tako izpeljan »internacionalizem« je bil zelo moteč in nekateri smo zato menili, da bi ga bilo treba brez zaletavosti in s pravimi ukrepi odpraviti. Bil sem prijetno presenečen, ko je Gino Gobbo to vprašanje prvi načel. Na eni izmed sej je namreč svojim italijanskim kolegom dejal, da se morajo začeti učiti slovenskega jezika. Brez nacionalne nestrpnosti sem se mu pridružil, med drugim tudi zato, ker je večina slovenskih Istranov zelo slabo govorila slovensko. V glavnem so uporabljali le domač dialekt. Dejal sem, da bi se ob zapostavljanju slovenščine v javni rabi - hoteli ali ne - vrnila narodnostna neenakopravnost, ki smo jo z zmago nad fašizmom odpravili. Nevarno bi postalo, če bi po porazu nosilcev nasilnega poitalijančevanja postala splošna uporaba italijanskega jezika povsem samoumevna tudi v primerih, ko bi bilo potrebno še posebej zavzeto gojiti slovensko besedo. Ta nevarnost je bila še toliko večja, ker so zaradi hitrejšega in večkrat tudi temeljitejšega sporazumevanja domači slovenski kadri na narodnostno mešanih sestankih pravilo-

ma uporabljali samo italijanščino. Takšno sporazumevanje je bilo sicer razumljivo, ker pač slovenski politični delavci niso bili obremenjeni z nacionalizmom. Seveda pa ta slovenska odprtost ni potisnila v pozabo vseh zločinov, ki jih je nad Slovenci zagrešil italijanski fašizem. Nasprotno, kljub povezanosti z demokratičnimi plastmi italijanskega prebivalstva in največji jezikovni odprtosti v vsakodnevnem življenju so bili Slovenci občutljivi za vse, kar je počela italijanska iredenta. Živo so se spominjali nasilja, ki ga je fašistična Italija sproščala nad Slovenci v času med obema vojnama do skrajnosti, v možnem obsegu pa so jo italijanski nacionalisti že tudi v času Avstro-Ogrske monarhije. Toda do fizičnih obračunavanj, ki navadno spremljajo poudarjeno izražanje narodnostne pripadnosti, pa v koprskem okraju ves čas obstoja STO ni nikoli prišlo. V hrvaškem delu cone B je bilo glede tega včasih drugače. Hrvaški Istrani so se, razjarjeni zaradi ravnjanja iredente, nekajkrat znesli nad tržaškimi Italijani, ki so ob nedeljskih izletih obiskovali Bujščino. Nasedli so posameznim provokatorjem in v obračunavanju z njimi včasih prešli mejo, ki je ločevala posamezno od splošnega.

Zaradi takih političnih razmer v koprskem okraju STO sem se, poleg rednega dela na Vojni upravi, vključil tudi v razgibano terensko politično delo. Nisem le spremljal in po svojih močeh sodeloval pri aktivnostih okrajnih, okrožnih oblastvenih in političnih vodstev, temveč sem veliko delal tudi med občani po vaseh in mestih. To je bilo takoj po prihodu v Koper toliko lažje, ker sem že iz let 1945-1947 poznal razmere, politične delavce in veliko drugih ljudi v koprskem okraju. Tudi zadnje mesece druge svetovne vojne sem kot sekretar okrožnega komiteja KPS za južnoprimorsko okrožje že deloval na tem območju. Ko sem leta 1950 prišel v Istro, sem imel občutek, kot da sem se vrnil v domače kraje. Sestanke s krajevnimi političnimi jedri smo imeli praviloma takrat, ko smo lahko organizirali tudi zборе vaščanov. Zaradi specifičnih razmer v coni B STO je bilo potrebno ljudem posredovati izčrpane zunanje- in notranjepolitične informacije, hkrati pa smo prisluhnili njihovemu mnenju ter predlogom, ki smo jih preučili in glede na možnosti tudi upoštevali na okrajni in okrožni ravni. Terensko delo sem rad opravljal. Oživel so stiki z ljudmi, s katerimi smo po istrskih vaseh v zadnjih mesecih

vojne skupaj preživljali vse dobro in slabo, ko smo se še v boju pripravljali na dokončno osvoboditev. Bili smo tako povezani drug z drugim, kot da bi že leta dolgo živeli skupaj. Napačno bi bilo sklepanje, da smo v prvih povojnih letih na Primorskem vse do priključitve k Sloveniji in Jugoslaviji živeli v uspravajoči politični zanesenosti, ki ji navadno sledi razočaranje. Tudi takoj po vojni smo se srečevali s trdimi in včasih na videz celo nerešljivimi problemi. Potrebno je bilo urejati temeljna eksistenčna vprašanja ljudi. Na ramena oblasti in politike so pritiskali še nerešeni gmotni problemi. Organizirati je bilo potrebno šolstvo in kulturno dejavnost, zagotoviti smo morali zdravstveno in socialno varnost ter uresničiti še celo vrsto neodložljivih nalog. Delo na terenu zato ni pomenilo tekanja s sestanka na sestanek ali z enega praznovanja na drugo. Šlo je za dogovarjanje, kako vse, kar terjata življenje in volja ljudi, čimbolje uresničiti in v ta namen združiti vse materialne, delovne in moralne moči. To, kar je tej dejavnosti večkrat dajalo tudi boleče tone, pa ni bila nevera v končni uspeh. Izhajati smo namreč morali iz realne danosti, ki pa ni bila rožnata.

Pri političnem delovanju med Slovenci v coni B STO so bila sredstva obveščanja prav tako pomembna, kakor že takoj po vojni v coni B slovenskega Primorja. Pri tem sta imela slovenski program Radia Koper in koprski »Istrski tednik« oziroma kasneje tednik »Slovenski jadranski«, poseben pomen. Prav ta dva medija sta veliko prispevala, da so začeli ljudje razen svojega istrskega narečja vse bolj obvladovati tudi slovenski knjižni jezik. Pogovorni jezik Istranov se je počasi dvigal na raven, kot jo je dosegal drugje po Sloveniji, kjer narečja niso bila prevelika ovira za vsestransko razumevanje, uporabo in plemenitenje slovenskega knjižnega jezika. Poleg tiska in radia je seveda pionirsko delo na tem področju opravljala slovenska šola. Vendar pa sta imela časopisje in radio izjemno izobraževalno vlogo med starejšimi ljudmi, ki so imeli že v Avstro-Ogrski manj možnosti za vključevanje v rast slovenske besede. Poleg utrjevanja politične volje za državno priključitev k ostalim delom slovenskega naroda sta namreč tisk in radio tudi na področju kulture in izobraževanja sistematično zapolnjevala vrzeli, ki so bile tod veliko večje, kakor v ostalih predelih Primorske. Da bi tisk in radio to poslanstvo hi-

treje uresničevala, smo kadrovsko okrepili uredništva v »Istrskem tedniku« in Radiu Koper. Vodenje Radija Koper je tako prevzel Lado Pohar. L. Pohar je bil že med vojno in takoj po njej na Primorskem, kasneje pa je bil eden izmed vodilnih delavcev pri Tanjugu v Beogradu. Bil je široko razgledan družbeni delavec, odličen novinar in organizator. Končal je tudi novinarsko diplomatsko šolo. Preden je po vojni odšel v Beograd, je delal v Trstu. Dobro je poznal primorske Slovence, njihova politična hotenja in kulturo ter domače in mednarodne razsežnosti tržaškega vprašanja, ki je bilo tedaj temeljno v družbenem življenju v STO in meddržavnih odnosih med Italijo in Jugoslavijo. Z Ladom Poharjem sva še tesneje sodelovala kasneje, in sicer v letih 1956-1959 na RTV Ljubljana. Takrat sem šele v celoti spoznal njegovo delovno in prijazno obče človeško podobo.

Radio Koper, ki je bil ustanovljen 1949. leta, je ob slovenskem programu imel tudi strnjen blok oddaj v italijanskem jeziku. Tedaj gmotno še nismo mogli zagotoviti, da bi koprski radio oddajal program v slovenskem in italijanskem jeziku na ločenih radijskih oddajnikih z ustreznima frekvencama. Zato so oddaje v obeh jezikih na tem edinem srednjevalovnem radijskem oddajniku časovno prilagodili na dnevni čas, ko je bila slišnost italijanskega programa dobra ne samo v STO, ampak tudi globlje v Italiji. Formalno so bile namreč italijanske radijske oddaje namenjene samo italijanski narodnosti v coni B, a so dejansko, zaradi mednarodne teže tržaškega vprašanja, presegale pomen lokalnega programa. Temu je bila podrejena tudi programska zasnova. Koprski italijanski program je imel izjemno velik krog poslušalcev v Trstu, Furlaniji in Italiji. Glede na to, da je KPI podprla Stalina in informbiro, so bile izčrpne informativne oddaje o Jugoslaviji zelo odmevne med delavstvom in tudi ostalim italijanskim prebivalstvom. Politični vpliv italijanskih oddaj je skokovito naraščal. Informativne oddaje (agencijske vesti, komentarji o dogajanjih v Sloveniji, Jugoslaviji in coni B, mednarodni politično-gospodarski in kulturni pregledi, reportaže itd.), so bile na ravni evropskih osrednjih radijskih programov. Tako se je krog poslušalcev v Italiji nenehno širil - povrh tega tudi zato, ker je bilo na sporedu veliko kakovostne glasbe. Ko že omenjam glasbo, naj povem še to, da je bila v njenem programskem ok-

viru tudi oddaja »Glasba po željah poslušalcev«. Ta oddaja je večkrat dobila čisto politični prizvok. Člani KPI so bili pod dnevnim pritiskom informbirojevske propagande, ki je Jugoslavijo in njen družbeni sistem prikazovala v popačeni luči. Nekateri so zato preverjali »resnico« na enostaven in skorajda ganljiv način. V svojih pisnih željah, ki so jih pošiljali na koprsko radijsko postajo, so velikokrat prosili, naj jim na njenem valu posredujejo proletarsko himno - internacionalo. Ker so te svoje želje skoraj praviloma zaključevali z besedami, da bo predvajanje internacionalne dokazovalo zlaganost informbirojevske propagande, je uredništvo oddaje tem prošnjam vedno ugodilo. Tako se je primerilo, da je bila v okviru ene tovrstne oddaje, internacionala celo večkrat predvajana.

Naj se ob koncu spominjanja na terensko politično delo v coni B STO ustavim še pri Juliju Beltramu-Janku, vodilnemu koprskemu oblastveno-političnemu delavcu tistega časa. Ob njem se je oblikovalo jedro domačih političnih kadrov. Julij

**Julij Beltram - med govorom na 2. kongresu KP STO, 9. 10. 1949 v Izoli
(Fototeka Pokrajinskega muzeja Koper)**

Beltram je bil sekretar okrožnega komiteja KP STO in hkrati tudi predsednik okrožnega ljudskega odbora. Bil je umirjen in preudaren politik, ki ni nikoli podcenjeval hitre in organizacijsko popolne politične in oblastvene dejavnosti. Kljub temu pa je dajal prednost premišljenim odločitvam. Zato je bil učinkovit pri vodenju okrožnega komiteja in najvišjega organa civilne oblasti v coni B. To je bilo nemalokrat zelo koristno, zlasti še glede na izjemno zapletenost tržaškega vprašanja in njegovega večkrat nepredvidljivega vpliva na dnevno politiko. Če pa je bilo včasih le potrebno povleči hitre poteze, ki bi se lahko končale tudi neproduktivno, je zaupal predlagateljem in izvajalcem takih političnih in gospodarskih ukrepov. Ker je bil vedno preudaren, je avtorje takih rešitev vnaprej opozarjal na čeri, na katere bi utegnili naleteti v svoji vnemi in pogosto upravičeni neučakanosti. Janko je bil privržen objektivnemu presojanju dogajanj in ljudi. Osebnostno je bil skromen in nadvse gostoljuben. Vrata njegovega doma so bila vedno odprta prijateljem in sodelavcem. Ko sem prišel v Koper sem nekaj tednov bival v njegovi hiši dokler nisem dobil svojega stanovanja. Njegova žena Živa, ugledna družbena delavka, je vsakemu obiskovalcu namenila prijazno besedo. Po letu 1954 je Julij Beltram prišel v Ljubljano. Slučaj je hotel, da sva od jeseni 1956 stanovala v istem stanovanjskem bloku. Njegova družina je živela le nadstropje nižje in tako smo se še dolga leta dnevno videvali.

3. Gospodarstvo v coni B STO

Gospodarstvo v koprskem in bujskem okraju je bilo v coni B STO med seboj tesno povezano. Ker v začetku še ni bilo povsem jasno, če bodo tudi glede cone B STO v celoti izpolnjene določbe mirovne pogodbe z Italijo, je bilo sprejetih precej pobud, da bi do prihoda guvernerja OZN postavili gospodarstvo v coni B na trdne temelje. Oblast in politika sta ukrenili vse, da bi bili do takrat pripravljeni projekti, s katerimi bi bilo mogoče v novo nastali državi dotedanji družbeni gospodarski sektor vgraditi v enoten ekonomski sistem, ki bi bil v celotnem STO tržno naravnano. Največ zamisli je imel dr. Stanko Kovačič, vsestransko razgledan ekonomist, odličen

operativec in hkrati tudi doktor biotehničnih znanosti. Kasneje, ko je postalo očitno, da s STO kot državo pod neposrednim pokroviteljstvom OZN ne bo nič in ko smo vedeli, da bo to ozemlje prej ali slej razdeljeno med Jugoslavijo in Italijo, je S. Kovačič še bolj zavzeto snoval in uresničeval različne gospodarske načrte, ki naj bi slovenski Istri z obalnimi mesti omogočili vključitev med razvite predele republike Slovenije. Med njegovimi uresničenimi načrti naj omenim vinsko klet v Kopru ter agromelioracijske ukrepe in pobude za kompleksno obnavljanje in širjenje vinogradov. Nepogrešljiv je bil tudi pri uresničevanju gospodarskih projektov, začelih a še nedokončanih med obstojem cone B slovenskega Primorja v letih 1945-1947. Ob tem je S. Kovačič načrtoval tudi izgradnjo industrije, ki bi lahko zrasla na tem območju. Bil je tudi pobudnik gradnje skladišča ob morski obali, saj je že takrat mislil na izgradnjo pristanišča Koper.

Slovenija in Jugoslavija sta v skladu s svojimi možnostmi pomagali gospodarstvu v coni B STO gmotno in kadrovsko. Ta pomoč se je še povečala, ko je postalo jasno, da bo v okviru njenih meja prišla tudi slovenska morska obala. Žal pa se je pri uresničevanju glavnih projektov, zlasti pri izgradnji prometnic, zataknilo. Slovensko politično in oblastveno vodstvo je namreč začelo zavračati pripravljenost zvezne jugoslovanske vlade, da cono B STO pri razrezu zveznih finančnih skladov v praksi obravnava kot posebno enoto. To stališče Beograda je bilo za vse nas v Kopru povsem razumljivo, saj je zvezna vlada formalno upravljala jugoslovanski del STO in je zato tudi mednarodnopravno odgovarjala za celotno družbeno dogajanje v njej. Dejansko pa sta Slovenija in Hrvaška - vsaka v svojem delu - usmerjali politično, gospodarsko, upravno, kulturno in ostalo dejavnost. Toda zvezna vlada se, kljub temu, da je bila civilna oblast v coni B samostojna, ni povsem odrekla vplivu nanjo. Zvezni gospodarski vladni resorji sicer niso v ničemer vsiljevali svoje ekonomske politike. Bili pa so pripravljene vložiti znatna finančna sredstva za uresničenje gospodarskih zamisli, nastalih tudi v coni B. O njih so oblastveni organi poročali obema republikama in Beogradu, največkrat pa je te pobude zvezni vladi posredovala Vojsna uprava.

Republike so imele v tistem času na voljo malo denarja za investicije. Najpomembnejši državni denarni dohodki so bili tedaj še vedno strogo centralizirani, saj je v zvezni center odtekala večina ustvarjene akumulacije v državi. Sistem, ki je določal centralizirano razdeljevanje finančnih sredstev za večino republiških potreb, predvsem pa za nerazviti del Jugoslavije, je bil še vedno nedotaknjen, čeprav so kasneje, po sprejemu zakona o samoupravljanju, nastali pogoji za upravno in gospodarsko decentralizacijo. Zvezni kolač, kot smo v tistem času dejali centralizirani akumulaciji, je bil nedotakljiv. Razdeljevali so ga administrativno. Po tem delitvenem sistemu je bil predviden ustrezen kos tudi za cono B. Politična prizadevanja, da bi tako administrativno prakso čimprej odpravili, je kmalu gmotno občutila prav cona B. Finančna sredstva, ki nam jih je ob razrezu zveznega kolača namenjal Beograd, smo morali pričeti zaradi vse hujšega pritiska iz Ljubljne odklanjati. Pojasnjeno nam je bilo, da bo razvoj kopskega okraja še pred njegovo uradno priključitvijo načrtovala in uresničevala samo slovenska vlada. Ker je bila družbenopolitična praksa v državi še vedno taka, da je ožila gmotno moč Slovenije, tega še ni bilo moč pričakovati. Zato se s to napovedjo nismo strinjali, čeprav so v Ljubljani dejali, da bo naše zavračanje finančnih sredstev iz zveznih skladov prvič močnejše vplivalo na zbiranje in delitev zveznih sredstev, s čimer se bo lahko začela uresničevati ideja o splošni decentralizaciji tudi v gospodarstvu. V Koprju smo bili prepričani, da se je nesmiselno odrekati svojemu delu denarja v času, ko »svoje« dobi vajo vsi drugi, simbolično celo Slovenija, ki je zvezi odvajala neprimerljivo več, kot pa je dobivala nazaj. Ne glede na to, da je bila pri tej delitvi Slovenija, kot najrazvitejša republika najbolj oškodovana, smo menili naslednje: če boj za decentralizacijo ne bo zastavljen in izbojevan na vsedržavni ravni, tudi naše lokalno odrekanje ne bo k njegovemu končnemu cilju ničesar prispevalo, nam v coni B in posredno vsej Sloveniji pa bo samo škodovalo. Beograd je npr. že začel načrtovati izgradnjo ceste in železniške proge Koper-Kozina, da bi tako prometno povezali slovensko obalo z njenim ožjim in širšim zaledjem. Iz Ljubljane so pritiskali na nas, da se ne bi neposredno vključili v razrez zveznih skladov. Boris Kraigher in še nekateri vodilni slovenski politiki so to usmeritev uteme-

ljevali s trditvijo, da bo Slovenija - ob večji samostojnosti v delitvi svoje akumulacije - sama sposobna urediti prometno povezavo s Kopro, s čimer naj bi bili zvezni skladi bistveno omajani. Vendar ni bilo tako. Ti skladi so, res že znatno okrnjeni, obstajali v taki ali drugačni obliki vse do razpada Jugoslavije. Na celotno zadevo bi gledali popolnoma drugače, če bi Slovenija, morda skupaj s Hrvaško, že takrat politično in akcijsko javno zastavila vprašanje o nadaljnji upravičenosti obstoja in administrativne delitve zveznih skladov ter postavila zahteve, ki so se s težavo uveljavljale nekaj desetletij kasneje. Cesto in železnico Koper-Kozina smo Slovenci kasneje res zgradili. Čeprav sem si v tistem času po svojih močeh prizadeval, da bi se ob reševanju tržaškega vprašanja uveljavljala t. i. »ljubljska linija«, sem bil hkrati prepričan, da je treba biti ob načelnem in konkretnem boju za decentralizacijo uprave in gospodarstva tudi politično pragmatičen in s tem doseči, da bi se v center odlita sredstva v čimvečjem obsegu vračala v Slovenijo.

4. Oblastveni organi v coni B STO

Oblastveni organi so v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja delovali širokopotezno in zato uspešno. Okrožni ljudski odbor kot najvišje civilno oblastveno telo za vso cono B, je usklajeval ključna upravna in gospodarska vprašanja z Vojno upravo JA. V coni B slovenskega Primorja iz let 1945-1947 pa je bila povezava PPNOO z VUJA v Opatiji bolj ohlapna, včasih samo simbolična. Okrožni ljudski odbor za cono B STO je bil sicer tudi popolnoma samostojen. VUJA v Kopru se v njegovo delo operativno ni vmešavala, niti se ni do njega obnašala pokroviteljsko. Kljub temu pa je bila delovno vpeta v njegove najpomembnejše upravne in gospodarske naloge v tem smislu, da je bila nekakšen »elitni« servis za civilno oblast. Usklajevala je stike z Beogradom. Z anglo-ameriško vojno upravo v Trstu je reševala tekoča vprašanja, ki so nastajala v odnosih med cono A in B, saj je bila v stikih med oblastmi obeh con za vojno upravo v Trstu pravi sogovornik samo jugoslovanska vojna uprava v Kopru in obratno.

Okrožni in okrajna ljudska odbora so dobivali od Slovenije in Hrvaške veliko kadrovske pomoč, ki so je bile deležne tudi družbene ustanove in službe. Slovenija je v Koprščino, kot smo tedaj pogovorno imenovali slovenski del cone B STO, pošiljala najboljše pedagoge, pravnike, zdravstvene delavce, upravne in finančne strokovnjake in tudi nekaj kulturnih in političnih delavcev. Večine za odhod v Koper ni bilo potrebno posebej prepričevati, saj so tja strokovnjaki prav radi odhajali - deloma zaradi nacionalne zavednosti, deloma pa tudi zaradi okolja, ki se je razlikovalo od drugih delov Slovenije in Jugoslavije. Plače so bile višje, delali in odločali so samostojneje in imeli so skoraj neomejene možnosti za odhajanje v Trst oziroma v cono A ter posredno tudi v Italijo - skratka, bili so v domovini in na pol v tujini. Imeli so namreč enake osebne izkaznice, kot vsi ostali prebivalci cone B. Državljeni Slovenije, ki niso bili v delovnem odnosu na Koprskem oziroma tam niso bili stalno prijavljeni, so morali imeti posebna vstopna dovoljenja, s katerimi so lahko iz Slovenije prišli v cono B. Če so želeli še v cono A STO, so morali imeti za prestop demarkacijske črte med obema conama potne liste, tako, kakor na vseh drugih mejnih prehodih med Jugoslavijo in tujino.

5. Delo VUJA v coni B STO

Delovanje Vojne uprave JA (od 22. decembra 1951 JLA) v Kopru bom mogoč opisati le za čas, ko sem bil v coni B STO. Zaustavil se bom pri nekaterih podrobnostih, v glavnem skozi pogled na podobo posameznih sodelavcev. Ob tem pa bom izluščil tudi posamezne načelne poglede na status VUJA in njeno tedanjo dejavnost.

Ko sem novembra 1950 prišel v cono B, je bil komandant Vojne uprave še vedno polkovnik Mirko Lenac. Z njim sem se dobro poznal že od leta 1945, ko je delal v Opatiji na Vojni upravi JA za cono B slovenskega Primorja, hrvaško Istro in Reko. Po uveljavitvi mirovne pogodbe z Italijo septembra 1947 so se najine poti ločile. Ko sem ga ob prihodu v Koper ponovno srečal, sem imel pred seboj telesno strtega človeka. Bil je izčrpan, bolan in če se ne motim, je imel težave s pljuči in vegetativne živčne motnje. Toda še vedno je bil iskrega

duha. Ne glede na slabo zdravje je bil zelo delaven in tudi družaben. Imel je dobro in slabo lastnost hkrati, da je skoraj vsakemu, ki je prišel k njemu po pomoč ali gmotno zaslombo, vse hitro obljubil, torej tudi tisto, česar zaradi okoliščin ni mogel izpolniti. Tudi s tem si je na ramena naložil preveč obremenitev, ki so ga izčrpavale in mu še bolj izpodkopavale zdravje, kar je končno povzročilo, da je prenehal delati kot komandant Vojne uprave. Zamenjal ga je polkovnik Miloš Stamatović, ki je do tedaj deloval v gospodarskem aparatu zvezne vlade. Pred odhodom v Koper je bil reaktiviran v JA.

VUJA v Kopru je imela sedež v t. i. »Casa Madonizza« na mestni vzpetini ob morski obali, od koder je bil zelo lep razgled na osrednji del tržaškega zaliva. Komandantu VUJA so bili neposredno podrejeni vsi njeni oddelki, ki se jih v celoti več ne spominjam. Vem le, da sta bila v administrativni strukturi Vojne uprave najpomembnejša splošno-upravni in finančno-gospodarski oddelek. Služba za notranje zadeve je bila pri VUJA le formalno prisotna, ker je bila - zlasti glede državne varnosti - operativno podrejena izključno Ljubljani. Komandantu VUJA je bila samo formacijsko podrejena, in sicer zgolj za zadeve javne varnosti. VUJA ji je tako dajala legalno kritje za vodenje razvejanega delovanja UDBE na Koprskem.

Tako urejeno službo za notranje zadeve so vodili zelo sposobni operativci. Žal pa so bili med njimi tudi taki, ki so svoje sposobnosti vklepali v izrazito nevzdržen policijski sistem dela, ki v spopadanju s tujimi obveščevalnimi službami, zlasti še z italijansko ter zamejskimi iredentističnimi organizacijami, niti ni prinašal slabih učinkov (včasih so bili celo nadpovprečno dobri). Ob stiku s tekočo družbeno prakso na domačem terenu pa je imel lastnosti totalitarnega pojmovanja oblasti in politike. Tisti, ki so temu načinu delovanja podlegli in so ga uveljavljali na domačih tleh, so bili zato »iz načelnih« vzrokov do ljudi nezupljivi. Do nadrejenih so bili disciplinirani: do potankosti so uresničevali dogovorjeno ali naročeno, celo tako, da so ob tem aktivirali vso svojo domišljijo in na koncu zato večkrat prišli do zgrešenih ocen in napačnih sklepanj. Ko sem pred odhodom v Koper obiskal ključne slovenske ministre, me je Boris Kraigher, ki je tedaj še vodil resor za notranje zadeve, posebej opozoril tudi na te pojave. Dejal je, naj zato vsega, kar nekateri včasih počno, ne jemljem pre-

več resno, ker gredo v svoji delovni vnemi včasih predaleč. Kljub temu pa je B. Kraigher menil, da so za koprške razmere - zlasti zaradi pritiska tujih obveščevalnih služb in dejavnosti iredente v Trstu in Italiji - tudi taki ljudje kar potrebni. Ker s takim pojasnilom nisem bil zadovoljen, sem hotel o tem izvedeti kaj več. Tako sva pričela načelno razpravljati o službi državne varnosti nasploh. V tistem času je bila za B. Kraigherjem že večina velikih policijskih in sodnih dogajanj, kot npr. Nagodetov in dahavski proces. Ko z današnje časovne oddaljenosti obnavljam ta pogovor, domnevam, da ga je tedaj že pričel glodati črv dvoma, ali ni bilo zgrešeno vse, kar so počeli na teh procesih in še marsikaj v UDBI sploh. Vedel sem, da je dobro obvešččen o mojih pogledih na organe prisile v družbi - na predhodno OZNO in tedanjo UDBO. Sicer pa svojih pogledov na ti dve službi nisem nikoli skrival. B. Kraigher je verjetno tudi zato brez ovinkov začel pripovedovati, da ga pri delovanju UDBE najbolj moti naravnost dela njenih kadrov, ki so hoteli biti kot operativci skoraj za vsako ceno uspešni. Menil je, da bo potrebno za odpravo te naravnosti »njegovih« kadrov čimprej demilitarizirati UDBO in ji v celoti dati civilni značaj. Takrat je bila ta služba še vedno vojaško organizirana, zato so v njej še vedno vladali hierarhični zakoni vojske. Uslužbenci UDBE so bili uniformirani in so imeli vojaške čine z enakimi oznakami, kakor redna vojska. Te oznake so se od redne vojske razlikovale samo po tem, da so bile zlate epolette oficirjev UDBE na modri podlagi. Boris Kraigher je dejal, da je zato marsikateri delavec UDBE stremel za tem, da bi si s »pomembnimi« operativnimi uspehi utrl pot do nove zvezdice ali dodatnega zlatega polja na epoleti. Povedal mi je, da se odločno zavzema za ukinitve vojaške organiziranosti UDBE in s tem tudi vojaškega zunanjega videza njenih operativnih pripadnikov ter da kaže, da bo taka odločitev prej ali slej sprejeta. Prosil me je, naj obdržim to informacijo zase, ker ni želel, da bi prišla v javnost oziroma v njegov resor pred pravomočnim sprejetjem ustreznega sklepa o tem.

Kasneje sva z B. Kraigherjem o vsem tem še nekajkrat govorila. Takrat namreč še nisem vedel, da so bili npr. dahavski in nekateri drugi politični procesi v celoti montirani. Kajti kljub zgodnjemu spoznanju o totalitarnem delovanju OZNE

oziroma UDBE nisem pričakoval, da bo UDBA na javnih davskih procesih povsem skonstruirane obtožbe prikazovala kot preverjeno resnico.

Naj se povrnem k službi za notranje zadeve pri VUJA. Tiste naloge s področja javne varnosti, ki jih je neposredno uresničevala Vojna uprava, je ta služba izvajala zelo uspešno. Lotevala se jih je tako, da so bile operativno prepletene z dejavnostjo organov za notranje zadeve pri okrajnem ljudskem odboru Koper. Pravzaprav sta si bili javna in državna varnost tako blizu, da je bilo med njunima dejavnostima težko potegniti izrazito ločnico. V nadzor nad demarkacijsko črto med cono A in B so se namreč vpletali tihi, toda ostri spopadi med slovensko in jugoslovansko obveščevalno službo na eni ter anglo-ameriško, italijansko in ostalimi na drugi strani. Ta »meja« je bila za prebivalce obeh con tako odprta, da je bilo v skladu s konceptom dejavnosti UDBE težko kljubovati vsem resničnim tujim agenturam in njihovim operativnim potezam. Zato v glavah nekaterih obveščevalnih profesionalcev velikokrat ni bilo prave razmejitve med resničnim in namišljenim. Slednje pa je bila tudi iztočnica za velika pretiravanja. V takih razmerah je bil sumljiv vsak, ki ni bil dejaven v notranjem resorju. Zato so tako gledali tudi na veliko političnih in oblastvenih kadrov. Pri tem so šli celo tako daleč, da so nastavljali bolj ali manj vidne zanke ljudem, za katere je v njihovi domišljiji obstajala možnost, da so angleški, ameriški, italijanski ali informbirojevski agenti. Njihova domišljija je bila brezmejna in tako je bila ena od zank namenjena tudi meni.

Če se sedaj povrnem k najpomembnejši dejavnosti Vojaške uprave JA v Kopru, bom najprej spregovoril o gospodarstvu. Finančno-gospodarsko delovanje VUJE je pravzaprav dopolnjevalo tovrstna prizadevanja okrožnega in okrajnih narodnoosvobodilnih odborov. Komandant VUJE M. Stamatović je bil vaje dela v gospodarstvu že iz Beograda, zato je imel v tamkajšnjih gospodarskih resorjih veliko osebnih zvez. V prizadevanjih za ekonomski vzpon cone B so mu prišle zelo prav. Nanj so se obračale oblastvene gospodarske službe in tudi posamezni direktorji podjetij. Tako kot tudi ostali del Vojne uprave, se operativno ni vmešaval v tokove gospodarskih gibanj. Če sem prej dejal, da je bila VUJA civilni oblasti

na voljo kot nekakšen servis, nisem mislil na njen pravni status. VUJA je bila mednarodnopravno najvišja upravna institucija v coni B in je zato imela ustrezno avtoriteto, tako v svoji coni, kot pri anglo-ameriški vojni upravi v coni A. Želel sem le poudariti, da je naša Vojna uprava storila vse, da so ljudski odbori na vseh ravneh delovali samostojno kot celovita civilna oblast, ki ji v praksi VUJA ni bila nadrejena, saj ni dajala soglasij k njenim upravno-pravnim pobudam in neposrednim ukrepom. Zaradi takega odnosa do civilne oblasti je bila VUJA med prebivalstvom in pri vseh družbenih institucijah zelo priljubljena. V njenih uradih je praviloma vsakdo našel odzivnega sogovornika in veliko pripravljenosti za skupno delo in pomoč takrat, ko je bilo z njeno podporo potrebno tudi z jugoslovanskimi oblastmi v Beogradu reševati kratkoročne in dolgoročne pereče gospodarske in druge probleme.

Večine sodelavcev na Vojni upravi se ne spominjam več dobro. Najbrž zato ne, ker sem imel delovne stike predvsem z njenim komandantom M. Stamatovićem in z drugimi takajšnjimi vodilnimi uslužbenci. Po drugi strani pa sem bil delovno skoraj bolj povezan z organi civilne oblasti, s političnimi organizacijami in s terenom. V tem okviru sem tudi usklajeval sodelovanje med Vojno upravo in civilnimi oblastmi v coni B ter vlado LRS. Od gospodarskih strokovnjakov na Vojni upravi mi je še vedno živo pred očmi Tone Breclj, ki je bil kljub velikim delovnim obremenitvam velik optimist. Njegov optimizem ni dajal zavetja lagodnosti in neodgovornosti. Ravno narobe. Z njim mu je uspelo prodreti tam, kjer je neučakanim navadno spodletelo. S svojimi argumenti je bil prepričljiv, obenem pa jih je znal posredovati tako, da so imeli tisti, katerim so bili namenjeni, največkrat občutek, da so njihovi soavtorji. Bil je ravno toliko samozavesten, da ni podlegel paniki v primerih, ko je kazalo, da določene naloge ne bo mogoče kmalu uresničiti, in toliko daljnoviden, da se je zavedal, da je čas tisti dejavnik, ki razbistri še tako kalne vode. Spominjam se tudi Stanka Juga, ki je delal v upravno-gospodarski skupini Vojne uprave, obenem pa je bil vključen v sistem zvez z anglo-ameriško vojno upravo v Trstu. S. Jug je vsestransko obvladal angleščino in je bil ob neposrednih stikih naše komande z anglo-ameriško v Trstu prevajalec in po potrebi tudi pogajalec.

Predstavil bom še komandanta VUJA polkovnika Miloša Stamatovića. M. Stamatović je svoje dolžnosti opravljal zelo odgovorno. Dela se je loteval skoraj ritualno. Medtem ko je M. Lenac prihajal v službo tako kot vsi drugi, domala neopazno, je moral M. Stamatoviću dežurni oficir na začetku vsakega delovnega dne raportirati že ob vходу v upravno zgradbo Vojne uprave. Polkovnik M. Stamatović tega ni uvedel zaradi poudarjanja svoje komandantske funkcije ali častiželjnosti. Bil je samo prepričan, da mora biti zunanji videz vojaške ustanove v resnici vojaški. Poleg reševanja neposrednih nalog je precej časa namenil vzdrževanju potrebnih stikov z zveznimi jugoslovanskimi ustanovami in rednemu sodelovanju z anglo-ameriško vojno upravo v Trstu. Komandant vojne uprave v coni A je bil tedaj general John Winterton. Z njim je imel redka, vendar vsebinsko uspešna delovna srečanja. Spominjam se dveh sestankov med delegacijama obeh vojnih uprav. Obakrat sem bil v jugoslovanski delegaciji tudi jaz. Prvič smo se sestali v Trstu, drugič pa v Kopru. Tako sem se imel priložnost neposredno srečati z generalom J. Wintertonom, ki je bil zelo komunikativen in je izžareval značaj odločnega, vendar hkrati tudi blagega moža. Zato naši pogovori niso zajemali izključno uradnih tem. Veliko smo se namreč pogovarjali tudi o razmerah v Sloveniji in Jugoslaviji, o naših turističnih možnostih, o kulturi in še o marsičem. Ob teh pogovorih je bilo moč razbrati, da mu je pri srcu tudi lov. J. Winterton je govoril o lovu tako, da smo uvideli, da ni le »protokolni« lovec. M. Stamatović ga je zato nekajkrat povabil na lov, ki se ga je seveda tudi udeležil. J. Winterton je kazal celo naklonjenost do našega prebivalstva in občutek sem imel, da bi rad še večkrat prišel, ne le v cono B, ampak tudi v ostale dele Slovenije. Seveda pa vse to ne pomeni, da sicer ni bil dosleden in v določenih okoliščinah tudi odločen upravljalec cone A. Mislim, da J. Winterton ni imel do Vojne uprave JA in Slovenije ter Jugoslavije zgolj formalističnega odnosa, ampak da je na njegovo poudarjeno človeško noto prav gotovo vplivalo dejstvo, da smo bili takrat v najhujšem sporu s Stalinom in vzhodnim blokom ter da smo v razmerah takratne hladne vojne med zahodom in vzhodom prestregli marsikateri udarec.

John Winterton (prvi z leve) in Miloš Stamatović (v sredini). - Fototeka Pokrajinskega muzeja Koper

Naj se zopet povrnem k M. Stamatoviću. Kljub svojim avtoritativnim delovnim prijemom je bil osebno skromen, neposreden in iskren v odnosu do vseh, ki so z njim sodelovali ali pa so prihajali z njim v stik kot zunanji obiskovalci. Reči moram, da je gledal na družbeni sistem, ki je nastal po vojni, tako idealizirano, da skoraj ni verjel v njegove negativne strani, čeprav se jim do sedaj še noben družbeni sistem v zgodovini ni mogel izogniti. Ko sem ga opazoval, sem dobil vtis, da je bil globoko prepričan, da je uspel socializem spraviti poštenost ljudi na skupni pozitivni imenovalec. Zato je ljudi v glavnem tako tudi ocenjeval. Temne sence v našem socializmu so bile zanj nekaj izjemnega. Po njegovem so bili od negativnega praviloma izvzeti predvsem tisti, ki so opravljali visoke družbene in politične funkcije. Prav zato je bil do vseh teh »posvečenih« do naivnosti zaupljiv in vdan. Kolikor več je v državni ali politični hierarhiji nekdo veljal, toliko globljega zaupanja in ugleda je bil vreden v Stamatovićevih očeh. Vendar na te ljudi ni gledal tako zaradi morebitnega konformizma ali celo iz preračunljivega odnosa do nosilcev posameznih zvenečih funkcij. Bil je samo naivno prepričan, da z višjim

položajem oziroma delovno odgovornostjo v družbi pri teh ljudeh že same po sebi rastejo vrednote, ki preprečujejo, da bi v njihovo ravnanje vdrle sebičnost, laž, zavist, cinizem, neodgovornost, teptanje človeškega dostojanstva, nehumano ravnanje in druge nemoralne lastnosti. To njegovo pojmovanje »nove« družbe in ljudi v njej so videli tudi drugi. Eni so ga zato toliko bolj spoštovali, drugi pa so si ga včasih celo pobalinsko privoščili. Kako je bilo mogoče, da M. Stamatović ni gledal bolj življenjsko na ožje in širše okolje, v katerem je živel in delal? Odgovor je preprost. Od konca vojne je tedaj minilo šele dobrih pet let. Prav gotovo je sodil med tiste partizanske borce intelektualce, ki so globoko verjeli v poslanstvo narodnoosvobodilnega boja, v povojno družbo socialne pravičnosti, človeško moralno obnovo, gospodarski in kulturni vzpon ter v enakopravnost med ljudmi in narodi na našem prostoru in v svetu. Kasneje, ko sem obujal spomine na čas v coni B STO, sem se nad vsem tem velikokrat zamislil. Spraševal sem se, kako hude pretrese je moral doživljati M. Stamatović delno že takrat, še bolj pa kasneje, ko je spoznaval dogodke in razmere, ki se niso ujemali z njegovimi moralnimi merili. Kaj vse je najbrž prestajal takrat, ko je spoznaval, da teče življenje, ne glede na družbenopolitični sistem, po svojih, nenapisanih zakonih, ki so lahko v posameznih delih na videz idilični, sicer pa neizprosni, grobi in kruti, ko izravnava sončne in senčne strani tega življenja v povprečje, ki mu daje možnost obstoja in nadaljnjega razvoja? Nekoč sem slišal ali bral, da je najbolj trpko spoznanje tisto, ki je podobno ne tako redko na smrtni postelji doživetemu trenutku ateista na eni in poštenega, vse življenje v globoko vero in v cerkveno disciplino vdanega katoliškega duhovnika na drugi strani. Prvi je ves pretresen in plašen ob »razsvetlitvi«, da morda le ne ugasne duhovnost človeškega bitja z njegovo telesno smrtjo in da bo njegova zavest stopila z iztekom življenja v neznano, ki bo najbrž terjalo obračun za vse dobro in slabo. Drugi pa postane zgrožen in do dna razočaran ob nenadnem spoznanju, da se je vseskozi in popolnoma odveč odrekal svetovnonazorski svobodi in doživetjem telesnega, ker bo s smrtjo vsega konec in da onkraj nje ni ničesar, torej tudi ne rajskih radosti, ne peklenskih muk. M. Stamatoviću ni bilo potrebno čakati na zadnje trenutke življenja. Njegova spoznanja, če-

prav nadvse boleča, so verjetno prišla toliko prej, da je lahko v nadaljnjih povojnih letih, v procesu hudih družbenih kriz, počasi stopal na realna tla in svoje enostranske poglede na zakonitosti družbenega razvoja osvobodil dogmatskih miselnih kategorij. Morda se moje gledanje na M. Stamatovića in njegovo človeško podobo ne ujema z izkušnjami, ki so jih imeli drugi v delovnih in osebnih stikih z njim, in bi ga zato »portretirali«
popolnoma drugače. Toda jaz se ga spominjam tako, kot sem ga opisal. Tak pogled me spremlja tudi pri orisu vseh drugih oseb v teh spominskih utrinkih.

Moje sodelovanje z M. Stamatovićem je slonelo na dobrem medsebojnem razumevanju. V strukturo Vojne uprave sem bil vključen samo formalno, zato ni bilo med nama nikakršnih hierarhičnih vezi. Pogosto sva se posvetovala drug z drugim o pomembnejših vprašanjih, preko mene pa je tudi vzdrževal vezi s slovensko vlado in političnim vodstvom. Večkrat sva tudi šla skupaj na pogovore v Ljubljano, na katerih smo obravnavali gospodarske in upravne probleme ter odnose z anglo-ameriško vojno upravo v Trstu. V začetku so bili ti obiski tudi nekoliko protokolarno obarvani, kasneje pa so imeli izključno delovni značaj.

Z odredom Jugoslovanske armade, ki je imel štab v Portorožu, nisem imel posebnih operativnih stikov. Srečeval sem se sicer s komandantom Francetom Kočevarjem-Cirilom. Dejavnost odreda se ni križala ne z delom Vojne uprave in ne z delom civilnih oblasti. Odnosi med njimi so bili zgledni. Vse, ki so se zavzemali za čimprejšnji razplet tržaškega vprašanja in dokončno priključitev cone B STO, ter po možnosti še kakšnega dela cone A k Jugoslaviji, je navdajala prisotnost odreda z zaupanjem. Ne gre namreč prezreti dejstva, da je bila v času, ko je Sovjetska zveza skupaj z ostalimi vzhodnoevropskimi državami najbolj pritiskala na nas, Italija pripravljena, da bi v primeru oboroženega vdora vzhoda v Jugoslavijo, enostransko zasedla cono B. Splošni vojni napad vzhoda na Jugoslavijo je bil prav v letih 1949-1952 res vsak trenutek verjeten. Na vzhodnih mejah in na mejah z Madžarsko ter Albanijo so bili vsakodnevni oboroženi incidenti z žrtvami na obeh straneh. Spominjam se nekega obiska leta 1951 pri Borisu Kraigherju v Ljubljani. Ravno tiste dni se je napetost med nami in vzhodom zaostila do skrajnosti. B. Kraigher mi

je ob odhodu dejal, da ne bi bilo nič čudnega, če bi se vojna začela že čez nekaj ur, torej, da bi lahko prišlo do njenega izbruha že v času, ko sem se vračal v Koper. K sreči do tega ni prišlo. Kmalu po sporu s Stalinom in vzhodnim blokom je enega takih napetih dni izrabila tudi Italija in poslala v teritorialne vode cone B, v koprski zaliv, manjšo vojno ladjo. Takrat je bil komandant odreda Stane Potočar-Lazar. Na prihod ladje se je odzval tako, da je postavil na semedelsko vzpetino top, s katerim bi bilo mogoče streljati na italijansko ladjo ter jo potopiti. To je zaleglo, kajti ladja je takoj zatem odplula iz naših teritorialnih vod.

Italijanski apetiti po našem ozemlju se v letih najhujše zaostritve z vzhodom niso mogli uresničiti zaradi dveh vzrokov. Po eni strani namreč nismo imeli na voljo za neposredno oboroženo obrambo cone B STO samo odreda JA v Portorožu. To je bil samo zelo majhen del vojske, ki jo je imela Jugoslavija na Primorskem. Odgovor na morebitno italijansko agresijo na cono B bi lahko bil silovit, ne glede na morebitno vojno z vzhodom. Po drugi strani pa bi se Italija s svojim vojaškim posegom v cono B kompromitirala pred vsem svetom. Nobena izmed zahodnih držav, tudi ZDA ne, je ne bi mogla takoj podpreti, saj bi to pomenilo strinjanje s sovjetsko agresivno politiko oziroma z morebitno vojno z Jugoslavijo. Tržaška kriza je namreč dobila po izbruhu našega spopada z vzhodom popolnoma novo mednarodno razsežnost. Pričakovanje, da bi zaradi stanja na vzhodnih mejah Jugoslavije celotno STO končno pripadlo Italiji, je tako postajalo vedno bolj neuresničljivo, a ne le zaradi odpora Slovenije in Jugoslavije. Ves zahodni svet je začel moralno, politično in tudi vojaško podpirati Jugoslavijo, ki je postala eno najpomembnejših obrambnih področij zahoda pred vzhodom. Tako je bilo vse do Stalinove smrti, nato pa v milejši obliki še do leta 1955, ko so bili z obiskom sovjetskega voditelja Nikite Hruščova normalizirani jugoslovansko-sovjetski meddržavni odnosi. Z odporom proti vzhodu si je Jugoslavija pridobila v svetu tolikšen ugled, da je lahko prišlo v mesecih velike vojno-politične napetosti med Jugoslavijo in Italijo v letih 1953-1954 do londonskega memoranduma. Po njem je bilo Svobodno tržaško ozemlje, zaradi odločnih političnih in celo vojnih stališč Jugoslavije in končno po posredovanju vodilnih zahodnih držav,

razdeljeno med Italijo in Jugoslavijo. Kot smo pričakovali, smo z memorandumom poleg celotne cone B dobili še nekatere obmejne predele cone A.

*

* *

Razmere v coni B STO bi celoviteje opisal, če bi bil tam od njene ustanovitve leta 1947. Spominjanja na cono B slovenskega Primorja sem namreč lahko zaokroženo opisal, ker sem vsa dogajanja v njej doživljal od njenega nastanka junija 1945, pa do aprila 1947. Nasprotno pa sem bil v Kopru le eno leto in tri mesece. Konec januarja 1952 sem se vrnil v Ljubljano, predvsem zaradi družinskih vzrokov. Razmere v coni B STO sem nato le krajši čas na pol operativno spremljal tudi še iz Ljubljane. Predsednik slovenske vlade Miha Marinko in Boris Kraigher sta namreč menila, naj bi bil ob novem delu še naprej vključen v dogajanja v Kopru, in sicer tako, da bi odhajal tja po potrebi. Nekaj časa je tak način dela po dveh tirih uspeval. Toda na novem delovnem mestu v Ljubljani sem bil precej obremenjen, tržaška kriza pa je bila tudi vedno bolj zapletena. Zato je bila stalna prisotnost predstavnika iz Ljubljane v Kopru nujna. Tako je bil v Koper poslan Jože Borštnar, ki je v coni B STO ostal vse do uveljavitve londonskega memoranduma.

Menim, da ne bo odveč, če bom na koncu spregovoril še o enem vidiku tržaške krize, ki sem ga sicer bežno že omenil. Gre za politično stanje, ki je nastalo v Trstu in celotni coni A STO leta 1948 po napadu informbiroja na Jugoslavijo.

Do odkritega napada Stalina in evropskega vzhoda so bile v Trstu in v celotni coni A STO politične razmere v glavnem takšne, kakor sem jih že opisal v spominih na leta 1945-1947. Po resoluciji informbiroja in vsem, kar ji je sledilo, pa se je večina italijanskega delavstva, ki je pred tem podpiralo Jugoslavijo, obrnila proti njej. Tržaško delavstvo, ki do tedaj ni podleglo italijanskemu nacionalizmu in iredentizmu, je pod vplivom KPI sprejelo stalinistične ocene o Jugoslaviji, njeni družbenopolitični ureditvi ter izdaji socializma. S tem se je delavstvo zapletlo v posebno obliko italijanskega nacionalizma, a je bilo kljub temu idejno in politično manj agresivno,

kakor celotna KPI in še posebej njena tržaška veja z V. Vidalijem na čelu. V prizadevanjih za rešitev tržaškega vprašanja - v prid Jugoslavije - tako odtlej nismo imeli več podpore med njegovo večino, temveč nasprotnika, ki pa se ni združil z agresivnim italijanskim iredentizmom. To delavstvo se je namreč gibalo na ločnici med ideologijo in dnevno politiko. Bilo je prosovjetsko usmerjeno in zato v nenehnem spopadanju z italijansko desnico, krhko mostišče med njima pa je predstavljal le odnos do Jugoslavije in do vprašanja dokončne državne pripadnosti STO. Drugače pa so bili tržaški delavci v tistem času izrazito protiameriško usmerjeni. Podpirali so državno politiko Sovjetske zveze in ostro odklanjali atlantski pakt.

Nekoliko podrobneje pa se moram ustaviti pri Slovencih, članih KPI in njenih privržencih ter s tem njenih zvestih volilcih. Teh ni bilo malo. V posameznih predelih cone A so bili tudi v večini. Ostali so narodno zavedni - čutili so, da so še vedno neločljivi del celotnega slovenskega narodnega telesa in so se borili za svoje narodnostne pravice ter jih glede na možnosti tudi odločno uveljavljali. Rečemo lahko, da so bili z grenkobo v srcu odklonilno razpoloženi proti slovenski republiki in Jugoslaviji. Zavračali so njun družbenopolitični sistem ter zlasti KPS in KPJ. Očitali so jima »buržoazni nacionalizem«. Vendar pa odnosa teh Slovencev, in tudi dobršnega dela informbirojevsko usmerjenih tržaških Italijanov do nas, ni bilo mogoče primerjati s protijugoslovanskim pogromaškim ozračjem, ki so ga ustvarjale vladajoče strukture v vzhodnoevropskih državah v tamkajšnjem javnem mnenju. V coni A STO, in seveda tudi v Italiji, je bil namreč institucionaliziran zahodnoevropski demokratični sistem in temu primerno sta potekala tudi politično življenje in politični boj. Tega dejstva ni mogla zasenčiti niti fašistoidna desnica, ki je zlasti v Trstu občasno politično in fizično skrajno grobo nastopala proti Slovencem. To je veljalo tudi za Vidalijeve enkavedejevske pogrome proti vsem, ki niso podpirali Stalinove politike. Kljub temu pa je med stalinistično in protistalinistično usmerjenimi Slovenci prihajalo do ostrih besednih spopadov, ki so, razen posameznih izjem, večinoma ostajali na civilizirani ravni. Eni in drugi so si želeli, da bi bilo čimprej ta-

ko, kot je bilo pred letom 1948, ter da bi ponovno enotno nastopali za uveljavljanje svojih nacionalnih in socialnih pravic.

Ideološki pritisk KPI je bil tolikšen, njena zavzetost za slovensko manjšino pa tako zanesljiva, da so bili levo usmerjeni Slovenci večinsko na njeni strani. Le manjši del je ostal zvest tradiciji Osvobodilne fronte in politiki Jugoslavije v obrambi pred informbirojem. Ta del Slovencev je sprejemal slovensko in jugoslovansko ideološko razlago bistva stalinizma. Osnovno sporočilo te analize je že takrat odkrivalo, da je Stalin oziroma njegova doktrina, grobar socializma kot družbe socialne pravičnosti. Tisti Slovenci, ki so se opredelili proti Stalinu in njegovi agresivni politiki, zato niso nihali med kapitulantstvom in odločno protiinformbirojevsko opredelitvijo. Posebno ves protistalinistični politični kader je bil glede tega zelo odločen, čeprav je bil v coni A izpostavljen nenehnim, večkrat celo fizičnim pritiskom Vidalijeve skupine. Stare predvojne slovenske komuniste je večinoma prizadelo ravnanje Sovjetske zveze in Stalina, saj so globlje razumeli vzroke razkola v komunističnem gibanju. Žal jim je bilo, da je do njega prišlo ter da je postalo tržaško, z revolucionarno vizijo prežeto delavstvo plen stalinizma. S tem so bile vsaj začasno razbite politične sile, ki so bile v tržaški krizi prva leta po vojni glavna opora prizadevanjem za pravično razmejitev med Italijo in Jugoslavijo. Po drugi strani pa jih je spor z informbirojem razbremenil more, ki so jo doživljali v dolgih letih kominternovske diktature nad komunisti skorajda vsega sveta, ki je tudi njih potiskala v poslušno čredo brezpogojnih izvrševalcev stalinističnih direktiv. Te direktive so namreč večkrat zaradi logike političnega totalitarizma usodno posegale tudi v njihov fizični obstoj. Med predvojnimi primorskimi komunisti sta se vsega tega najbolj zavedala Anton Ukmar in Leopold Caharija, ki sta bila kot španska borca in bivša člana KPI odločna nasprotnika svoje stare stranke in Vidalijeve politike v Trstu.

Naj spregovorim še o drugačnem gledanju nekaterih posameznikov iz UDBE na Antona Ukmarja. Posamezni, politično paranoični pripadniki te službe so namreč sumničili tudi njega. Zato so poskrbeli, da so med nekatere t. i. »zanesljive« kadre pricurljali »podatki«, ki naj bi potrjevali sum, da je A. Ukmar tajni sovjetski agent oziroma sodelavec NKVD, in

sicer že iz let španske državljanske vojne. Po »zanesljivih« vi-
rih naj bi imel v stari Gorici ilegalno kratkovalovno radijsko
postajo, s katero bi se lahko povezoval z Moskvo. Sama na-
tolcevanja! A. Ukmar je bil kot komunist tako prepričan pro-
tifašist in pokončen mož, da se, četudi bi bil Stalinu zvest še
po letu 1948, ne bi ponižal na raven obrobnega, takorekoč
sovjetskega agenta začetnika. Njegova življenjska zgodba je
bila izjemno bogata. Lahko bi jo primerjali z življenjsko pot-
jo skorajda vsakega izmed najvišjih italijanskih in jugoslo-
vanskih komunističnih voditeljev. Že kmalu po prvi svetovni
vojni je v KPI opravljal različne dolžnosti. Bil je znameniti
španski borec in zatem član ožjega vojnega odposlanstva
evropskih protifašistov v Etiopiji, ko je bila ta pod italijansko
okupacijo. V Etiopijo je prišel s pooblastilom etiopskega ce-
sarja Haila Selasija, ki je v tridesetih letih kot emigrant živel
v Evropi. Cesar Haile Selasi je A. Umarju zaradi njegovih ve-
likih zaslug pri organiziranju oboroženega odpora zoper itali-
jansko okupacijo Etiopije podelil plemiški naziv etiopskega
rasa. A. Ukmar se je po britanski osvoboditvi Etiopije vrnil v
Evropo in po kapitulaciji Italije prišel v Italijo kot partizan.
Postal je poveljnik obsežnega področja italijanske partizanske
vojske v severozahodni Italiji. Poveljeval je vsem partizan-
skim enotam, ki so ob koncu druge svetovne vojne osvobodile
Genovo. To mesto ga je po osvoboditvi imenovalo za svo-
jega častnega meščana. Med vojno je imel čin polkovnika
garibaldinske vojske. Po vojni ga je KPI hotela vključiti v
svoje najvišje vodstvo in mu nameniti tudi vsedrjavno itali-
jansko parlamentarno kariero. Skratka, tako KPI kot tudi
italijanska država sta po vojni ponudili A. Ukmarju široke
možnosti za bleščeč vzpon v politiki in v oblasti, toda on vse-
ga tega ni izkoristil. Sprejel ni tudi visokega odlikovanja, ki
so mu ga nameravali podeliti Američani, pač pa je odšel v
Trst. Večkrat mi je dejal, da je v tistem času mislil samo na
Trst in na Primorsko. Svojim prijateljem v Italiji je povedal,
da je Slovenec in da pripada svoji domovini, zato misli v bo-
doče živeti in delati samo zanjo. Zgrozil sem se, ko sem prvič
slišal, kaj so hoteli nekateri naprtiti A. Ukmarju, ki se je odre-
kel italijanskih povojnih časti, karieri in velikim gmotnim
ugodnostim samo zato, da bi bil na svojem, med svojimi in
delil usodo z vsemi, ki so se borili za priključitev Trsta in Pri-

morske k Jugoslaviji. Zaradi njegove preteklosti in ugleda, ki ga je imel med Primorci, si avtorji »goriške zgodbe« svojih sumov niso drznili javno izreči, ker bi med ljudmi sprožili pravi plaz ogorčenja in odpora. A. Ukmar je namreč že s tem, da se je vrnil v Trst oziroma v Slovenijo, več prispeval v boju proti stalinizmu, kot nekateri gostobesedni partijski politiki. V tem smislu sem se od njega tudi poslovil, ko sem ob njegovi smrti leta 1978 v imenu Sveta republike SR Slovenije spregovoril ob odprtem grobu. Ta poslovilni govor je bil tudi objavljen v »Naših razgledih«.

Anton Ukmar (fototeka Pokrajinskega muzeja Koper)

Rad bi poudaril še nekaj Ukmarjevih značajskih in delovnih potez. Svoje misli je izpovedoval jasno in preprosto. Navadno je izrekel oceno o kakem zamotanem družbenem problemu jedrnato, le v nekaj stavkih. To je lahko storil zato, ker ni prestižno uveljavljal svojega mnenja, ampak je zgoščeno izra-

* Glej *Naši razgledi*, leto XXVIII, št. 1 (648), 12. I. 1979, »Anton Ukmar-Miro. In memoriam.«

zil tisto, kar je bilo bistveno, kar je vznemirjalo širok krog ljudi ali pa zahtevalo takojšnjo odločitev in akcijo politike in oblasti. Anton Ukmar se ni pehal za funkcijami. Bil je zadovoljen, če je imel drobne zadolžitve, urejal npr. eksistenčna vprašanja posameznikov ter sodeloval - kot enak z enakimi - pri odločitvah, ki so zadevale vsakodnevno življenje ali globalno politiko. Imel sem občutek, da je v na videz razboriti aktivnosti iskal mir in počitek, ki si ga je zaslužil po tako viharnem življenju med obema svetovnjima vojnama in v partizanskem boju. Večkrat sem tudi zaznal, da so bili prijatelji iz Italije, ki so ga obiskovali, razočarani, ker v Sloveniji ali Jugoslaviji ni imel vidnejšega družbenega položaja. B. Kraigherju sem ob neki priložnosti predlagal, da bi zato A. Ukmarju podelili čin generala. Bil sem mnenja, da bi mu s tem dala domovina priznanje za vse, kar je v svojem življenju storil tudi kot vojak. Tujina, predvsem italijanski protifašisti, bi imeli s tem tudi svojevrstno zadoščenje. Na žalost ta predlog ni bil sprejet.

*

* *

Nekoliko mi je žal, da nisem ostal v coni B STO do podpisa londonskega memoranduma leta 1954. Želel sem si, da bi neposredno doživljal priključitev cone k Sloveniji in Jugoslaviji.

Z londonskim memorandumom so se - če govorim samo o slovenskem delu cone B STO - sprožili na slovenski obali veliki preselitveni tokovi. Večji del italijanskega prebivalstva se je po podpisu memoranduma preselil v Italijo. Na Koprsko pa je prišlo veliko novih priseljencev, poleg Slovencev tudi precej Hrvatov in prebivalcev iz drugih delov Jugoslavije. Neslovenci so izvedli pravo invazijo na slovensko obalo, ki ji slovenska politika ni bila kos. Slovenija ni sprejela ukrepov, ki bi omogočili, da bi se na Obali naselilo predvsem slovensko prebivalstvo. Proti takemu toku dogodkov je veliko napravil Albert Jakopič-Kajtimir, ki je prišel v Koper šele ob uveljavitvi londonskega memoranduma. Prevezel je dolžnost okrajnega sekretarja ZKS. Vendar pa so bili njegovi naporji za preprečitev že začetega nezaželenega naselitvenega vala,

kljub vsem njegovim prizadevanjem, samo delno uspešni, saj jih ni podpiral ustrezen, celostno zastavljen naselitveni načrt Slovenije. Ne mislim sicer, da bi morali v tistem času na ves glas opozarjati, da na slovensko obalo - v skoraj izpraznjena mesta in delno tudi vasi v njihovi neposredni okolici - sodijo izključno Slovenci. Gre za to, da je bilo tedaj na Obali njihovo naseljevanje prepočasno in premalo sistematično. Naseliti bi se morali tako rekoč čez noč, kar je dejansko storil prenekateri Neslovenec, ki na Obalo prav gotovo ni prišel le spontano. Prepričan sem, da je temu, »spontanemu« priseljevanju, dajalo potisno moč tudi hitro in načrtno ustvarjeno ozračje izven Slovenije, da je slovenska obala domala prazna in da je vanjo možno in nujno čimprej usmeriti jugoslovanski naselitveni val. Skoraj vzporedno z večinskim odhodom italijanskega prebivalstva s Koprškega, bi morala Slovenija takoj omogočiti priselitev večjega števila Slovencev, ki seveda ne bi zmanjševala že visoke zaščite avtohtonega italijanskega prebivalstva, ki je kot narodnostna manjšina ostalo na Obali. Nasprotno. Več slovenskega prebivalstva na Koprskem bi vsekakor še poglobljalo tiste vezi, ki smo jih Slovenci ustvarili z italijanskimi protifašisti v zadnjih letih NOB.

TRETJI DEL

NEURESNIČENA PRILOŽNOST

(Družbenopolitični razvoj v Sloveniji in
Jugoslaviji po resoluciji informbiroja)

DRUŽBENA IN POLITIČNA DEJAVNOST V LETIH 1952-1959

Konec januarja 1952 sem se po enem letu in treh mesecih vrnil iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja v Ljubljano in poleg izvrševanja republiških poslanskih dolžnosti začel redno delati na CK KP Slovenije. Tam sem bil nekaj mesecev v delovnem razmerju že leta 1950, preden sem odšel v Koper. Splošne družbene razmere v Sloveniji in Jugoslaviji se v tem času niso toliko spremenile, da bi bilo politično okolje, v katero sem se vrnil, bistveno drugačno. Moja vrnitev v Ljubljano je tako sodila v čas, ko je bil spopad z mednarodnim stalinizmom še hud. Pred Stalinovo smrtjo se je, zaradi možnosti oboroženega napada Sovjetske zveze in ostalega vzhodnoevropskega vojaškega bloka na Jugoslavijo, vsiljevala vedno bolj dognana oblika spopada z informburojem. Čeprav so bile mednarodne razsežnosti spopada s Stalinom še vedno ključnega pomena, je postalo po letu 1948 očitno, da bo o njegovem končnem izidu odločala predvsem prenova jugoslovanskega družbenopolitičnega sistema, ki naj bi v temeljih spremenil državni model socializma. V Sovjetski zvezi je že več kot tri desetletja obstajal državni socializem, oprt na prisilo. Po vojni so ga za »vedno« sprejele tudi vzhodnoevropske države. Pri nas pa se je le-ta razcvetel šele v prvih dveh letih spopada z informburojem. Tako rekoč čez noč je namreč nastala iluzija, da bo morda mogoče napadalnost mednarodnega stalinizma obvladati le z razmahom državnega socializma tudi na naših tleh. Od tod kolektivizacija v kmetijstvu, radikalne nacionalizacije, neizmerno povečanje državne birokracije in stopnjevanje prisile po vsej Jugoslaviji. Kmalu pa se je pokazalo, da nas bo prav to pokopalo in na koncu popolnoma podredilo Sovjetski zvezi. Očitno je postalo, da je potrebno hitro ukrepati. Zato smo morali pospešeno in sistematično iskati in uveljavljati povsem novo vsebino in oblike družbenopolitične ureditve in trajno določiti novo mesto zvezne države v mednarodni skupnosti.

Zakon o delavskem upravljanju v gospodarstvu je bil sprejet že leta 1950, vendar vsebinsko še ni širše zaživel. Praksa je zahtevala uvedbo samoupravljanja tudi izven gospodarstva. Potrebno se je bilo čimprej znebiti dogmatičnih ideoloških

spom, in sicer najprej v gospodarstvu. V inovativnem jedru KPS in KPJ je zato prevladalo prepričanje, da je napočil čas za korenite spremembe v vseh delih naše družbe. Nadvse težak spopad s Stalinom je temu jedru pomagal spoznavati, da je samo na ruševinah dogmatičnega marksizma in na temeljih dejanskih družbenopolitičnih razmer v svetu možno začeti v Jugoslaviji vse znova. Ti, ideološko neokosteneli ljudje so se zavedali, da s tem ne smejo odlašati. Vedeli so, da morajo izkoristiti edinstveno priložnost, da gradijo in izgradijo družbenopolitični sistem izključno na osnovi objektiviziranih dejstev - iz življenja za življenje. Zavedali so se, da bo to mogoče doseči, če bo temeljila družbena praksa na resničnih znanstvenih spoznanjih, in če bodo ta spoznanja prestala pragmatično preizkušnjo brez motenj, ki bi jih ustvarjale subjektivno pogojene doktrine, podprte z močjo osebnih avtoritet. Bilo je potrebno hiteti. V državi je namreč vladala enotnost glede zavračanja političnega in vojaškega pritiska vzhodnega bloka, toda »domači« stalinizem, ki se je kazal zlasti v pogledih na ekonomski sistem, pa je bil še zelo močen, celo v spontanem razvoju v južnih republikah. Domači stalinizem je dobil tudi naravnost grozljive razsežnosti - tako po obsegu in vsebini represije proti resničnim in namišljenim privržencem informbiroja, kakor tudi proti nekaterim kategorijam prebivalstva. Goli otok je nazorno kazal najbolj grobe metode stalinistične represije.

V takih družbenopolitičnih razmerah je bil leta 1952 sklican VI. kongres KPJ, ki se je zbral med 2. in 7. novembrom v Zagrebu. Od njega smo veliko pričakovali. Do tedaj je imela partija dejansko v rokah vse vzvode oblasti, gospodarstvo ter družbeno nadgradnjo. Ljudje so se nadejali, da bo kongres povzročil korenit zasuk v Jugoslaviji, ki naj bi se usmerila v evropski demokratični socializem in odpravo partijskega družbenega monopola. Na to je kazala tudi odločitev kongresa, da se KPJ preimenuje v Zvezo komunistov Jugoslavije. Do takrat je namreč KPJ že resno načela glavni ideološki stebler mednarodnega boljševizma. Zato smo pričakovali, da se bo v Jugoslaviji ta zasuk pospešeno uveljavil na vseh družbenih področjih. Toda kongres je samo deloma uspel. Ko je že kazalo, da je na smrt bolni strateg novega jugoslovskega gospodarskega sistema, Boris Kidrič, s svojim

kritičnim in poglobljenim programskim govorom idejno in politično spodnesel temelje dogmatičnega mednarodnega in tudi jugoslovanskega socializma ter utemeljil novo poglavje v naši zgodovini, je Svetozar Vukmanović-Tempo, kot predvideni Kidričev naslednik v zvezni vladi, v svojem okostenelem in birokratsko naravnanim gospodarskem referatu, pokopal vse bistveno. S samim referatom sicer ne, saj bi lahko kongres Vukmanovićev referat zavrnil. Vendar se nanj ni odzval izključno v duhu Kidričevih pogledov in programskih tez. Tako je nastal pat položaj. Kongres je sprejel oboje, Kidričeve temelje gospodarsko-političnega razvoja in Tempovo razvojno »vizijo«. Že ko sem poslušal Tempa, me je prevzel občutek, da se bo kongres končal polovičarsko, če ne bo sprejel Kidričevih ocen preteklosti in njegovih programskih usmeritev za neposredno in daljnješo prihodnost. Tak občutek so imeli tudi številni drugi, zlasti slovenski delegati. Toda veliko jih je zamahnilo z roko, češ, takšen je pač Tempo, praksa pa bo drugačna. Pričakovali smo, da bosta Tempa zavrnila Tito ali Kardelj, vendar se v svojem nastopu nista neposredno soočila s Tempovimi tezami, Borisa Kidriča pa sta le posredno podprla. Delegati so ravnali pretežno enako. Vendar sklepov, ki jih je kongres sprejel - tudi z današnje časovne oddaljenosti - ne gre podcenjevati. Zagrebški kongres je v načelu odprl veliko možnosti za demokratizacijo družbe in vzpon evropskega socializma pri nas. Tudi vloga partije je bila v teh sklepih okvirno popolnoma spremenjena. Delavski sveti naj bi se splošneje uveljavili, pa tudi stroka naj bi dobila večjo moč in se znebila absolutnega vpliva politike. Vendar po kongresu ni bilo narejeno najpomembnejše. Če je bila namreč partija, kot celota s preobrazbo v Zvezo komunistov Jugoslavije vsaj za nekaj let postavljena v družbi v glavnem na slepi tir, pa osrednje vodstvo v skladu s kongresnimi usmeritvami ni vsestransko spremenilo vsebine in zlasti metod svojega delovanja. Enako je bilo po republikah. Vsa ta vodstva so prav po kongresu še bolj zategnila politične vajeti. Poslej so odločala tudi namesto prejšnje močno razvejane in akcijsko dinamične KPJ. Po kongresu niso bila svojim organizacijam odgovorna niti toliko kot prej, ko je KPJ delovala po metodah demokratičnega centralizma. Na plenutih in kasnejših kongresih se je v glavnem govorilo le o tem, česa

ZK kot razvejana organizacija ne sme delati, kar je bilo vsekakor boljše kot pa če bi še naprej imela v družbi svoj monopol. Skoraj ničesar pa ni bilo storjenega, da bi se ta organizacija kot celota vključila v procese demokratične družbene preobrazbe, se zavzemala za tržno gospodarstvo in se preoblikovala v sodobno evropsko politično organizacijo, ki politično in akcijsko ne bi bila jalova. Partijska vodstva so po kongresu skoraj v celoti ukinila le svoj profesionalni aparat, kar je bilo glede na njegovo številčno neutemeljenost prav, osebne avtoritete z vso močjo odločanja pa so ostale. Celo pridobile so na moči. Ob tem pa so trdile, da je partijski monopol v družbi odpravljen in da je vmešavanje ZK v družbene zadeve oživljanje stalinizma, zaradi česar smejo o vsem odločati samo organi samoupravljanja in vodilni državni organi. Toda v resnici so bili vodilni državni organi v rokah vodstev ZK, njeno članstvo pa je bilo ohromljeno in politično potisnjeno v brezplodno sestankovanje. Nadaljnji družbeni razvoj je bil odvisen od razmerja politične moči v vodstvih ZK, vendar bi ga bilo mogoče kljub vsemu še vedno preusmeriti. Lahko bi uresničili Kidričeve teze, ki jih je razgrnil na zagrebškem kongresu in jih vgradili v družbenopolitični sistem.

Bilo bi seveda neobjektivno, če bi vodstvom ZK, zlasti delu zveznega, odrekli tudi zasluge za nekatere pomembne strateške odločitve na notranjem in zunanjepolitičnem področju. V notranji politiki se je, kljub vsem slabostim in subjektivizmu, delavsko upravljanje ohranilo in postopoma izbojevalo demokratične oblike upravljanja v gospodarstvu in družbeni nadstavbi. Te so bile sicer dušene, ne pa toliko zatrte, da se ne bi mogle celo na višji ravni spontano obnavljati. Svet je začel ob ocenjevanju našega, čeprav v marsičem nebogljenega in vijugastega notranjega razvoja, poudarjeno govoriti o jugoslovanskem eksperimentu kot resni alternativni boljšeizmu. Po drugi strani pa se je Jugoslavija v času najhujšega spopada s Sovjetsko zvezo zunanjepolitično in gospodarsko toliko naslonila na zahodnoevropske države in ZDA, da je vstopila celo v preddverje atlantskega pakta. Februarja 1953 je bil v Ankari med Jugoslavijo, Grčijo in Turčijo podpisan sporazum o medsebojnem sodelovanju, ki je na sestanku predstavnikov teh držav na Bledu avgusta 1954,

politično in obrambno prerasel v pakt o medsebojni pomoči v primeru agresije z vzhoda. Kasneje sem slišal, da je takrat Tito svojim sodelavcem predlagal celo formalni vstop Jugoslavije v atlantski pakt, od česar ga je E. Kardelj odvrnil, ker je menil, da je za državo bolje, če ostane popolnoma neodvisna. V tej odločitvi lahko vidimo tudi začetek kasnejše jugoslovanske neuvrščenosti. Z današnje časovne oddaljenosti bi lahko rekli, da je imel Tito prav, saj do oboroženega spopada med atlantsko zvezo in varšavskim paktom ni prišlo, naše članstvo v vojaški skupnosti zahodnih držav pa bi ugodno vplivalo na naš položaj v Evropi. Kajti takrat ne bi našega vstopa pogojevali tako kot danes, temveč bi nas z družbenopolitičnim sistemom, kakršnega smo imeli, predvsem zaradi lastnih interesov takoj sprejeli z obema rokama. Tvegali bi samo, da se ob morebitnem spopadu vzhoda in zahoda Jugoslavija spremeni v bojišče.

V tem času so se v obeh notranjepolitičnih smereh pri nas odvijali intenzivni procesi. Žal res v obeh smereh. Če bi VI. kongres KPJ v celoti uspel in če bi mu sledila praksa, ki bi dokončno odpravila državni socializem, bi ne bilo tako velikega prepletanja teh dveh smeri. Prevladala bi ena sama - Kidričeva - ki bi družbe ne uniformirala, marveč bi v prevladujočem demokratičnem duhu pravočasno reševala vsa glavna protislovja ter brez večjih kriznih stanj razreševala razvojne probleme. Centralizacija finančnih sredstev je bila v tistih letih nujna zaradi ostrega spora s Sovjetsko zvezo in vzhodnoevropskimi državami, ko je bilo potrebno veliko vlagati v vojsko in vzporedne dejavnosti, ki so zagotavljale ustrezno obrambno raven. Toda čas, o katerem govorim, je bil kljub vsemu poln upanja, iskanj, uspehov, pa tudi kriz in razočaranj. Če ne bi po Stalinovi smrti in po normalizaciji državnih in v precejšnji meri tudi političnih odnosov s SZ leta 1955, nekateri najvišji politični voditelji pretiravali v pričakovanjih o bodoči vlogi Jugoslavije v svetu, bi pri nas prevladala razvojna smer sodobne družbe. Ta prav gotovo ne bi zavrgla pozitivnih sadov vojne in povojne preteklosti. Brez obotavljanja pa bi opustila vse preživeto. Tedaj je bil za to najbolj primeren čas. Lažje in »pravočasno« bi poravnali tudi vse tiste račune, ki jih zgodovina nikoli ne odpiše (usoda

repatriiranih domobrancev, dahavski procesi, skrajnosti v nacionalizacijah, obnovitev pluralnosti OF itd.).

Ko ob VI. kongresu KPJ govorim o temeljnih stateških in idejnopolitičnih vidikih našega povojnega razvoja, naj posežem še v čas neposredno po vojni. Gre sicer za navidezno obrobni, vendar zelo pomemben podatek, ki po svoje pove, da je imela na tem kongresu predstavljena Kidričeva programska usmeritev celotnega, zlasti pa gospodarskega razvoja Jugoslavije, globlje korenine. Brez njih najbrž Boris Kidrič v govoru na tem kongresu ne bi tako dognano zahteval, da se mora gospodarstvo otresti vpliva politike, se podrediti v svetu uveljavljenim tržnim merilom gospodarjenja in delovati v razmerah samoupravnega in ne državnega socializma. Takoj po vojni so se namreč na slovensko vlado poleg drugih zgrnili tudi zapleteni gospodarski problemi. Še posebej pereča je bila preskrba prebivalstva. Ker so bili za uresničevanje teh nalog zadolženi skoraj izključno le organi oblasti, je B. Kidrič, tedanji predsednik slovenske vlade, svoji sekretarki Alenki Benko dejal približno tole: »Ni prav, da zmagovita oblast prevzema kot neposredno delovno pristojnost tudi vse tisto, kar je bilo v preteklosti že dobro utečeno, ko je privatna pobuda samodejno in organizirano opravljala vrsto gospodarskih dejavnosti. Nova oblast bi morala urejati le temeljno gospodarsko in socialno zakonodajo, pospeševati obnovo v vojni opustošene države ter skrbeti za kulturni in izobraževalni razvoj in zdravstveno zaščito. Ne vemo še, kaj si bomo nakopali na glavo, če bomo posnemali sovjetski razvojni model.« Te sekretarke v tistem času še nisem poznal. Z njo sem se srečal šele nekaj let kasneje, ko je kot ekonomistka delala v državni upravi. Leta 1951 je postala moja žena. Ko sva se kasneje pogovarjala o kriznih gospodarskih in drugih družbenih vprašanjih, mi je povedala to Kidričevo misel, ki jo je povzel iz svoje celovite ocene oktobrske revolucije. Nisem se čudil, da ji jo je zaupal. Med vojno je namreč bila njegova kurirka pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte, ko se je ta v letih 1941-1942 zadrževal v Ljubljani. Kot predvojno politično neopredeljeno študentko ljubljanske Univerze so jo po kapitulaciji stare Jugoslavije leta 1941 pridobili za to delo, ki je bilo polno zahtevnih obveznosti in tveganj, saj je glede na naravo svojega dela vedela tudi za skoraj vse kraje, kjer so se

ilegalno zadrževali voditelji Osvobodilne fronte. Zaradi takrat ustvarjenega medsebojnega zaupanja je Kidrič njej in tudi še nekaterim bližnjim, nefunkcionarskim sodelavcem iz svoje vojne in povojne najožje okolice, zaupal marsikatero, za tiste čase presenetljivo kritično misel, ki ga je težila in je bila očitno samo njegova.

Delo v agitpropu CK KPS/ZKS in dejavnost v SZDL Slovenije

S prihodom iz Kopra v Ljubljano se je začelo zadnje obdobje mojega aktivnega javnega delovanja. V tem času sem se srečal z naslednjimi delovnimi področji: od januarja pa do konca leta 1952 sem opravljal profesionalno politično delo v komisiji za agitacijo in propagando (v t. i. agitpropu) CK KPS oziroma CK ZKS vse do njegove razpustitve, nato sem v letih 1953-1956 delal v kulturno-prosvetni komisiji pri Glavnem odboru Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije. V tem času sem dokaj intenzivno deloval še v organih družbenega upravljanja, in sicer v sredstvih javnega obveščanja in kulture. Po prenehanju profesionalne politične dolžnosti v SZDL sredi petdesetih let sem delal še v svetu ljubljanske Univerze in svetu Inštituta za narodnostna vprašanja. Leta 1956 sem bil imenovan tudi za direktorja RTV Ljubljana, kjer sem ostal do konca leta 1959. Poleg tega sem v letih 1946-1953 ter 1958 do 1963 opravljal še poslanske dolžnosti v Ljudski skupščini LRS, v letih 1953-1958 pa v Ljudski skupščini FLRJ.

*
* *

Po vrnitvi v Ljubljano je bil predsednik komisije za agitacijo in propagando CK KPS Boris Ziherl, dolžnost sekretarja pa sem prevzel jaz. Zaporedja predsednikov ali sekretarjev agitpropa pred mojim prihodom iz Kopra se ne spominjam. Vem samo, da je bil razmeroma dolgo predsednik Franc Kimovec-Žiga in da sta bila med prvimi povojnimi delavci agitpropa Dušan Pirjevec-Ahac in Janko Smole. Celotnega dela agitpropa nisem neposredno poznal, ker sem bil takrat

drugje. Ker sem bil po prvem, primorskem delovnem obdobju povsem drugače usmerjen, nisem pričakoval, da bom nekoč profesionalno delal v propagandnem aparatu partije. Toda v letih najhujšega spopada z informbirojem je bilo potrebno v politiki poprijeti za delo tudi na področjih, na katerih posamezni politični delavci dotlej še nismo delovali.

V času, ko sem bil sekretar agitpropa, so bili člani komisije za agitacijo in propagando pri CK KPS, ki je imela tudi manjši profesionalni aparat, skoraj vsi neprofesionalci. Spominjam se, da so na njene sestanke poleg predsednika Borisa Zihlerla prihajali še Boris Kraigher, dr. Jože Potrč, Ivan Regent, Franc Kimovec-Žiga, Tomo Brejc in Dušan Bole, ki pa je bil profesionalni delavec na CK KPS. Sodeloval sem tudi z Ladom Kozakom, ki je tedaj vodil komisijo za zgodovino pri CK KPS. Z njim sva razpravljala tudi o evropski socialni demokraciji in možnostih, da bi jugoslovanska politika sočasno z odporom proti informbiroju, z njo trajneje sodelovala, zlasti še z nemško.

Agitprop je bil zadolžen za glavne veje družbene nadstavbe: kulturo, tisk, radio in idejno izobraževanje v partiji. Ko sem pričel delati v njem, ni v njegovi delovni praksi več prevladovalo ždanovstvo. Za morebitnega neseznanjenega bralca naj omenim, da smo z ždanovščino dolga leta po vojni označevali partijsko monopolistično snovanje in operativno vodenje vsega, kar se je dogajalo na temeljnih področjih družbene nadstavbe, posebno še v kulturi in sredstvih javnega obveščanja. Ta Stalinova doktrina je bila poimenovana po Andreju Ždanovu, članu najožjega vodstva sovjetske KP, ki jo je uveljavljal v družbeni praksi.

V Jugoslaviji so se ob spopadu z informbirojem vidno zmanjšale težnje in tudi dejanska praksa, da je potrebno voditi vse, kar sodi v območje informativnega in kulturno-umetniškega ustvarjanja, samo iz partijskega centra. Enako soočanje z državnim socializmom se je začejalo tudi v gospodarstvu. Toda, če so se Sloveniji odprle dokaj velike možnosti, da se suvereno upre idejnemu dogmatizmu, je bilo v gospodarstvu precej drugače. Slovensko gospodarstvo je bilo vkleščeno v vsedrjavno ekonomsko politiko, znotraj katere so prevladovali zlasti centralistični, pa tudi različni »južni« republiški in celo regionalni interesi. Centralistična

nenasitnost, podprta z doktrino o administrativnem vzpodbujanju razvoja nerazvitih delov države, je veliko prispevala k temu, da se v načelu enotno gledanje na nujno izrivanje politike iz vsakodnevnih ekonomskih tokov, ni odločneje uresničevalo. Politika in oblast sta samoupravljanje, kot ključni vzvod za prodor tržnega gospodarstva, največkrat le deklarirali ne pa tudi izvajali. V praksi se je to pokazalo pri usmerjanju ustvarjene presežne vrednosti v prevladujoče zvezne finančne sklade. Delavski sveti so pri upravljanju podjetij sicer res dobili nekatere pomembne pristojnosti, saj proizvodnje ni več podrobno do potankosti načrtovala država. Tudi v razširjeni reprodukciji so bila podjetja svobodnejša. Vendar so bile njihove obveznosti do zveznih skladov skupaj z ostalimi dajatvami tolikšne, da niso mogla uresničiti prehoda v tržno gospodarstvo. Vseeno pa so bila že v tistem času v neprimerljivo boljšem položaju kot podjetja v državah vzhodnega bloka. Ustvarjalni duh najrazličnejših strokovnjakov se je namreč začel hitro sproščati. Če že ne drugače, so ti s svojo kritiko države vsebolj izsiljevali ekonomsko rast, ki se je v precejšnji meri rešila spon državnega administriranja. V zunanji trgovini je bilo že čutiti liberalizacijo. Skratka, osrednji spopad z mednarodnim stalinizmom in oblikami državnega socializma v Jugoslaviji se je vedno bolj zaostroval tudi v gospodarstvu, na ravni »čiste« ideologije pa je na nekaterih področjih celo prednjačil. Spomnimo se samo množice prispevkov v časopisih in raznih revijah, ki so uničujoče obračunavali s »sovjetskim marksizmom«.

Agitprop CK KPS je imel v tem spopadu ugodnejše možnosti. Ker se danes povojno delo agitpropa enostransko posplošuje, je potrebno v interesu resnice povedati, da je imelo v začetku petdesetih let delo agitpropa malo skupnega s prvimi povojnimi in tudi s kasnejšimi leti, zlasti kar zadeva nekatere politične posege v revialni tisk. Neposredno po VI. kongresu KPJ oziroma ZKJ je bil namreč agitprop pri CK ZKS razpuščen! S kulturno politiko in vprašanji agitacije in propagande se Zveza komunistov ni več posebej ukvarjala. Med političnimi organizacijami so te naloge opravljali le Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije in deloma še sindikati ter tudi Ljudska mladina Slovenije. Neposredno pred ukinitvijo agitpropa so se s področji tiska, radia,

vrhunske in ljubiteljske kulture, prosvetne dejavnosti ter procesom izobraževanja že ukvarjale ustrezne ustanove, stroke in resorne oblasti. Po razpustitvi agitpropa se je Socialistična zveza zavzemala za samostojno delovanje organov upravljanja v kulturi, tisku in radiu. Založbe so na primer same usklajevale svoje letne programe knjižnih izdaj ter se še bolj usposobile za posamezna področja svojih dejavnosti. S tem so se približale razmeram, v katerih je določal obseg in vsebino njihovega delovanja knjižni trg. V tisku in radiu je bilo vedno manj operativnih »intervencij«, tako da je vsebinska odgovornost dejansko prehajala na uredništva. Podkomisija za tisk in radio pri SZDL je organizirala samo tematske novinarske konference ali pa pripravljala pogovore o temeljnih problemih časopisnih hiš, posameznih časopisov ali radia.

Kljub agitpropovski »pasivnosti« sta se tisk in radio tudi po njegovi razpustitvi še srečevala tudi z grobimi odzivi na posamezne informacije, komentarje, reportaže, glose in kzerije, zlasti pa še na revialne prispevke. Pri tem je šlo za kritiko, ki je temeljila na izrazito politično-subjektivističnih presojah. Te so zadevale tudi nekatera kulturno-umetniška dela. Tovrstna kritika je bila največkrat črno-bela in je nastajala v glavnem zaradi idejne izključnosti, političnega sektaštva, oblastvene nadutosti in tudi primitivizma, ki je posameznike vzpodbujal k »ukrepanju«. Takratni agitprop in kasnejša komisija za kulturo in prosveto pri SZDL pa sta bila strelovod, v katerega so udarjale te zahteve. Take, pogostokrat čustveno obarvane intervencije smo z večjim ali manjšim uspehom zavračali s strpnimi in tudi odločnimi argumenti. Poudarjali smo, da nove vloge partije in ostalih političnih organizacij v družbi ni mogoče uresničevati z birokratskimi pritiski in nenadnimi kadrovskega zamenjavami, temveč le z močjo argumentov. Ukrepanje naj bi bilo smiselno le takrat, ko se izkaže, da gre za demokratične postopke, kakor jih pozna, prizna in uveljavlja tudi demokratični svet. Spominjam se, da me je mimogrede, kar na stopnicah v zgradbi CK napadel nek član najožjega vodstva ZKS, češ da sem za prispevek, ki je bil tistega dne objavljen v dnevem časopisu in je bil po njegovem mnenju nesprejemljiv, odgovoren jaz. Odgovoril sem mu, da v politiki nisem zato, da bi gledal novinarjem pod pero in da bo moralo slovensko poli-

tično vodstvo za takšno delo dobiti drugega človeka, ki bo oživil »stare« agitpropovske navade. Dodal sem še, da bi bil takšen politični izlet v preteklost v nasprotju s temelji našega spopada z informbirojem, s tem pa tudi s politiko, ki je pripeljala do pozitivnih družbenih premikov v Sloveniji in Jugoslaviji. Beseda informbira ga je spekla. Umaknil se je s pojasnilom, da ga je prispevek razjaril in da sem njegovo jezo prehitro politično posplošil. Kljub temu nisem odnehal. Vztrajal sem, da je s svojim odzivom na prispevek posegel v temelje naše notranje politike. Predlagal sem mu, naj na članek, s katerim ni bil zadovoljen, odgovori v časopisu in tako prepusti javnosti, da razsodi, kdo ima prav. Odtlej sem imel več miru.

Po VI. kongresu KPJ je zveza komunistov v celi državi (v Sloveniji pa najbolj temeljito) skrčila svoj profesionalni delovni aparat na najmanjšo možno mero. Tako so ravnale tudi druge politične organizacije. Na CK ZKS je ostalo le nekaj ljudi, ki so reševali najnujnejša organizacijska in kadrovska vprašanja, skrbeli za vertikalno povezanost v organizaciji in za partijsko šolo na republiški ravni. ZKS in druge republiške politične organizacije so svoj aparat tako temeljito zmanjšale, da so, z izjemo sindikatov, odtlej imele vse svoj sedež v stavbi na Tomšičevi 5 v Ljubljani, ki jo je pred tem v celoti zasedal CK KPS s svojo številno delovno skupnostjo. Poleg njih sta v tej stavbi delovali še uredništvi tednika »Ljudska pravica« in štirinajstdnevnik »Naši razgledi«. Obsežen republiški aparat političnih organizacij je pred tem operativno pokrival vsa družbena področja in je deloval vzporedno z državno upravno strukturo. Krčenje števila profesionalnih političnih delavcev je korenito zajelo tudi okraje in mesta.

Zaustavil se bom še pri nekaterih drugih vidikih dela kulturno-prosvetne komisije pri predsedstvu SZDL Slovenije. Politika se tudi v tistem času ni odpovedala vplivu na tisk, radio, izobraževanje in delno tudi kulturo. Ta vpliv je SZDL javno opredeljevala v svoji kulturni in informativni politiki, a je pri njenem uresničevanju nihala med konkretnim in splošnim. V prvih letih po ukinitvi agitpropa pa praviloma ni prihajalo do ekstremnih zaletavanj. Trdim lahko, da v prvi polovici petdesetih let, to je v obdobju, ki ga poznam od

blizu, vpliv kulturno-prosvetne komisije na družbeno nadstavbo ni bil tak, kot se ji navadno pripisuje. Politika in oblast sta določali le temeljno smer razvoja. Politika je za osrednje republiške časopise in periodični tisk imenovala samo glavne in odgovorne urednike, vse ostale urednike in novinarje pa so samostojno izbirali strokovni kolegiji. Teh kadrovskih odločitev ni tedaj potrjeval noben politični ali oblastveni organ. Ko me je septembra leta 1956 Izvršni svet Ljudske skupščine LRS imenoval za direktorja Radia Ljubljana in sem prenehal delovati na SZDL oziroma v njeni podkomisiji za tisk (takrat Izvršni svet svojih ustanoviteljskih pravic za ta medij še ni prenesel na SZDL Slovenije), smo na tej informativno-kulturni ustanovi vse ostale vodstvene kadre izbirali in imenovali sami. Le odločitve za pomočnike direktorja in glavne urednike je odobril tudi svet RTV.

Pri upravljanju RTV in tiska se je zlasti v osemdesetih letih že uveljavila civilna družba. Ta je kljub odporom in posameznim diskvalifikacijam uspešno preprečevala poizkuse, da bi se na področju družbene nadstavbe obnovil monopol ZK. Pri tem jo je podpirala tudi Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije. Sporočilnost iz obdobja najostrejšega boja z informbirojem in naraščajoče demokrati-zacije po padcu Aleksandra Rankovića leta 1966 je bila namreč tako močna, da je preprečevala razmah tega monopola. Odmev obeh obdobj je bil tolikšen, da je tudi po letu 1972 omogočal demokratično prenavo v družbi in deloma tudi znotraj ZK, predvsem pa v SZDL Slovenije. To prepričljivo potrjuje tudi dejstvo, da je bila leta 1974 v vodstvih slovenske in jugoslovanske politike ter oblasti pripravljena in sprejeta nova jugoslovanska ustava, ki je pravno omogočila proces konfederalizacije jugoslovanske države, kar je v marsičem odprlo pot k dokončni osamosvojitvi Slovenije. Toda tega procesa velikosrbski nacionalizem ni prenesel, zato se mu je dobro desetletje po Kardeljevi in Titovi smrti uprl celo z orožjem. Slovenci, Hrvati, kasneje pa še Makedonci, se s tem niso strinjali in so se valu hegemonije uprli ter se državno osamosvojili. Tudi Bosna in Hercegovina je mednarodno priznana. V Sloveniji se vzgib za to pripisuje dostikrat le dejanjem od leta 1988 naprej. Dejstvo pa je, da samo ta dejanja ne bi bila dovolj, če se ne bi že med NOB izoblikovala

jugoslovanska federacija, ki je že takrat vsadila kali za razcvet popolne suverenosti jugoslovanskih narodov. Prav zato ne smemo pozabiti spopada institucionalizirane slovenske in jugoslovanske družbe z informbirojem in novih demokratičnih procesov, ki so bili v Jugoslaviji odprti po letu 1966 in seveda tudi ne na Zvezo komunistov Slovenije, ki se je v osemdesetih letih organizirano upirala jugoslovanskim unitarističnim silam, ki jim je na XIV. kongresu ZKJ januarja 1990 zadala politični smrtni udarec. Ta dejstva iz naše bližnje zgodovine je moralno dolžan priznati vsak, ki je privržen resnici ne glede na to, kako je bil ob teh dogajanjih politično opredeljen in tudi dejaven.

Čeprav se je agitprop zelo zgodaj otrešel politično-operativnega dela je moral (za njim pa SZDL) pomagati pri reševanju gmotnih vprašanj tiska, radia, založništva in filma. Samoupravni sistem, ki je tedaj ubiral šele prve korake, ni imel zadostnega finančnega zaledja. Dinarski in zlasti devizni skladi so bili še vedno močno centralizirani. Podjetja in tudi republike so se morale krčevito boriti za vsak devizni dinar, predvsem zato, ker je vojska za priprave na oboroženi odpor proti morebitni agresiji vzhodnega bloka prednostno dobivala veliko finančnih sredstev. Stroji v tiskarnah pa so bili izrabljeni, primanjkovalo je rezervnih delov, uvoz rotacijskega papirja za časopise je bil nereden, občasno celo ustavljen. V primerih, ko po redni upravni poti ni bilo mogoče ničesar doseči, so začeli zvoniti alarmni zvonci na političnih vrhovih - na CK in Socialistični zvezi. Tržnega ravnovesja med denarnim in celotnim obsegom blagovnih skladov še ni bilo. V strateških gospodarskih panogah in tudi v drugih družbenih vejah so zato še vedno delovali protislovni zakoni distribucije, ki je mogla zaradi splošnega pomanjkanja za silo zadostiti zdaj enim, nato drugim potrebam. V takšnih razmerah se je razraščal sistem pritiskov, s katerimi naj bi rešili določeno vejo proizvodnje ali družbene dejavnosti propada. Največkrat smo morali na agitpropu in kasneje na SZDL z odločnimi intervencijami pomagati dnevnemu in periodičnemu tisku, da je pravočasno dobival roto- in ostali papir, rezervne dele ali nove stroje za tiskarne. Radiu je bilo nujno potrebno pomagati pri dopolnjevanju studijske in oddajne tehnične opreme, znanosti pa zagotavljati devize za nakup

skromnega obsega tuje strokovne literature. Če je izrabljena in zaostala tiskarska, radijska in filmska tehnika lahko za silo še delovala, pa je pomanjkanje papirja večkrat ogrozilo izhajanje dnevnega tiska. Agitprop oziroma kasnejša komisija pri SZDL sta zato morala odločno pritiskati na politični in oblastveni vrh in vztrajati, da se tisku zagotovi vsaj minimum deviznih sredstev. Dnevni tisk tako nikoli ni doživel kolapsa. S skrajnimi naporji je na primer dobil od zveznih organov sredstva, s katerimi je bilo mogoče kupiti tudi nov 325 KW srednjevalovni radijski oddajnik, ki je šele zagotovil slišnost ljubljanskega radia po vsej Sloveniji.

Težave, o katerih govorim, so pestile tudi ostale jugoslovanske republike. Tako kot v Sloveniji je bilo tudi tam največkrat veliko zadreg zaradi pomanjkanja papirja vseh vrst, največkrat rotacijskega. Ker domača papirna industrija ni mogla zadostiti naraščajočim potrebam trga, je prišlo do ideje o izgradnji popolnoma nove, velike tovarne celuloze in papirja Videm v Krškem, ki naj bi s svojo papirno proizvodnjo zadostila tako slovenskim kot jugoslovanskim potrebam, pa še izvozili naj bi ga kaj. Odločitev za izgradnjo tovarne je bila zato pravilna. Slonela je na solidnem slovenskem in jugoslovanskem surovinskem zaledju. Razbremenila je odliv deviz v tujino. Ko je bila tovarna zgrajena in je začela s proizvodnjo, se je morala spoprijemati s podobnimi težavami kot papirna industrija v svetu.

Toliko o operativnem delovanju agitpropa, ki se je končalo takoj po VI. kongresu KPJ. Ne glede na vse kasnejše politične in ostale družbene pretrese naj povem, da se je v naši družbi vedno bolj uveljavljalo spoznanje, da so svetovljanski sistem izobraževanja, spodbujanje kulturne rasti in objektivnost informacij najboljše varovalo pred vrnitvijo v državni socializem in razbohotenjem stalinizma.

Nosilci teh novih spoznanj so se pri zavzemanju za njihovo uveljavitev srečevali z nasprotnimi tokovi v družbi, ki, kot sem že dejal, niso izvirali iz agitpropa, saj ga ni bilo več. Kako so se oživljali novi in po čigavi pobudi je prihajalo do obnavljanja »modernizirane« ždanovščine v kasnejših letih ne morem govoriti, ker od leta 1956 nisem več delal na SZDL Slovenije, spomladi 1963 pa sem prenehal delovati v javnem političnem življenju.

*
* *

V času, ko sem delal na CK ZKS in SZDL Slovenije in tudi v kasnejših letih, sem bil poslanec v republiški in zvezni skupščini. Poslanske dolžnosti pa so vedno toliko prežete s politiko, da bom o njih nekaj zapisal kar ob t. i. »čisti« politiki.

Po izteku mandata v republiški ljudski skupščini sem bil na volitvah leta 1953 izvoljen v zvezno skupščino, ter po njenem sklicu postal član odbora za upravo in notranjo politiko pri zveznem svetu skupščine FLRJ. Odbor je velikokrat zasedal. Obravnaval je celo vrsto zakonov, tudi nekatere iz materialnopravnega področja. Še danes se spominjam obširne razprave o zakonu o dedovanju, ki je v veljavno jugoslovansko dedno pravo vnesel veliko novih pravnih rešitev. Poenotil ga je za vso državo in tako odpravil razlike, ki so slonele na različnih zgodovinskih danostih, na neenotnem običajnem družinskem in dednem pravu.

Upam, da ne bom zmotil toka tega pisanja, če v tej zvezi povem naslednjo anekdoto. V razpravi o predlogu tistega dela dednega zakona, ki je predvideval način in vrstni red dedovanja privatnih kmečkih gospodarstev, so razpravljalci med ožjimi sorodniki umrlega lastnika posestva najprej navajali vdovo in nato otroke. Nekako samo po sebi je bilo iz teh razprav razumeti, da v družini najprej umre gospodar, ta pa je praviloma mož oziroma oče. Poslanec iz ožje Srbije, ki je bil kot aktiven kmet izvoljen v skupščino, se je nenadoma razburil. Prosil je za besedo in jezno izrekel približno naslednje: »Protestujem protiv diskusije koja se vodi ovde! Svi diskutanti naime predviđaju da najpre umire muž odnosno otac. Kako to da ja kao gazda, treba da umrem pre svoje žene? Zašto ne bi moglo biti obrnuto?!« Člani odbora smo se z hudomušnim pritrjevanjem strinjali z njim, morda tudi zato, ker smo bili v tem odboru samo moški.

Ker mi je delo v zvezni skupščini vzelo sorazmerno veliko časa, sem moral vsakokrat, ko sem se vrnil iz Beograda, veliko postoriti - ne le na Socialistični zvezi, ampak tudi v raznih organih družbenega upravljanja in v osebnem življenju. Poleg tega sem, tako kot tudi nekateri drugi poslanci,

opravljal svoje poslanske dolžnosti med volilci - kot pravimo v žargonu - zelo zares.

V zvezno skupščino sem bil izvoljen v volilni enoti, ki je obsegala Jesenice z Gorenjskim kotom, radovljiško-blejski predel s Kropo in Kamno gorico in ves Bohinj. Po svojih močeh sem skušal uskladiti poslansko delo s predvolilnimi obljubami glede obveznosti poslancev do volilcev. Svojo volilno enoto sem navadno obiskoval na vsakih štirinajst dni. Z vodilnimi ljudmi iz oblastvenih in političnih vodstev radovljiškega okraja in posameznih občin smo, preden smo obiskali volilce, skupaj razpravljali o perečih gospodarskih, političnih, kulturnih in upravnih vprašanjih. V volilno enoto sem zahajal z namenom, da bi se sestal z volilci na sestankih z množično udeležbo. Prav tem sestankom sem namenjal največ skrbi. Na njih smo govorili o perečih zunanje- in notranjepolitičnih vprašanjih ter o razmerah v volilni enoti, največkrat po predhodnih osebnih pogovorih s posameznimi volilci. Odgovarjati je bilo treba na povsem konkretna vprašanja, evidentirati posamezne pritožbe in poročati, kaj je bilo napravljeno glede pobud s prejšnjih srečanj. Udeležba na sestankih je bila vedno zelo dobra, tako da so bile navadno največje dvorane nabito polne volilcev. Ti so vedeli, da bodo marsikaj izvedeli, a tudi sami povedali mnenje o stvareh, ki so jih težile. Ti sestanki so bili v naslednjih središčih: na Jesenicah, v Kranjski gori, Mostah pri Jesenicah, v Radovljici, Begunjah, Kropi, Kamni gorici, na Bledu, v Bohinjski Bistrici in še v nekaterih manjših krajih.

O poslanskem delu med volilci pišem tudi zato, ker kljub resnim predvolilnim obljubam, da bodo vsi poslanci pogosto obiskovali volilce, prenekateri niso tako ravnali. Zveznim in republiškim poslancem, ki so ohranjali stike s svojimi volilci, so začeli nekateri poslanski kolegi in politični funkcionarji kmalu oponašati njihovo vestnost in trud. Menili so, da je tako ravnanje odveč, ker naj bi za dobro politično ozračje na terenu celovito skrbele predvsem politične organizacije oziroma njihova vodstva. Po njihovem mnenju naj bi to »tekanje« po volilnih enotah rojevalo politično demagogijo in prenapeti aktivizem. Take očitke je najbrž vzpodbujal površen in lagoden odnos do poslanskega dela, podcenjevanje volilnega telesa, pa tudi ignoriranje prizadevanj posameznih poslancev.

Spominjam se, da so delo najbolj vzornega slovenskega poslanca Ivana Krefta nekateri omalovaževali še toliko bolj, ker je v tistem času (leta 1954) izdal knjigo spominov z naslovom »Spomini ljudskega agitatorja, 1934-1945«. Vse to me osebno ni prizadelo ali pahnilo v ključovalno »ustvarjalno« evforijo. Postal pa sem še bolj zaskrbljen. Sodil sem med tiste, ki so spredvideli, da je našo družbeno barko načela rja, ki jo bo težko odstraniti. Odvrčal sem misel, da se zato utegne tudi potopiti. Slutnja pa je ostala. Kratkoročno sem jo odganjal tako, da sem v svojem okolju še bolj zavzeto delal. Seveda je bilo to nojevsko potiskanje glave v pesek!

Ustavil se bom še pri delu v organih družbenega upravljanja na Radiu Ljubljana, pri filmu, v založništvu, na Univerzi in drugod.

Radio Ljubljana - Radio televizija Ljubljana

V prvi polovici petdesetih let me je Izvršni svet LRS imenoval v svet Radia Ljubljana. Predsednik sveta je bil dr. Jože Potrč, po dveh letih pa sem ga nasledil jaz. Radijski svet in vsi organi družbenega upravljanja v kulturi in tisku so v celoti odgovarjali za vsebinsko, organizacijsko in gmotno dejavnost svojih ustanov. Socialistična zveza se je takrat z njimi ukvarjala skoraj že tako, kot večina meščanskih strank po svetu. Na Radiu Ljubljana je bilo delo sveta še »svobodnejše«, ker Socialistična zveza ni imela ustanoviteljskih pravic nad tem medijem. V radijskem svetu smo samostojno ocenjevali, dopolnjevali in potrjevali programsko politiko Radia Ljubljana, pomagali reševati gmotna vprašanja in spremljali razvoj televizije v svetu z namenom, da bi se tudi ta medij čimprej uveljavil v slovenskem prostoru. Delovanje radijskega sveta pa kljub temu ni oviralo delovnega kolektiva pri sprejemanju vsebinskih in tehničnih pobud. Zaradi skromnih gmotnih možnosti je bilo te pobude težko uresničevati in tudi ni bilo mogoče zajeti v programsko zasnovo Radia Ljubljana vsega, kar so si želeli poslušalci. Osrednja slovenska radijska postaja tedaj še ni imela celodnevni oddaj. Program je bil čez dan še prekinjan, zlasti zaradi tehničnih vzrokov. Radio Ljubljana namreč ni imel rezervnega srednjevalovnega od-

dajnika, niti dovolj ostale tehnične opreme. Vzdrževanje tehnike je bilo težavno, programska zahtevnost Slovencev pa je bila vse večja. K temu jih ni vzpodbujalo le razgibano povojno življenje, ampak predvsem dvig kulturne ravni našega naroda in želja, da bi tudi ob poslušanju domačih radijskih oddaj doživljali prijetne ure sprostitve. Skokovito razvoj radiodifuzije v sosednjih državah in v svetu so poslušalci primerjali z našo, ki je v marsičem še močno zaostajala. V tujini so večinoma že imeli (zlasti v Evropi in ZDA) po več celodnevnih radijskih programov, televizija pa se je skokovito razvijala. Kritične pripombe k radijskemu sporedu so zato kar deževale z vseh strani. Med upravičenimi kritikami je bilo tudi veliko površnih in neobjektivnih na račun nekaterih skrbno pripravljenih in dobro izvedenih oddaj. Pri teh kritikah je večinoma prevladoval le osebni okus, niso pa upoštevale strokovnih meril. Če smo npr. na edinem osrednjem, časovno okrnjenem radijskem programu v najbolj poslušanih večernih urah predvajali klasično glasbo, to ni ugajalo ljubiteljem zabavne ali narodnozabavne glasbe in obratno. Zahtevne govorne oddaje so komaj našle prostor v programu. Sobotni »Veseli večeri« so ene navduševali, drugi pa so v njih videli primitivizem in so bili ogorčeni. Skratka, bilo je očitno, da mora radio dvigniti svojo programsko in tehnično raven ter da se mora čimprej postaviti ob bok razvitim evropskim nacionalnim radijskim hišam. To je pomenilo, da mora teči osrednji slovenski program štiriindvajset ur na dan ter da je ob njem potrebno vzpostaviti še vzporedne osrednje in nove lokalne programe, s katerimi bi bilo moč zadostiti željam vseh poslušalcev. Šele tako organiziran spored bi nato mogla spremljati tudi domišljena strokovna kritika, ki naj bi bdela nad njegovo kakovostjo in odpirala poti ustvarjalnim vsebinskim pobudam tudi izven radijske hiše, se pravi, umetniškim ustanovam, profesionalnim in polprofesionalnim dramskim gledališčem, Operi, Slovenski filharmoniji, galerijam, ljubiteljski kulturi ter seveda tudi šolstvu in ostalim izobraževalnim ustanovam.

Žal taki pogledi niso v celoti prevladovali v republiških oblastvenih in političnih vrhovih. Boris Kraigher je npr. nenehno tarnal, da ima Radio Ljubljana preveč uslužbencev.

Njihovo število je primerjal s predvojnimi ljubljanskimi radiji, ki pa takrat - kljub velikemu kulturnemu in informativnemu poslanstvu med slovenskim narodom - ni imel dosti pestrejšega in časovno daljšega programa, kakor današnje, izrazito lokalne radijske postaje. V posameznih primerih nekaterih današnjih še zdaleč ni niti dosegel. V mislih imam denimo sedanji Radio Koper, Maribor, in druge, ki s svojimi informacijami, reportažami, kontaktnimi in kulturnimi oddajami ter glasbenim sporedom močno presegajo predvojno programsko raven ljubljanskega radia. Vizijo radijskega in kasneje televizijskega programa je bilo torej potrebno šele dokončno izoblikovati, jo javno predstaviti in uveljaviti, pri čemer ni šlo brez podpore odločujočih oblastvenih in političnih dejavnikov. Tam pa smo poleg delnega razumevanja včasih naleteli tudi na gluha ušesa.

*
* *

Septembra 1956 me je Izvršni svet Ljudske skupščine LRS imenoval za direktorja Radia Ljubljana, ki je tedaj že napravil prve korake za ustanovitev slovenske televizije. Od Borisa Kraigherja, takratnega predsednika slovenskega Izvršnega sveta, sem dobil med drugim tudi priporočila, ki so razkrivala dokaj kratkoročen pogled na bodoči razvoj slovenske radio-difuzije. Med drugim naj bi izpeljal združitev komaj ustanovljenega radijskega simfoničnega orkestra z orkestrom Slovenske filharmonije. Dejal je, da je za Ljubljano in s tem tudi za potrebe radia dovolj samo en simfonični orkester. Dodaten radijski simfonični orkester je bil po njegovem mnenju povsem odveč in tudi gmotno potraten. B. Kraigher mi je hkrati posredoval tudi mnenje Edvarda Kardelja, ki je bil tedaj podpredsednik Zveznega izvršnega sveta. Po Kardeljevem mnenju je bil koprski radijski program nepotreben, zlasti še, ker naj bi bil primitiven in zato programsko nesprejemljiv. B. Kraigher se s Kardeljevim mnenjem sicer ni strinjal, saj je celo botroval nastanku koprskega radia. Bil pa je zelo nenaklonjen do nekaterih ljubljanskih radijskih programskih delavcev. Škoda, da je v teh svojih sodbah upošteval

predvsem mnenja »priložnostnih« informatorjev in da se - kot predstojnik ustanovitelja RTV Ljubljana - ni neposredno srečeval z njenimi programskimi in tehničnimi delavci. Nekaterih enostranskih priporočil pa nisem dobil le od Borisa Kraigherja. Josip Vidmar se je pritoževal čez glasbeni program, češ, da je v njem zapostavljena klasična glasba. Tudi Borisu Ziherlu ni bilo po volji, da je bilo na sporedu toliko zabavne glasbe, zlasti jazzovske. Vsa ta »priporočila«, ki so že mejila na zahteve, sem jemal samo kot osebna mnenja. Ko sem začel delati na Radiu in nastajajoči TV, sem ugotovil, da bi naredil slovenski kulturi škodo, če bi ta mnenja in zahteve »operacionaliziral«. Tega sem se zavedal še toliko bolj, ker sem pred prihodom na direktorsko dolžnost, kot predsednik sveta te ustanove, občasno že doživljal podobne pritiske.

Po temeljitih začetnih pogovorih z uredništvu govornega in glasbenega programa, z izvedbeno službo, vodstvom študijske in oddajne tehnike ter upravno-finančnega sektorja smo skupaj izoblikovali programsko, tehnično in finančno smer nadaljnjega razvoja tega medija. Dogovorili smo se tudi glede razvoja nastajajoče slovenske televizije. O dogovoru glede programske politike, naj v zvezi z omenjenimi »priporočili« omenim predvsem naslednje:

1) Sklenili smo, da je potrebno preiti na celodnevni osrednji slovenski radijski program. Dokler tega ne bi bilo mogoče v celoti uresničiti, naj bi ga prekinjali le med 24. in 5. uro zjutraj. Program z neprekinjenim trajanjem od 5. do 24. ure je bil tako vsebinsko bogatejši, a še vedno ni mogel zadostiti vsem željam poslušalcev. To je še zlasti veljalo za najbolj poslušane ure. Zato smo sklenili, da bomo začeli z oddajanjem II. radijskega programa, ki naj bi ga oddajali na srednjem valu na mednarodno dovoljeni oddajni frekvenci po novo zgrajeni relejni postaji na ljubljanskem gradu, po nekaterih že obstoječih lokalnih postajah in na ultrakratkem oddajnem območju. Mrežo ultrakratkovalovnih postaj smo iz Ljubljane ter preko Nanosa, Kuma in Pohorja nameravali razširiti na vsa večja središča v republiki in čimprej tudi po vsej Sloveniji. Iz II. programa Radia Ljubljana sta kasneje nastala tudi Val 202 in III. program, na kar se ob njunih jubilejih praviloma kar pozablja.

Drugi program Radia Ljubljana je začel teči v poldrugem mesecu. Pri tem nam je izdatno pomagal tudi ljubljanski župan dr. Marijan Dermastia, ki je med drugim sodeloval na II. programu Radia Ljubljana z redno tedensko oddajo »Pogovor z meščani mesta Ljubljane«.

2) Združitev simfoničnega orkestra Radia Ljubljana z orkestrom Slovenske filharmonije smo odločno odklonili. Najbrž so predlog o združitvi dali posamezniki iz glasbenega sveta izven radijske hiše, ki se niso zavedali dejstva, da mora imeti osrednja RTV tudi lastno glasbeno-reproduktivno zaledje, vendar ne le v ustrezni diskoteki, temveč tudi v lastnih ansamblih, na katere lahko vsi programski ustvarjalci in ne le glasbena uredništva, vsak trenutek računajo. Zaradi časovnega razmerja med govornim in glasbenim delom radijskega programa, v katerem je prevladoval glasbeni, sta imela simfonični in zabavni orkester izredno pomembno vlogo. Njun pomen je celo presegal radijske okvire in je prispeval k širjenju glasbene kulture in zabave. Lastna glasbena produkcija je imela tudi gmotne prednosti. Slovenska filharmonija in tudi ostalo izven radijsko reproduktivno glasbeno ustvarjanje pa je še naprej bogatilo radijski in kasneje tudi televizijski program. Vendar vedno večjim programskim zahtevam ni moglo biti kos. Vse to sem povedal B. Kraigherju in ga seznanil z namero dvigniti simfonični orkester na raven priznanih evropskih radijskih simfoničnih orkestrrov, kar se je že kmalu tudi uresničilo.

Z lastnimi ansambli smo poustvarjali glasbo, ki je bila na vrhu poslušnosti tudi v tujini. Ker takrat Jugoslavija še ni podpisala mednarodne konvencije o avtorskih pravicah, formalno nismo imeli nobenih težav, ker so nekateri glasbeni uredniki in tehniko na naših relejnih točkah visoko v gorah (npr. na Nanosu) s sprejemnimi in snemalnimi napravami včasih snemali na magnetofonske trakove novejšo zabavno glasbo v izvedbi priznanih tujih ansamblov. Te so mogli poslušati tudi naši poslušalci. Nekatere zamejske radijske postaje so snemale našo najnovejšo narodnozabavno glasbo in jo predvajale brez našega dovoljenja.

»Priporočila«, po katerih naj bi bilo v radijskih programih manj narodnozabavne in izrazite jazzovske glasbe, niso bila upoštevana. Po eni strani so postala odveč z oddajanjem II.

radijskega programa, saj so z njim dobili poslušalci možnost programske izbire tudi na domačih radijskih valovih. Zavrnili smo tudi »priporočila«, ki so bila »idejno« naravnana. Naravnost smo povedali, da nima ideologija v glasbi kaj iskati. Pomembna je le umetniška ustvarjalnost skladateljev ter njena reproduktivna moč, ki se potrjuje z odzivnostjo poslušalcev in strokovne kritike. Nasprotniki sodobne zabavne glasbe so trdili, da zadovoljuje jazzovska zvrst glasbe le krog »malomeščanov«, medtem ko naj bi jo delovni ljudje po industrijskih središčih odklanjali z utemeljitvijo, da jim je v razvedrilo le narodna glasba. Zato smo delavci RTV organizirali koncerte radijskega plesnega orkestra po vseh večjih industrijskih središčih v Sloveniji. Na RTV smo ta bogato zasedeni glasbeni ansambel imenovali kar veliki zabavni orkester Bojana Adamiča. Koncertov v Velenju, Zagorju in na Jesenicah sem se tudi osebno udeležil. Obisk je bil izjemen. Koncertne programe so poslušalci navdušeno sprejemali. S tem smo enkrat za vselej opravili z vsemi sektaškimi in nestrokovnimi kritikami. Tako kritiko smo potisnili tja, kamor je sodila - na področje individualne privrženosti določenim glasbenim zvrstem. Veliki zabavni orkester Bojana Adamiča si je v tistem času pridobil na RTV in v javnosti družbeni in umetniški ugled, kot so ga imeli sorodni ansambli v zahodnih radijskih hišah. Pri tem se ne bi niti toliko zaustavljaj, če B. Adamič v osemdesetih letih v neki TV oddaji ne bi vnovič opozoril na težave, ki jih je imel v preteklosti - tudi izven Slovenije. Malo me je namreč prizadelo, da je pozabil povedati, da niso bili prav vsi poveljni direktorji Radia podaljšana roka tistih vplivnih politikov, ki so odklanjali ali ovirali njegovo glasbeno ustvarjanje in poustvarjanje ter mu tako povzročali marsikatero razočaranje in grenko uro. Takega odnosa nista imela do B. Adamiča ne Milko Goršič, ne Milan Apih, ki sta bila direktorja Radia pred menoj. Tudi Ante Novak, direktor Radia v prvih poveljnih letih, je podpiral njegovo delovanje. Verjamem pa, da so bili verjetno večkrat pod pritiskom vplivnih posameznikov izven radijske hiše. Toda ponoviti moram, da so bili ti pritiski v Sloveniji največkrat le osebni in niso bili odraz kulturne politike ZK in SZDL tistega časa. Sicer pa je bil veliki zabavni radijski orkester ustanovljen neposredno po vojni in je brez

prekinitve deloval vsa povojna leta. V času obstoja cone B slovenskega Primorja je nastopil tudi v Ajdovščini, in sicer ob otvoritvi tamkajšnje relejne postaje Radia Ljubljana. Za čas, ko sem delal na RTV, lahko rečem, da smo delavci te ustanove omogočali nemoten razvoj zabavne in narodne glasbe, ob tem pa tudi Adamičevega velikega zabavnega orkestra.

Omenim naj, da sem se čez čas po omenjeni oddaji, nepričakovano srečal z Bojanom Adamičem pred stavbo Gospodarske zbornice v Ljubljani. Ker sva se vedno dobro razumela in ker sem ga kot umetnika in človeka nadvse cenil, sem ga z veseljem pozdravil. B. Adamič se je s kolesom na hitro ustavil in zapletla sva se v krajši pogovor. Ko je že kazalo, da bo pogovora konec, sem mu omenil to, kar sem zapisal zgoraj. Prikimal mi je in dejal, da soglaša z mano in da se bova ob kakšni drugi priložnosti o tem in še o čem drugem podrobneje pogovorila. Imel sem vtis, da je bil v časovni stiski in da se zato ni utegnil dlje pogovarjati, kajti z naglico, s katero se je pripeljal, je nato tudi odkolesaril naprej. Glede Adamičevih težav bi dodal le še to, da jih ne bi bilo prav pripisovati samo idejno-dogmatsko naravnanim kritikam ali pa samo osebni privrženosti nekaterih poslušalcev določeni glasbeni smeri. Tovrstni glasbeni zvrsti namreč niso bili naklonjeni tudi posamezni glasbeni ustvarjalci in profesionalni kritiki, ki so dajali prednost drugi, zlasti klasični glasbi. Tem kritikom so se od časa do časa v tisku pridružili tudi ljudje, ki niso oblikovali glasbene umetnosti in je tudi niso profesionalno publicistično spremljali, ampak so bili le ljubitelji resne glasbe. Omenim naj še anekdoto, ki mi je ostala v spominu. Skladatelj Matija Bravničar in slavist Boris Urbančič sta javno negodovala nad - po njunem mnenju - prevelikim deležem sodobne zabavne glasbe v radijskem programu. Po njuni sodbi namreč ta glasba ni sodila v svet kulture. Njuna kritika je bila v javnosti zelo živa zlasti pred nekim Novim letom. V silvestrovskem zabavnem radijskem programu je moderator oddaje najbrž zato nek glasbeni prispevek napovedal z besedami: »Sedaj pa bomo zaigrali sambo, Urbančič in Bravničar, skrijta se v shrambo!«

3) Radio Koper je imel še vedno na istih frekvencah (srednji val, UKW) dnevno dva, časovno deljena bloka oddaj v slovenščini in v italijanščini. O njihovem pomenu sem se

ustavil že ob spominjanju na cono B Svobodnega tržaškega ozemlja. Želel bi opozoriti na tedanje stališče Edvarda Kardelja, ki je menil, da je samostojni koprski radijski program nepotreben, njegovo radijsko oddajno tehniko pa bi kazalo uporabiti le za relejno prenašanje ljubljanskega sporeda. Temu mnenju smo odločno nasprotovali, zlasti še, ker se je izkazalo, da je E. Kardelj prišel do te zamisli po nekajkratnem bežnem poslušanju koprskega programa, ko je bil na Brionih. Poudarjali smo pomen samostojnega koprskega programa in njegovo odmevnost doma in še posebej v Italiji. Opozarjali smo tudi na veliko politično škodo, ki bi jo imeli Slovenija in Jugoslavija, če bi se odpovedali množici poslušalcev v Italiji, v slovenskem zamejstvu. Ker sem v tistem času dosegel, da je vodstvo nastajajoče slovenske televizije v okviru Radia Ljubljana prevzel dotedanji direktor Radia Koper Lado Pohar, je bilo na njegovo mesto potrebno imenovati novega človeka. Eden izmed najuspešnejših urednikov in novinarjev na Radiu Ljubljana je bil takrat tudi brat Edvarda Kardelja - Bojan Kardelj, ki se je zavedal pomena in vloge Radia Koper. Koprski programski kolektiv ter oblastna in politična okrajna vodstva v Kopru in Novi Gorici bi seveda tudi najodločneje branila obstoj koprskega radia. Ker sem vedel, da E. Kardelj zelo težko spreminja svoja stališča sem se odločil, da bom Bojanu Kardelju ponudil mesto direktorja Radia Koper. Nekoliko hudomušno sem si dejal, da bodo napadi na koprski radio in njegova obramba poslej v precejšnji meri ostajali v okviru družine, drugi pa bomo pred morebitnimi novimi pobudami za ukinitve te postaje »varnejši«. Tega ozadja kadrovske zamenjave na Radiu Koper nisem nikomur povedal, marsikdo pa jo je kljub temu dojel. Tudi Boris Kraigher se je je kar razveselil. Imel sem vtis, da na račun Edvarda Kardelja kar nekoliko privoščljivo. Bojan Kardelj je ponujeno vodstvo koprskega radia sprejel. Odločil se je, da bo storil vse za njegovo vsebinsko rast in tehnični napredek. Ta kadrovska poteza se je bogato obrestovala.

4) Programski in tehnični napredek slovenskega radia je bil odvisen od gmotnih možnosti. Radio Ljubljana z nastajajočo televizijo je bil takrat vladna ustanova, vendar slovenski Izvršni svet v njegovo vsebinsko delovanje ni nikoli posegal.

Seveda pa je bil Radio Ljubljana finančno vkleščen v republiški državni proračun. Žal so takrat veljala merila, po katerih je proračunskim ustanovam ob koncu leta ugasnila vsa morebitna finančna aktiva, ki se je nato samodejno prelila v splošne dohodkovne proračunske postavke za naslednje leto. Radio je bil tako ob vsakem proračunskem letu zajet v republiški proračun s svojim finančnim načrtom, v katerega so bili vključeni tudi lastni dohodki in izdatki za programsko, tehnično in upravno dejavnost. Ni pa mogel iz lastnih dohodkov in morebitnih dotacij oblikovati naložbenih skladov. Dohodki Radia Ljubljana so se oblikovali iz radijskih naročnin in ekonomske propagande, dotacij republike pa praviloma ni bilo. Vsakoletni radijski dohodki so skoraj vedno nekoliko presejali izdatke, vendar so bili nenehno ogroženi pred nenasitnostjo republiškega proračuna. Zato smo se morali za morebitni presežek vsako leto boriti, saj načrtovanih naložb za tehniko ni bilo vedno mogoče vključiti v okvir enega koledarskega leta. Zaradi vseh teh vzrokov smo predlagali Izvršnemu svetu naj bi se RTV Ljubljana finančno trajno osamosvojila in z lastnimi finančnimi presežki sama gospodarila tako, da bi lahko tudi dolgoročno načrtovala svoj razvoj. Na osnovi teh razvojnih načrtov bi lahko radijska hiša upravičeno zahtevala celo dotacije republike. Kar nekaj časa smo se morali za to vztrajno zavzemati. Vladna resorja za občo upravo in finance sta še razmeroma dolgo prežala na vsak dinar aktive v naši letni bilanci, naših občasnih prošenj za utemeljene dotacije pa praviloma nista upoštevala. Tako smo lahko nekaj denarja dobili šele takrat, ko smo na svojo stran pridobili predsednika Izvršnega sveta B. Kraigherja. Vztrajno smo opozarjali, da more biti družbeno upravljanje v tem mediju in v kulturi sploh uspešno le, če morejo njegovi organi samostojno gospodariti s svojimi gmotnimi temelji. Karkoli negativnega se že danes govori o samoupravljanju, je ob tem treba poudariti, da je prav splošni razvoj samoupravljanja omogočil, da sta se RTV in ostala kultura, postopno izvijali iz administrativnih državnih klešč. Zaradi vztrajnih prizadevanj in lastnih finančnih virov je RTV Ljubljana to uspelo prej kot drugim kulturnim ustanovam. Vendar republika tudi tedaj še vedno ni imela gmotnih možnosti, da bi nam

mogla izdatneje pomagati k večji programski in tehnični širitvi, ki jo je neodložljivo terjal čas.

Ker k hitrejšemu prodoru televizije v ves slovenski prostor republika ni mogla gmotno naenkrat bistveno prispevati, smo se že od vsega začetka vključili v načrte za uvedbo televizije v Jugoslaviji. Sprejela jih je zvezna vlada, ki je zagotovila dinarska in devizna sredstva za začetno oddajno in studijsko televizijsko tehniko. K sreči naša republiška oblast to pot ni nasprotovala temu centraliziranemu finančnemu in v začetni fazi deloma tudi vsebinskemu pristopu za uvedbo televizije v vsej državi. Seveda so bili skriti v ozadju teh zveznih prizadevanj tudi unitaristični načrti, ki smo se jih v Sloveniji zavedali. Za nas je bilo pomembno, da je bil za uvedbo televizije v Jugoslaviji zagotovljen denar in da smo dosegli zeleno.

Ustvarjalci televizijskega programa so bili tvorno navzoči v celotnem sistemu informiranja v Sloveniji, v njeni kulturi, elektronski industriji, v mednarodnih organizacijah RTV in ne nazadnje v Združenju jugoslovanske radiodifuzije. O razvoju RTV Slovenija so sicer že pisali mnogi njeni delavci, a naj vseeno dodam svoje poglede na tisti čas. Delavci RTV, ki so v temelje sedanjega Radia in Televizije Slovenije vgradili toliko znanja, dela, čustev in osebnega odrekanja, so lahko prepričani, da je tudi po njihovi zaslugi danes ta slovenski medij po svojih vsebinskih zasnovah, profesionalnosti in odmevnosti v očeh naše in tuje javnosti enakovreden vodilnim evropskim RTV hišam. O teh ljudeh sem med drugim nekaj že pisal v svojem prispevku »Radio Ljubljana in rojstvo slovenske televizije«, ki je bil leta 1993 - ob 65-letnici Radia in 35-letnici televizije - objavljen v spominskem zborniku **Televizija prihaja**. Kar sem napisal o RTV v njem, bo najbrž zanimivo tudi za te Utrinke.

Radio Ljubljana in rojstvo slovenske televizije

S televizijo sem se prvič neposredno srečal novembra 1950, ko sva skupaj z inženirjem Stanetom Rojcem, takratnim tehničnim direktorjem Radia Ljubljana, v Parizu obiskala studio francoske državne televizije. Najina pot v Francijo je bila po sklepu vlade LRS povezana z »nakupom« nekolikokrat močnejšega srednjevalovnega radijskega oddajnika, saj je bila

slišnost takratnega ljubljanskega radia zaradi zamenjave valovne dolžine in vse večje gneče na srednjevalovnem območju zelo slaba. Osrednji slovenski radijski oddajnik je omogočal slišnost le v manjšem delu Slovenije. Besedo nakup sem dal v narekovaj, ker deviz za ta namen nista imela ne Radio, ne republika Slovenija, devize na zvezni ravni pa so bile že davno razdeljene za druge potrebe, zlasti še za vojsko, ki je morala v tistem času varovati ozemeljsko neodvisnost Jugoslavije pred vedno bolj napadalno Sovjetsko zvezo in državami vzhodnega bloka. Na naših mejah so te države povzročale vse več oboroženih spopadov. Za takratno stanje je veljalo, da ne živimo ne v miru in ne v pravi vojni. Vse to omenjam zato, da bi osvetlil razmere, v katerih sva odpotovala v Pariz oziroma v tovarno Thompson po močnejši oddajnik. Slovenska vlada naju je pred odhodom napotila k zvezni, da bi pri ministru za zunanjo trgovino poizkusila z »nižje ravni« pridobiti potrebno valuto, saj tovarna Thompson oddajnika ni bila pripravljena kreditirati. Zvezni minister za zunajo trgovino Milentije Popović naju je sprejel in na pogovor povabil še zastopnike zveznega ministrstva za obrambo. Ti so naju opozorili na kritične politične razmere, v katerih mora imeti pri delitvi deviznih sredstev nedvomno prednost vojska. Poudarili so, da so presenečeni, ker ne razumeva usodnega trenutka in potreb po krepitvi oborožene obrambe. Toda vojski naklonjeni minister je postal bolj dojemljiv za naše zahteve, ko sem dejal, da stališče armade v celoti razumeva, da pa je preozko in tudi s strateškega vidika preveč enostransko. Dejal sem, da ima v okoliščinah, v katerih živimo, radijski spored v obrambni strategiji nepogrešljivo mesto in da sežejo radijski valovi veliko dlje kot znaša doseg topov, posebno še, če posredujejo spored tudi v tujino, čemur naj bi bil med drugim namenjen zeleni oddajnik. Ob koncu pogovora nama je minister obljubil, da bo zvezna vlada plačala oddajnik takoj, ko bo mogla, in da bo posredovala jugoslovanskemu veleposlaništvu v Parizu ustrezna navodila. Naloga Slovenije oziroma naju pa je bila prepričati tovarno Thompson, da bi kreditirala nakup oddajnika. Ko sem o tem obvestil predsedstvo slovenske vlade, sem imel občutek, kakršnega so imeli verjetno prvi emisarji srbskega kneza Miloša Obrenovića, ki so jih poslali v svet brez denarja, a s

priporočilom, naj uporabljajo moč besede. Tudi v Ljubljani so nama govorili približno enako. V tem napatilu je bilo kar nekaj simbolike glede na delo, ki sem ga do takrat nekaj mesecev že opravljal na področju obveščanja in kulture.

Inženir Stane Rojc je bil nekaj let pred tem svetnik za tehnična vprašanja pri jugoslovanskem veleposlaništvu v Parizu in je zato tekoče govoril francosko. Med službovanjem v Parizu je poglobil že prej vzpostavljene zveze s francosko radiodifuzijo, predvsem z njenim tehničnim delom. V pogajanjih s tovarno Thompson sva bila uspešna. Bivanje v Parizu pa sva hkrati izrabila za stike s tehnično in programsko službo francoske radiodifuzije, ki je takrat že uveljavila televizijo v Franciji. Oglekala sva si vse, kar je bilo mogoče: tehnično ureditev televizijskega studia, program in studijski oddajni center. Tam sem tudi prvič videl televizijski sprejemnik. S S. Rojcem sva se pogovarjala o tem, kaj bo Slovenija pridobila z novim radijskim oddajnikom, nič manj pa nisva v tistih dneh govorila o televiziji - tem novem informacijskem elektronskem mediju, ki je tedaj na področju kulture, vzgoje, izobraževanja in zabave oral povsem nove brazde. Razmišljala sva tudi, kako bi to novo pridobitev človeštva čimprej presadili tudi v slovenski prostor.

Če pomislim, da je od takrat pa do začetka eksperimentalnega televizijskega programa v Ljubljani minilo samo slabih šest let, lahko rečem, da smo v Sloveniji in Hrvaški, malo kasneje pa tudi v Srbiji, razmeroma hitro stopili v korak s časom. Priprave na poizkusni slovenski televizijski program, ki se je začel jeseni 1956 v Ljubljani, so potekale že pred tem. Prizadevanja tehnične in programske službe Radia Ljubljana so bila vztrajna in načrtna. Inženir Stane Rojc je skupno s svojimi sodelavci in vodilnimi organi ljubljanskega radia veliko naredil, saj je bilo potrebno zagotoviti ustrezen signal ter studijsko in oddajno tehniko. Bil je pionir tehničnega vzpona slovenske televizije. Čeprav smo naše napore usklajevali s prizadevanji jugoslovanske radiodifuzije, smo si od vsega začetka prizadevali, da bi ustvarili samostojen slovenski televizijski program. V te dejavnosti sem bil neposredno vključen, saj sem do septembra 1956 predsedoval svetu Radia Ljubljana, septembra tega leta pa sem bil imenovan za direktorja te ustanove.

Prvi televizijski signal smo si v Sloveniji zagotovili z nakupom osnovne oddajne tehnike. Najprej smo manjši televizijski oddajnik z Ljubljanskega gradu prenesli na Krvavec. Kmalu nato smo ga nadomestili s precej močnejšo in sodobnejšo napravo. Pozneje so bili postavljeni še oddajniki na Nanosu, Kumu in Pohorju. Oddajna postojanka na Nanosu je bila že od vsega začetka ključnega pomena za povezavo z italijansko televizijo. Hkrati smo kupovali tudi osnovno studijsko in skromno reportažno tehniko. Televizijski signal je bilo mogoče sprejemati v Ljubljani, njeni kotlini in v nekaterih drugih slovenskih mestih. S tem smo ustvarili možnosti za namestitvev televizijskih pretvornikov tudi drugje v Sloveniji.

Napajanje televizijskega signala smo od vsega začetka reševali kompleksno. Televizijski program smo hoteli zagotoviti ne glede na njegov vsebinski izvor. Zato smo ubrali dve poti. Najprej smo začeli prenašati italijanski televizijski spored. Redki gledalci so se tako seznanjali z novim medijem, naši programski in tehnični delavci pa so si nabirali prve izkušnje. Šolali pa so se tudi v nekaterih zahodnoevropskih in ameriških televizijskih središčih. Hkrati so naši profesionalni televizijski delavci - ob vsebinski in organizacijski pomoči ustvarjalcev radijskega programa - začeli pripravljati občasne oddaje v zagrebškem televizijskem studiju. Seveda pa ni ostalo samo pri tem. Občasno je nastajajoča slovenska televizija pripravila in oddajala program iz improviziranih studijev v Ljubljani - v velikem studiu Radia, na Gospodarskem razstavišču in drugod. Takrat so nastale nekatere nepozabne oddaje slovenske televizije. Takratni slovenski televizijski spored so tako sestavljale naše občasne oddaje v Ljubljani in Zagrebu, poizkusne hrvaške televizije oddaje in spored italijanske televizije.

Gostovanje v Zagrebu je trajalo do zgraditve lastnega televizijskega studija v najvišjem nadstropju nadzidane ljubljanske radijske hiše. Kar so pripravili naši programski televizijski ustvarjalci je bilo, gledano tudi z današnjimi merili, izredno kakovostno, čeprav so bile skoraj vse oddaje posredovane v živo. Sčasoma se je v program vključil še beograjski televizijski center. S tehnično povezavo televizijskih centrov v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu je nastalo prvo ogrodje jugoslovanskega tehničnega televizijskega sistema, s čimer

je bilo omogočeno poizkusno povezovanje z zahodnoevropsko TV mrežo.

Hkrati z nastankom ogrodja jugoslovanskega televizijskega sistema so dobili posamezni televizijski centri vsebinsko in tehnično zasnovo, ki jim je omogočala, da se razvijejo v popolnoma samostojne nacionalne postaje. Danes je morda to slišati čudno, saj je bil začetni domači program, po eni strani mozaik treh televizijskih centrov (pozneje so se jim pridružili še sarajevski, skopski in titograjski), po drugi pa enoten jugoslovanski program z osrednjim, vsedržavnim televizijskim dnevnikom. Kljub jasni začetni zasnovi, po kateri naj bi vsak televizijski center razvil samostojni program, smo želeli najprej vso državo preplesti s televizijskim signalom oziroma oddajami, ne glede na njihov vsebinski in tehnični izvor. Za to sta obstajala dva vzroka. Televizijskih sprejemnikov je bilo še izredno malo, samostojni in zaokroženi nacionalni programi pa so bili za komaj zaznavno sprejemno televizijsko mrežo predragi in kadrovske, vsebinske ter tehnično še neobvladljivi. Tudi mednarodne zveze še niso bile v celoti vzpostavljene, televizijski delavci so se še šolali in pridobivali izkušnje, skratka bili smo še globoko na ravni poizkusnega televizijskega programa.

Maloštevilni gledalci v Sloveniji in v drugih republikah so bili s tako programsko politiko večinoma zadovoljni. Le nekateri vodilni ljudje posameznih radijskih postaj, v okviru katerih je nastajala jugoslovanska televizija, so gledali na nekatere dela tega programa drugače. Niso se strinjali s prenašanjem italijanskega televizijskega dnevnika. Spominjam se stališč Mirka Tepavca, takratnega direktorja Radia Beograd in hkrati predsednika Združenja jugoslovanske radiodifuzije. Nasprotoval je oddajanju italijanskega televizijskega dnevnika, češ, da z njim vsiljujemo jugoslovanskim gledalcem politiko atlantskega pakta. Ljubljana in Zagreb tega stališča nista upoštevala, beograjska televizija pa je ostala pri Tepavčevem mnenju in italijanskega dnevnika ni prenašala. Ko sem M. Tepavcu pojasnjeval svoje nestrinjanje z njegovim stališčem, sem poudaril, da so, čeprav maloštevilni, jugoslovanski televizijski gledalci dovolj »osveščeni«, da morejo sprejemati tudi tuje informacije, ki jim jih nikakor ne bi smeli odtegovati, saj imajo do večstranske informiranosti

vso pravico. Dejal sem še, da družbeni sistem, ki tega ni pripravljen spoštovati in zagotavljati ni vreden, da obstaja. Pri M. Tepavcu sem še nekajkrat naletel na podobna toga unitaristična stališča.

Ko že omenjam posredovanje italijanskega televizijskega sporeda v jugoslovanski prostor ne bi bilo prav, če ne bi omenil sodelovanja z vodstvom italijanskega radia in televizije. Formalno je potekalo to sodelovanje na ravni Združenja jugoslovanske radiodifuzije, v praksi pa je vzdrževalo vezi vodstvo ljubljanske RTV. Sodelovanje z italijanskim vodstvom je večkrat celo presegalo ozko programsko in tehnično problematiko. To se je še posebej pokazalo ob obisku generalnega direktorja RAI ing. Rodinoja in njegovih sodelavcev v Ljubljani. Takrat smo program italijanske televizije že dalj časa prenašali v slovenski in jugoslovanski prostor. Italijanska delegacija se je med drugim molče strinjala, da ne bo za sklop oddaj, ki smo jih posredovali iz Italije, zahtevala nikakršnega povračila. Morda je hotel Rodino s tem dobiti naš pristanek, da bi nekatere kontaktne oddaje italijanskega programa Radia Koper, ki so bile zlasti v Italiji zelo poslušane, omejili ali celo ukinili. Želel je na primer, da bi opustili glasbo po željah, ki je bila namenjena poslušalcem v Italiji. Ko smo mu odgovorili, da bi s tem tudi tamkajšnje poslušalce prikrajšali za temeljne vrednote kulture in humanizma, ki spletajo medčloveške vezi in trajne pozitivne odnose, ter da zato tudi nimamo nič proti podobnim oddajam slovenskega programa Radia Trst, je Rodino odvrnil, da se z našimi stališči strinja. Hkrati je pojasnil, da je moral omenjeni predlog izreči na zahtevo nekaterih najmočnejših italijanskih političnih strank. Sledil je popolnoma odkrit pogovor tudi o nekaterih drugih vprašanjih, zlasti o političnem ozračju v obeh državah, nastalem po hudi tržaški krizi in v takratni ideološki vojni v Evropi. Ob tem smo se načelno dogovorili, da si bomo s programom prizadevali zmanjševati te politične napetosti, širiti zaupanje med ljudmi in krotiti, če že ne popolnoma obvladovati, politične skrajnosti. Ob tem smo opozorili na takratne najbolj militantne politične izpade v slovenskem programu Radia Trst. Rodino je poudaril, da vodstvo RAI nima odločilnega vpliva na ta program, da njegovo vsebinsko

usmerjenost oblikujejo določene stranke, da pa bo naše ocene in pričakovanja sporočil ustreznim političnim ustanovam.

Namen teh spominjanj bi bil presežen, če bi o sodelovanju z RAI govoril podrobneje. To sodelovanje sem omenil zato, ker so prav leta nastajanja slovenske televizije prinesla in poglobila zaupanje med institucijama, ki sta nosili in še nosita na svojih ramenih odločilni del odgovornosti za oblikovanje javnega mnenja in ki sta takrat učinkovito pomagali pri utiranju novih, prijateljskih vezi med obema državama in njuni-mi narodi.

Po vsem, kar sem povedal o nastajanju slovenske televizije (in še posebej o njenih programskih koreninah), je na videz skoraj odveč zavračati nekatere polpretekle očitke, češ, da je bil slovenski televizijski spored preveč povezan s skupnim jugoslovanskim in premalo samostojen, saj je razmeroma pozno dobil slovenski televizijski dnevnik in nekatere druge informativne ter vzgojne oddaje. Pa vendar se moram pri tem nekoliko podrobneje ustaviti. Televizijski program je namreč nastajal v senci ostrega spopada z unitaristično zasnovo in številnimi konkretnimi pobudami za združitev do tedaj samostojnih nacionalnih radijskih programov v enotni jugoslovanski program v srbohrvaškem jeziku. O tem sem decembra 1979 že nekaj povedal na okrogli mizi o razvoju slovenske televizije.*

Namen teh zahtev je bil omejiti nacionalne programe na samo štiri ure dnevno, torej na čas, ki so ga med vojno dodelili Nemci slovenskemu programu na ljubljanskem radiu. To smo predstavniki ljubljanskega radia predlagatelju skupnega jugoslovanskega programa v srbohrvaščini za vso Jugoslavijo - upravnemu odboru Združenja jugoslovanske radiodifuzije - tudi povedali. Dodal sem še, da ni v Sloveniji nihče - ne oblast, ne politika, ne kultura, ne vodstvo Radia Ljubljana - pooblaščen za pogovor o združitvenem »projektu«, saj bi to pomenilo odpravo ene temeljnih kulturnih pridobitev slovenskega naroda in oživitev predvojne politične doktrine o enem samem jugoslovanskem narodu. Označen sem bil za slovenskega nacionalista.

* Glej Bilten službe za študij programa RTV Ljubljana, št. 4, leto 1979, Ljubljana 1979, str. 7-9, 31-42.

Vodstvo ljubljanske radijske in nastajajoče televizijske hiše ni iskalo opore pri slovenski oblasti in politiki za svoja stališča, čeprav so prešli poizkusi za ukinitvev slovenskega nacionalnega radijskega programa v načrtne pritiske, ki so bili najmočnejši v času od jeseni leta 1956 pa vse do leta 1959. Slovensko oblastveno in politično vodstvo smo takrat o tem seznanjali le v grobem. Namenoma ga nismo hoteli vpletati, saj je šlo za tako absurdne in za slovenski narod žaljive zahteve, o katerih nismo želeli javno govoriti na vsedržavni ravni. Nosilec teh unitarističnih in hegemonističnih pritiskov, bi naše javno reagiranje prineslo začetni uspeh. Glavni javni zagovornik enotnega radijskega programa je namreč bila večina upravnega odbora Združenja jugoslovanske radiodifuzije z Mirkom Tepavcem na čelu. Ti so se sklicevali na nekatere najvišje zvezne politične in državniške osebnosti. Vedeli smo, da si imen teh avtoritet niso izmislili, toda hkrati je bilo jasno, da je sklicevanje slonelo na neformalnih pogovorih z njimi ter da je šlo tako rekoč za zaroto. Del zveznega političnega vrha je namreč v tistem času le načelno poudarjal misel o enotni jugoslovanski kulturi in opozarjal na odpore proti njej. Zato smo sklepali, da razmerje političnih moči v zveznem vrhu ni omogočalo uvajanja grobe in skrajne unifikacije radijskega programa »po direktivi«. Jasno je bilo, da je načrt o združitvi radijskih programov predstopnja k nacionalni integraciji, ki so jo hoteli nosilci teh stremeljenj uveljaviti samo po sebi - iz same »družbene prakse«. Ker smo se tega zavedali, smo si prizadevali, da so čutili tudi odpor t. i. baze.

Skoraj na vseh sejah upravnega odbora Združenja jugoslovanske radiodifuzije je bilo na dnevnem redu vprašanje programske združitve. Slovenci smo bili v svojem odporu proti unifikaciji dolgo osamljeni. Pri tem nas niso podprli niti Makedonci, čeprav niso sodili v srbohrvaško jezikovno področje. Zagrebški direktor Ivan Šibl, nekdanji aktivni general, je sicer imel nekaj političnih pomislekov glede takega združevanja, toda izrekel jih je le v pogovoru na štiri oči, saj na seje upravnega odbora združenja navadno sploh ni prihajal. Hrvaška delegacija je bila tako v popolnem sozvočju s temi unitarističnimi združevalnimi pobudami.

Vodstvo Radia Ljubljana je v takih razmerah odklonilo nadaljnje razpravljanje o uvedbi enotnega jugoslovanskega

radijskega programa. O vsem tem sem dober mesec pred t. i. trboveljskim plenumom CK ZKS na skupni vožnji z vlakom v Beograd seznanil Edvarda Kardelja. Svojega mnenja o stanju in naših odporih ni želel povedati, pač pa mi je na plenumu, ki je bil sklican v Ljubljani (24. in 25. januarja 1958) zaradi znane stavke rudarjev sredi januarja 1958, med odmorom - očitno vzpodbujen z mojo razpravo na plenumu - očital, da sem zagrizen slovenski nacionalist. Svoj nacionalizem naj bi po njegovih besedah dokazal tudi med razgrinjanjem razmer v jugoslovanski radiodifuziji in o naših pogledih ter nasprotovanjih načrtom in operativnim pobudam za združitev nacionalnih radijskih programov, ki sem jih posredoval na omenjeni vožnji v Beograd. Odgovoril sem mu, da se naša stališča ujemajo z ustavno zasnovo Jugoslavije in so torej usmerjena proti unitarizmu, ki mu nasprotuje tudi on. Obrnil se je in odšel, ne da bi mi odgovoril. Sklepal sem, da so zaradi trboveljskih dogodkov v zveznem političnem vrhu prevladali unitarni pogledi. Ker tako trenutno ni bilo upanja v uspeh, se najbrž Kardelj ni hotel in niti ni mogel spopasti z njimi in se je zato taktično začasno umaknil ter skupaj z drugimi slovenskimi politikami sprejel delni kompromis.

Vnovič se je pokazalo, da smo ravnali prav, ker smo se sami neformalno spopadali z unitarističnimi pritiski znotraj jugoslovanske radiodifuzije. Kardelj nas je kasneje dejansko ob svojem obisku RTV Ljubljana po uvedbi rednega poizkusnega programa ljubljanske televizije proti koncu leta 1958 v celoti podprl. Ob tej priložnosti nam je v internem pogovoru dejal, naj se v obeh medijih še odločneje upiramo unitarizmu in pazimo, da se televiziji ne bi zgodilo tisto, kar je medtem že spodletelo na področju radia - namreč, da ne bi v informacijah, kulturni dejavnosti, vzgojnih in izobraževalnih oddajah ter zabavnemu programu podlegli centralizmu, ki je skušal spodkopali identiteto posameznih narodov Jugoslavije.

V takih razmerah smo zato oblikovali televizijski program preudarno. Racionalno smo presojali vse oblike programskega in tehničnega televizijskega povezovanja v Jugoslaviji. Upošteva je izkušnje, ki smo jih imeli z upiranjem enotnemu radijskemu programu, smo se zavzemali za sodobno tehnično povezovanje delujočih in nastajajočih televizijskih centrov v državi, pa tudi z zahodno- in vzhodnoevropskimi televizijski-

mi sistemi. Programsko sodelovanje v Jugoslaviji smo zasnovali na načelu, da naj vsakdo ponudi vsem centrom svojo celotno produkcijo, posamezni centri pa naj za svoje potrebe izberejo tisto, kar je ustrezalo njihovi programski zasnovi. Ko sem takratnemu zveznemu ministru za kulturo in prosveto Rodoljubu Čolakoviću pojasnil ta programska načela, me je vprašal ali se ta v praksi ne bodo razlikovala od načel, ki jih uveljavljamo v programski politiki radia. Spoznal sem, da je Čolaković seznanjem z ostrim spopadom glede razvoja radia v Jugoslaviji. V področje njegovega delovanja sta spadala tudi radio in televizija, vendar sem iz pogovora razbral, da se zamisel o unitarizaciji radia v državi ni porodila v njegovem ministrstvu ter da je osebno ni podpiral. Spoznal sem tudi, da glede tega poteka v najvišjem zveznem političnem vrhu tiha vojna. Morda bo njene razsežnosti in vlogo posameznikov v njej lahko izluščil zgodovinar, ki bo poleg ustreznih dokumentov in pričevanj preučil tudi gradivo s sestankov političnih organizacij, intervjujev in drugih prispevkov vodilnih politikov, posameznih kulturnih delavcev ter novinarjev tistega časa. Tega je bilo veliko. Ob povsem odkritih centralističnih pogledih, je bilo v ezopskem jeziku izrečeno še marsikaj drugega, kar je bilo v prid oživitvi predvojnih idej o enem jugo-

Avtor v letih vodenja RTV
Ljubljana

slovanskem narodu, ki naj bi imel enotno gospodarstvo, poenoteno kulturo, informacije, šolstvo, skratka, namen je bil, da bi sčasoma izgubile posamezne federalne republike na področju ekonomije, družbene nadstavbe ter pri ohranjanju in razvijanju narodne identitete, vsak smisel.

Vodstveno programsko in tehnično jedro slovenske televizije je nastalo vzporedno z odločitvijo o njeni ustanovitvi. V tistem času sem bil imenovan za direktorja nastajajoče RTV Ljubljana. Za direktorja slovenske televizije sem predlagal svojega prijatelja Lada Poharja, tedanjega direktorja Radia Koper. Predlog o njegovem imenovanju sem izrekel v pogovoru z nekaterimi vodilnimi delavci ljubljanskega radia, med katerimi je bil tudi Milan Apih, dotedanji direktor Radia Ljubljana, ki je odhajal na novo delovno dolžnost v Maribor. Ko sem Lada Poharja povabil k sodelovanju, je privolil, da prevzame vodenje slovenske televizije, ki smo jo na začetku nameravali razvijati z vsemi kadrovskimi, tehničnimi in gmotnimi potenciali radia. Vedel sem, da Lado Pohar že dalj časa spremlja razvoj televizije v svetu in da je poln idej, kako naj bi začeli novi medij razvijati tudi v Sloveniji in Jugoslaviji. Z operativnimi temelji televizije se je seznanil, ko je v Koprju že dalj časa spremljal italijanski televizijski program. Po prevzemu dolžnosti se je nemudoma lotil priprav za že omenjene poizkusne oddaje iz zagrebškega studia in občasne iz Ljubljane.

Poizkusne oddaje so imele od vsega začetka razmeroma široko vsebinsko in kadrovsko zaledje. Televizijski delavci so se opirali na radijski kolektiv in osrednje slovenske kulturne ustanove. Radijska hiša je živela za nastajajočo televizijo. Spominjam se, da so pri pripravljanju in izvedbi začetnega programa sodelovali tudi znani kulturni delavci in novinarji, kot so bili Fran Žižek, Frane Milčinski-Ježek, Mirč Kragelj, Marjan Marinc, Rado Cilenšek in še veliko drugih. Televizijski tehnični strokovnjaki z inženirjem Slavkom Pernušem na čelu so s skromno tehniko ustvarjali prave čudeže. Praviloma ni nihče od njih spraševal, koliko bo za svoje delo na televiziji nagrajen. Sodelujoči so delali z zagnanostjo, znanjem in umetniškim navdihom, pri čemer je ob tem dal vsakdo od sebe, kar je znal in zmogel. Oddaje, ki so najprej stekle iz Za-

greba, pozneje pa so nastajale v Ljubljani, so bile sad naporov celotnega kolektiva nastajajoče RTV.

Z dograditvijo televizijskega studia v nadzidani radijski zgradbi v Tavčarjevi ulici v Ljubljani, je TV Ljubljana programsko in tehnično stopila v novo razvojno obdobje. Začetni programski uspehi so bili kljub prizadevanjem vseh sodelujočih veščidel improvizirani. V novem razvojnem obdobju pa se je začela slovenska televizija kadrovsko, programsko in tehnično osamosvajati, čeprav se od svojega temeljnega radijskega zaledja - predvsem glasbenega - še dolgo ni povsem odtrgala. Postala pa je samostojna programska in tehnična dejavnost znotraj dotedanjega Radia Ljubljana.

Slovenski informativni in kulturni prostor elektronsko torej ni več napajal le radijski medij. Dokončno smo se preoblikovali v radiotelevizijsko ustanovo z vsemi značilnostmi dveh institucionalno sicer še tesno povezanih, vendar snovateljsko in izvedbeno popolnoma samostojnih dejavnosti. Tudi pravno smo postali RTV Ljubljana. Vendar vse ni potekalo povsem gladko. Nekateri vplivni ljudje iz radijskih vrst so negodovali, ker se je morala televizija znotraj RTV Ljubljana kadrovsko, programsko in tehnično organizirati - podobno kakor večina drugih televizij v Evropi - tako da je začela oblikovati lastno direkcijo in druge ustrezne službe. Po mnenju teh posameznikov bi bilo dovolj, če bi imeli v okviru RTV le osrednje uredništvo televizijskih oddaj, ki bi bilo vključeno v radijski organizacijski ustroj. Kot predstojnik radia in televizije sem moral s potrpežljivim pojasnjevanjem pomena in razvoja obeh medijev take poglede nevtralizirati in biti pri tem nimalokrat strelovod, ki je prestregel marsikatero prenapetost. Tako zagnani profesionalni televizijski delavci in njihovi sodelavci iz radia marsikaterega »napada« niso niti zaznali.

Vse to je pripeljalo do zamisli, po kateri naj bi se RTV Ljubljana čimprej preimenovala v RTV Slovenija. To bi omogočilo samostojno vsebinsko in organizacijsko dejavnost radia in televizije v »centru« in zagotovilo samostojno dejavnost radijskih postaj v Mariboru, Kopru, Celju, Murski Soboti in drugih mestih znotraj sicer enotne RTV mreže v naši republiki. Poleg tega bi preimenovanje RTV Ljubljana v RTV Slovenija tudi formalno preprečilo unitaristične pritiske na informacijskem in kulturnem področju. Izvršni svet LRS, ki je ta-

krat še imel ustanoviteljske pravice, je naš predlog sicer z razumevanjem sprejel, a ga pravno ni izpeljal. Predsednik Izvršnega sveta Boris Kraigher mi je ob tej priložnosti dejal, da tega ne morejo storiti, dokler bodo druge republiške RTV v državi poimenovane po svojih glavnih mestih. Menil je, da bi - če bi preimenovanje pravno izpeljali - najverjetneje sprožili politična vprašanja o medsebojnih odnosih v Jugoslaviji, ki jih takrat še ni bilo mogoče celovito rešiti. Kljub temu je dalo vodstvo RTV pobudo, da na seji republiškega Izvršnega sveta predstavi žgoče probleme radia in televizije v Sloveniji in razvojno zasnovo obeh medijev. To se je tudi zgodilo. Izvršni svet se je z našimi ocenami in razvojnimi predlogi strinjal ter soglašal z našimi prizadevanji, s katerimi smo prepričali razraščanje operativnih unitarističnih akcij, katerih namen je bil, da bi pod krinko enotnega jugoslovanskega programa ukinili osrednji slovenski radijski program.

Otvoritev ljubljanske oziroma slovenske televizije je bila jeseni 1958. Oddajanje je bilo še vedno poizkusno, čeprav je dejansko že imelo značilnosti rednih oddaj. Čeprav smo že bili vključeni v Evrovizijo, je veljala naša televizija še vedno za poizkusno zaradi vrzeli na programskem in tehničnem področju. Tedaj namreč še nismo imeli dovolj kakovostnih mednarodnih zvez, ki bi nam omogočale nemoteno vključevanje RTV Ljubljana v evropsko televizijsko mrežo.

Prvi korak k programski vključitvi v Evrovizijo je bil storjen marca 1960, ko je RTV Ljubljana neposredno prenašala smučarske polete na veliki Bloudkovi skakalnici v Planici.

Neposredni prenos planiških skokov je bil izjemen dogodek. S tem je bil dosežen vrh prizadevanj za nastanek in vključitev slovenske televizije v domači in mednarodni prostor. Osebnostno sem ga kar nekoliko dramatično doživljal. Zadnje dni leta 1958 sem namreč hudo zbolel. Bolezen se je vlekla več let in zaradi njenih posledic sem moral že konec leta 1959 na RTV prenehati z delom in se odreči vsaki napornejši dejavnosti. Za spremljanje skokov sem le s težavo zbral dovolj moči. Ko je na začetku prenosa ljubljanska televizija predvajala avizo Evrovizije, sem bil močno ganjen. V zavesti sem v trenutku podoživel obdobje, ko smo se na RTV po svojih močeh in sposobnostih prizadevali za rojstvo in trdo začetno življenje slovenske televizije. Prevzelo me je nepopisno veselje, saj je

naša televizija prestopila prag polnoletnosti. Vedel sem, da to ni njen vrh, temveč nov začetek, korak v obdobje trdega dela, ki naj bi ji omogočil, da bo kos nalogam, ki jih zahteva nadaljnji informacijski in kulturni vzpon Slovenije. Hkrati me je obšla žalost, ker pri tem ne bom mogel več sodelovati in prispevati k uresničevanju številnih zamisli, ki so se izoblikovale v letih, ko je televizija v Sloveniji šele nastajala. Kajti rojstvo televizije je veliko prispevalo k temu, da je postala Slovenija enoten politični, kulturni in informacijski prostor. Tedaj so namreč načelno izginile vse razlike v kakovosti obveščanja ter posredovanja sadov kulture, vzgojnih dosežkov, razvedrila in zabave med t. i. podeželjem in večjimi slovenskimi mestnimi središči oziroma Ljubljano kot glavnim mestom. Slovenija je postala eno samo mesto in eno samo podeželje hkrati. Tako kot pred tem radijske valove, je bilo treba tudi televizijsko sliko pripeljati v sleherni kotiček naše domovine. V petintridesetih letih slovenske televizije se je to tudi zgodilo.

Domači film in filmska distribucija v Sloveniji

O začetkih filmske proizvodnje in distribucije ter širjenju mreže kinodvoran v Sloveniji je bilo že veliko napisanega. Ko sem bil v začetku petdesetih let vključen v organe družbenega upravljanja filmskega proizvodnega podjetja Triglav film in v osrednjo slovensko komisijo podjetja za nakup in distribucijo filmov, je bila dejavnost obeh odvisna od gmotnih možnosti družbe. Čeprav so bila finančna sredstva skromna, sta obe podjetji organizacijsko dobro delovali. Razvoj slovenskega filma sem poznal že prej, saj smo v Socialistični zvezi spremljali razvoj filmske umetnosti in filmsko gledanost v Sloveniji. Tako kot na drugih področjih kulture, je tudi filmu primanjkovalo denarja, ki je v marsičem krojil njegovo uso-do. Le redke so bile zamisli, ki niso bile povsem odvisne od denarja in jih je bilo moč uresničiti s politično voljo. Pri nabavi in distribuciji filmov se je bilo na primer potrebno upreti specifični obliki velikosrbskega kulturnega imperializma, ki se je kazal v tem, da je bilo potrebno pred predvajanjem celovečernega filma prikazati kratek informativni predfilm, t. i. »Filmske novice« (»Filmske novosti«). Ta je bil spremljan z

besedilom izključno v srbohrvaškem jeziku. Tudi dolgometražni filmi so bili podnaslovljeni v tem jeziku, največkrat celo v cirilici. Proizvodnja »Filmskih novosti« je bila popolnoma centralizirana. Takoj po vojni je bilo tako tudi z nakupom dolgometražnih filmov. Zaradi gmotne stiske v povojnem obdobju se je kazalo to poenotenje kot »primerna« oblika racionalnega ravnanja. V resnici pa je ta praksa utirala pot jugoslovanskemu unitarizmu. Slovenska javnost je odločno terjala rabo slovenščine v kinodvoranah. Potrebno je bilo veliko časa in zagnanega političnega delovanja, da se je to spremenilo. V slovenske kinodvorane je prišla slovenska beseda najprej s proizvodnjo kratkih in celovečernih slovenskih filmov.

Slovenska povojna filmska proizvodnja je bila po obsegu skromna, vendar pa na visoki umetniški ravni. Po moji sodbi je bila včasih celo na višji ravni kakor današnja. Res je, da je ta primerjava glede na vlogo slovenske televizije v sodobni slovenski kulturi in informiranju nekoliko poenostavljena. Televizijske predstavitve dosežkov vseh vej kulture, informacij, športa, reportaž itd., dajejo namreč danes slikovni komunikaciji povsem drugačno kakovostno in količinsko razsežnost. Vendar pa ima slovenski profesionalni film (namenjen predvsem predvajanju v kinodvoranah) še vedno nepogrešljivo mesto v slovenski kulturi. Škoda, da so po skoraj petdesetih letih nekateri njegovi vsebinski, proizvodni, gmotni in distribucijski problemi še vedno v marsičem podobni tistim iz pionirskih let slovenskega filma in da ni v tem času dosegel večjega vzpona.

Slovenski film je bil tudi v letih ždanovščine med vsemi vejami kulture ustvarjalno najbolj svoboden. Čeprav se je sprva vsebinsko naslanjal predvsem na NOB, ni bilo to zaradi političnega določanja tematike. Le nekaj filmov je bilo sorealističnih in so govorili o prvih letih povojnega življenja (npr. Svet na Kajžarju), pa še te so predvajali v kinodvoranah, ko je njihovo sporočilnost že povozil čas. V tej zvezi naj spomnim denimo na zgodnjo razpustitev kmečkih delovnih zadrug kolhoznega tipa. Glede filmov s tematiko NOB pa je bilo drugače. Filmski ustvarjalci so se odločali zanjo, ker so bili v veliki večini partizani in so spoštovali cilje osvobodilne vojne. Ta vojna se je tako globoko zarezala v usodo slovenskega naroda, tako glasno odmevala v evropskem protifašističnem svetu

in sprožila tako globoke moralne, eksistencialne in čustvene premike, da je naravnost klicala po filmski obdelavi. Ob filmih »Dolina miru«, »Balada o trobenti in oblaku«, »Ne joči, Peter!« in drugih, naj obudim spomin na prvi slovenski celovečerni umetniški film »Na svoji zemlji«. Zajel je predvsem usodo naroda, posameznih Slovencev in še posebej Primorske. V njem ni političnega dogmatizma, partije, lažnega domoljubja. Prav zaradi tega je imel takratni avtoritativni vodja agitpropa CK KPJ Milovan Djilas k temu filmu nekaj ostrih, stalinističnih pripomb.

Slovenski film, neobremenjen z idejnopolitičnimi sponami, je povsem organsko prešel od vojnih filmov k zgodovinskemu, zabavnemu ali družbeno aktualnemu žanru. Tako usmeritev so na primer potrdili filmi »Dobri stari pianino«, »Vesna«, »Ples v dežju«, »Tistega lepega dne«, »Družinski dnevnik«, »Ti loviš« in drugi.

Ko sem sodeloval v organu upravljanja podjetja Triglav film, je bil njegov direktor Branko Tuma. Bil je poln idej, komunikativen, izvrsten organizator, vendar ni bil hladen tehokrat. Vedel je, da v kulturi brez tolerance, smisla za popuščanje, pa tudi vztrajnosti pri uresničevanju bistvenega ni mogoče nič narediti. Bil je kulturni delavec in gospodarstvenik hkrati. Okoli sebe je znal zbrati najustreznejše kulturne delavce, ki so neprofesionalno delovali v umetniškem svetu podjetja. Znotraj Triglav filma je oblikoval producentske skupine, ki so se kljub pomanjkljivi tehniki uspešno lotevale uresničevanja sprejetih filmskih projektov. Ustvaril je tudi širok krog stalnih honorarnih sodelavcev. Tako se je lahko uspešno lotil ključnega vsebinskega vprašanja - scenarijske politike za celovečerne in kratkometražne filme. Pri tem je bil širokopotezen. Vzporedno z uresničevanjem tekoče filmske produkcije je vzpodbujal slovenske pisatelje k pisanju scenarijev za filme vseh žanrov, ne glede na gmotne možnosti za njihovo uresničitev. Filmski in umetniški svet podjetja sta tako usmeritev B. Tume podpirala. Zavedala sta se, da mora imeti Triglav film na zalogi čim več scenarijsko obdelanih tem, pa najsi je šlo za scenarije po literarni predlogi ali za izvorna dela, ki so nastajala različno dolgo.

Branko Tuma in umetniški svet sta zato pridobila več pisateljev in že nekaj uveljavljenih filmskih režiserjev. Izbor posa-

meznih filmskih tem sta včasih tudi materialno vzpodbujala. Direktor B. Tuma je bil pri tem širokopotezen, a nikoli potraten. Predujem za nekatere honorarje pod postavko »za bodoče delo« je izplačal z mislijo na ponujajočo se zanimivo temo in na ustvarjalca, ki je bil po njegovem mnenju sposoben, da jo prelije v scenarij.

Filmski svet Triglav filma je obravnaval vsako predloženo temo v obliki sinopsisa oziroma scenarija. Vsak član sveta je k sinopsisu ali k scenariju posredoval svoje pisne pripombe. Te so na seji strnili v načelno oceno, ki je bila potem dana v presojo direkciji podjetja in njenemu umetniškemu svetu. Morebitne neenotne poglede so argumentirano usklajevali. Malo snemalnih projektov je bilo odklonjenih iz vsebinskih razlogov, večinoma jih ni bilo mogoče uresničiti zaradi pomanjkanja finančnih sredstev. Taki projekti so bili odloženi za določen ali nedoločen čas, odvisno od gmotnih možnosti.

Ob tem naj še omenim zanimivo podrobnost. Slovenija je nudila gostoljublje političnemu emigrantu iz stalinistične Čehoslovaške, uveljavljenemu filmskemu delavcu Františku Čapu. Triglav film ga je kot režiserja in scenarista veliko angžiral. Njegov film »Vesna« je doživel izreden uspeh doma in v tujini. Sprejel je tudi režijo filma »Trenutki odločitve«, ki je obravnaval tematiko narodnoosvobodilne vojne v Sloveniji. Filmski svet je z zadovoljstvom sprejel izredno dober scenarij, F. Čapu pa priporočil, naj konec filma, ki je zajemal antagonizem med partizanskim gibanjem in belogardizmom, uskladi z zgodovinskimi dejstvi, ki jih je F. Čap premalo poznal. Čap, ki je tej seji filmskega sveta prisostvoval je to priporočilo sprejel brez zadržkov. Žal pa tega dogovora v snemalni knjigi niso upoštevali. Končni prizor je bil zato še enkrat posnet. Seveda to ni bilo nič izjemnega, saj se ob snemanju vsakega filma marsikaj posname dvakrat ali še večkrat.

Ne glede na pretekle in sedanje ocene zgodnje slovenske filmske proizvodnje je nagel povojni vstop Slovenije v filmsko vejo kulture, pomaknil slovenski narod še bližje jedru kulturne ustvarjalnosti sodobnega sveta. Pesimistične pripombe ob nastajanju in razvoju slovenske filmske industrije so bile nedomišljene, ker so jih dajali avtorji, ki so se na filmsko umetnost slabo spoznali. Pogosto smo namreč slišali mnenje, da je za majhen slovenski narod lastna filmska us-

tvarjalnost predraga ter da naše filmske proizvodnje nikakor ne moremo primerjati z veliko in že dolgo utečeno filmsko industrijo v svetu. Avtorji takih gledanj so prezrli dejstvo, da vsak narod potrjuje svojo samobitnost predvsem s tem, da se s svojo kulturno ustvarjalnostjo vsebinsko in ne količinsko primerja z drugimi, naprednejšimi narodi. Razvoj slovenskega filma in televizije to v polni meri potrjuje.

Slovensko kinematografsko mrežo je s filmi jugoslovanske in svetovne filmske proizvodnje oskrbovalo podjetje za nakup in distribucijo filmov, ki se je kasneje preimenovalo v Vesna film. Podjetje je vodil Rado Šušteršič, ki se je uspešno spopadal z gmotnimi in drugimi težavami. Do političnega spopada s Sovjetsko zvezo leta 1948 je bilo oskrbovanje kinematografske mreže količinsko zadovoljivo, vsebinsko pa je bilo izrazito enostransko. V kinodvorane so v glavnem prihajali le sovjetski filmi, medtem ko so bili zelo redki filmi iz drugih delov sveta, zlasti iz evropskega zahoda in ZDA. Tako je tekel glavni tok svetovne filmske proizvodnje mimo nas. Vzrok je bil zlasti v politiki, ne gre pa prezreti tudi tedanjih gmotnih ovir. V zahodnih in drugih nevzhodnoevropskih državah je namreč nastalo precej filmov, ki tematsko niso bili »oporečni«. Marsikateri med njimi je bil na izredni umetniški ravni. Obravnavali so pereče socialne probleme, zgodovinska dogajanja, ki niso bila sporna, ali pa svet umetnosti. Vendar za njihov nakup ni bilo vedno dovolj deviz. Zato so ti filmi k nam prihajali zelo redko. Ko smo se po letu 1948 preusmerili na zahodni filmski trg, so nas še dolgo pestili gmotni problemi. Zahod nam je pomagal tako, da nam je v okviru takratne pomoči Jugoslaviji, po lastnih političnih merilih pošiljal del filmov brezplačno, del pa po znatno nižjih cenah. Izrazito »napredne« filme pa je bilo potrebno kupovati po tržnih cenah.

V prvi polovici petdesetih let sem bil imenovan v komisijo za pregled filmov, ki naj bi jih podjetje za nakup in distribucijo filmov ali kupilo ali pa zgolj razdelilo podjetjem za prikazovanje po Sloveniji. Komisijo je na začetku imenoval republiški vladni resor za kulturo. Spominjam se, da so bili v to komisijo imenovani prof. dr. France Koblar, Filip Kumbatovič, Zorka Peršič, Vlado Vodopivec in še nekateri drugi kulturni in javni delavci. Komisijske preglede filmov so nekateri imenovali »cenzurke«, kar pa se ni skladalo z dejanskim de-

lom komisije. Ta je izbirala filme, ki naj bi bili po svoji sporočilnosti, umetniški vrednosti ali izrazito zabavnem učinku vredni prikazovanja in tudi denarja, ki ga je bilo potrebno zanje odšteti. Komisija je sklepala dokončno in ni bila podrejena nobenemu razsodniku. Pri filmih, ki so bili cenejši ali celo podarjeni, pa se ni redko zgodilo, da je morala komisija izbrati najboljše med slabimi. Podjetje si je prizadevalo, da bi čimprej samostojno delovalo na mednarodnem filmskem trgu in se tako otreslo zveznega posredništva ter tovrstnega unitarističnega balasta. Podjetje je zelo kmalu samostojno izbiralo člane komisije za pregled filmov. Tako oblasti ni bilo mogoče očitati morebitnega režimskega cenzuriranja. Dela podjetja, ki se je kasneje preimenovalo v Vesna film, podrobneje ne poznam, ker sem leta 1956 odšel na delo na RTV. Direktor podjetja Rado Šušteršič se je že takrat, ko sem bil v tej komisiji, zavzemal, da bi lokalna podjetja za prikazovanje filmov čimprej sama izbirala filme.

Nekaj o založniški dejavnosti in o Inštitutu za narodnostna vprašanja

Dejal sem že, da se je slovensko založništvo po vojni skokovito razvijalo in razširilo. Ta razvoj so omogočala izjemno sposobna vodstva. Z njihovim delom sem se seznanjal v osebnih stikih z vodilnimi delavci posameznih založb. Založniško vodstveno osebje je vzporedno s širjenjem mreže knjigarn razvilo še vrsto drugih komercialnih dejavnosti, ki so tej veji kulture krepile njeno gmotno osnovo. V založbah so delovala strokovno dobro usposobljena uredništva, ki so skrbela, da so prihajala na knjižni trg številna izvorna slovenska literarna dela (ponatise, novitete), slovensko knjižno ponudbo pa so bogatila tudi s kakovostnimi prevodi svetovne književnosti. Pozabiti ne smemo tudi na mnoge umetnostne monografije z reprodukcijami, ki so popeljale Slovence v zakladnico evropske in svetovne umetnosti. V založniški dejavnosti so delovali prodorni, široko razgledani ljudje, ki so s svojim svetovljanstvom onemogočali, da bi jih pri njihovem delu ovirala t. i. čista politika. Sicer pa sta tako književnost kot umetnost nasploh področji, ki si ju »dnevna politika« ne more nikoli po-

vsem podrediti. Res je sicer, da so nekatere založbe izdajale tudi politično literaturo in da so bila po vojni marksistična dela zelo pogosto celo prednostno tiskana. Tako ravnanje sta vzpodbujala predvsem dva vzroka. Iz slovenskih knjižnic je bila pred in med drugo svetovno vojno marksistična literatura skoraj v celoti izločena in ji je bilo vanje potrebno ponovno odpreti vrata. Seveda je ob tem prihajalo tudi do ideološke evforije, v kateri so knjižne police napolnila tudi dela, ki nanje niso sodila. Po letu 1948 se je vse to v glavnem uravnotežilo. Odprto je ostalo le vprašanje emigrantske literature, ki je začela prihajati na naš knjižni trg šele v novejšem času. To je po svoje tudi razumljivo. V tistih povojnih letih so bile namreč posledice medvojne spopada Osvobodilne fronte oziroma Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije z belogardisti in domobranci še tako žive in boleče, da je moral preteči ustrezen čas, ko so nastale možnosti za svoboden pretok ideološko in politično različno naravnane literature.

Posameznih založb v tem zapisu ne bom omenjal. Na kratko bi se ustavil le pri založbi Mladinska knjiga, ki jo je leta 1945 ustanovila Ljudska mladina Slovenije. Po prihodu iz Ajdovščine oziroma iz cone B slovenskega Primorja spomladi 1947 sem kot predsednik Glavnega odbora Ljudske mladine Slovenije pričel z delom v tej organizaciji. Še danes se spominjam nekega pogovora z Zorko Peršič, tedanjo direktorico tega založniškega podjetja. Podrobno sva govorila o njegovi vsebinski zasnovi, še več pa o gmotnem stanju založbe, ki je bila takrat v hudi finančni stiski. Z. Peršič sem dejal, da jo more mladinska organizacija podpreti le s 40.000 takratnih dinarjev, sicer pa se bo morala skupaj s svojimi sodelavci znajti po svoje. Mladinska knjiga je bila namreč tedaj v svojih načrtih prav sredi uresničevanja knjigotrške dejavnosti (gradili so mrežo papirniških prodajaln s šolskimi in pisarniškimi potrebščinami itd.).

Vodstvo založbe Mladinska knjiga je tedaj delovalo v isti stavbi, v kateri je bil tudi Glavni odbor mladinske organizacije. Založbo je zato pestila tudi prostorska stiska. V naslednjih desetletjih pa se je Mladinska knjiga - gledano s slovenskimi merili - razvila v pravega založniškega velikana. Zorka Peršič je zbrala ob sebi prodorno vodstveno skupino, ki je po vsebin-

ski in komercialno-organizacijski plati ustvarjala prave čudeže. Mladinska knjiga se je razširila po vsej Sloveniji. Povezala se je z drugimi založbami v Jugoslaviji in po svetu. Globoke brazde je zarezala tudi v razvoj moderne slovenske grafične industrije. Zorka je dala rasti svoje založbe neizbrisen osebni pečat, saj se malokdaj v eni osebi splete toliko strokovnih sposobnosti. Z. Peršič je obvladovala tokove slovenske in svetovne kulture in je zato mogla Mladinsko knjigo vključiti v sodobno evropsko založništvo. Bila je namreč tudi dober ekonomist ter sposobna pretehtanega načrtovanja in tudi konjunkturne improvizacije. Zнала je voditi skupinsko delo in se tudi avtoritativno osebno odločati za pravočasno poslovno uspešno ukrepanje. Skratka, vedno je bila med prvimi pri načrtovanju in uresničevanju vsebinskih in finančnih uspehov založbe, kar je bilo temelj za dolgoročni razvoj Mladinske knjige.

Vse te njene lastnosti sem spoznal zato, ker sem spremljal njeno delo tudi še potem, ko me delovne obveznosti niso več tesnejše povezovala s to vejo naše kulture. Toliko bolj sem bil

Zorka Peršič

zato ogorčen, ker so proti koncu njenega dolgoletnega delovanja v založbi organizirali nekateri ljubljanski in republiški politični in oblastveni delavci proti njej gonjo, češ, da je škodljivi tehnokrat. Uvrstili so jo med tiste vodstvene kulturne delavce, gospodarstvenike in politike, ki jih je samoupravni dogmatizem v začetku sedemdesetih let začel grobo odstranjevati iz njihovih delovnih okolij izključno zaradi učinkovitosti, samozavestnega vodenja in tržne usmerjenosti, kar vse je bilo združeno v Zorkini osebnosti. Če bi prevladale ideje in praksa ljudi Zorkinega kova, bi samoupravljanje ne doživelo takega poloma, ki zdaj opogumlja mnoge, da v celoti izenačujejo naš družbenopolitični sistem po letu 1948 s propadlim »realnim socializmom« v nekdanji Sovjetski zvezi in vzhodnoevropskih državah.

*

* *

V začetku druge polovice petdesetih let sem bil s sklepom republiškega Izvršnega sveta vključen tudi v organe družbenega upravljanja na Univerzi v Ljubljani in na Inštitutu za narodnostna vprašanja. Nekaj časa sem tudi predsedoval sveto- ma teh dveh ustanov. Predsedniške dolžnosti sveta Inštituta za narodnostna vprašanja sem bil razmeroma hitro razrešen, ker nisem izpolnil pričakovanj politike, da bi v tej ustanovi odigral vlogo nekakšnega političnega komisarja. Pred prevzemom te predsedniške dolžnosti so mi dejali, da vlada na tem inštitutu ozračje nacionalizma in da je njegov nosilec direktor inštituta dr. Lavo Čermelj. Ko sem pričel delati v svetu, sem spoznal, da so bile take ocene enostranske in krivične in da so temeljile na političnih konstrukcijah, ne pa na osebnih delovnih stikih. Dr. Lavo Čermelj in njegovi sodelavci so namreč samozavestno in upoštevali temeljne interese slovenskega naroda zasnovali in uresničevali naloge inštituta. Njihov oziroma Čermeljev »nacionalizem« je namreč slonel na izvirnih sporočilih prvega slovenskega narodnega programa iz leta 1848 in na temeljnih programskih točkah Osvobodilne fronte. V tem »nacionalizmu« sem videl edino pravo politično držo, zato sem se poistovetil s programsko in delovno zasnovo inštituta. To bi spoznali tudi drugi, če bi se z njegovim vodstvom

občasno delovno srečevali. Sploh se je tudi v tem primeru pokazalo, kako zgrešeno je bilo, da so skrb za »idejno čisto« družbeno nadstavbo od agitpropa, ki je bil očiščen ždanovščine in nato razpuščen, na skrivaj prevzeli drugi, ki so v sicer vedno bolj odprti družbi gradili vzporedni sistem svoje nelegitimne kontrole. Predsedniške funkcije in članstva v svetu inštituta sem bil razrešen z utemeljitvijo, da sem preobremenjen z drugimi dolžnostmi. Teh je bilo res preveč, toda delo v svetu inštituta ni bilo težko, saj mi je ob zahtevnih operativnih nalogah na RTV odpiralo sproščujoče in bodrilno ozračje. Če bi me res hoteli razbremeniti, potem bi me morali odpoklicati iz sveta ljubljanske Univerze. Dodam naj še to, da se je v času mojega predsednikovanja svet Inštituta za narodnostna vprašanja sestajal v mojih delovnih prostorih na RTV Ljubljana. Tam sem se pogovarjal tudi s posameznimi člani sveta. Kasneje sem spoznal, da so imele stene teh prostorov ušesa.

Delo v svetu Univerze v Ljubljani

Marca 1956 me je Ljudska skupščina LRS na predlog Izvršnega sveta izvolila v svet ljubljanske Univerze. Ker je šlo le za članstvo v tem organu družbenega upravljanja - poleg tega pa tedaj še nisem bil predviden za direktorja RTV - se temu imenovanju nisem posebej upiral, čeprav je v meni nekaj govorilo, naj tega ne sprejemem. Članstvo v tem svetu mi je rutinsko predlagal član IS Slovenije Milko Goršič. Svojega notranjega opozorila nisem vzel dovolj resno. V telefonskem pogovoru z M. Goršičem sem sicer s pristankom nekaj trenutkov okleval, vendar na koncu, po »tovariškem prepričevanju«, le pristal. Delo v tem svetu se je tako raztegnilo tudi v čas, ko sem delal na RTV.

Že takoj na začetku sodelovanja v univerzitetnem svetu sem vnovič spoznal, da so problemi visokošolskega študija bolj zapleteni kot pa jih je poznala širša javnost, in da jih bo treba reševati ob celovitem razumevanju študijskega in znanstvenoraziskovalnega procesa. Ne glede na utemeljenost obstoja in delovanja univerzitetnega sveta je bilo jasno, da mora biti te-

meljni konceptualni in organizacijski dejavnik tega procesa Univerza sama. Univerzi naj bi pri tem organ družbenega upravljanja le pomagal. Svet naj bi skrbel za ravnovesje med t. i. čisto stroko in splošnim družbenim interesom. Bralca teh Utrinkov bi želel opozoriti, da tu ne razgrinjam z današnjimi očmi svojih tedanjih pogledov na visokošolski študij, razmere na Univerzi in na vlogo univerzitetnega sveta. Kadar v svojih spominjanjih govorim o preteklosti iz današnjega zornega kota, se to jasno vidi iz besedila. Svoje takratne poglede bi mogel strniti v naslednjem: Univerzitetni svet bi izgubil družbeni pomen, če bi s svojim delom na Univerzi demotiviral njeno znanstvenoraziskovalno dejavnost oziroma ustvarjalnost njenih najprodornejših delavcev ter bi s tem pospeševal njihov prevelik odliv v tujino - kajti, namesto ustvarjalnega soglasja med družbo in najvišjo nacionalno izobraževalno institucijo bi sprožil proces duhovnega in političnega nasilja, ki bi stroko potiskalo v povprečnost in konformizem. Verjel sem sicer, da že od ustanovitve univerzitetnega sveta temu ni bilo tako. Do februarja 1959, ko sem prenehal sodelovati v svetu, se pozitivna pričakovanja o njegovi vlogi na Univerzi v glavnem niso izjalovila. Vse sicer ni potekalo gladko. Čeprav se je občasno uveljavljala subjektivna volja nekaterih vplivnih politikov, pa se v tistem času dirigirana visokošolska politika ni mogla v celoti uveljaviti na Univerzi v Ljubljani. Ker po svojem odhodu iz sveta nisem več spremljal njene problematike, se v ocenjevanje dogajanj v naslednjih desetletjih ne bi spuščal. Tudi v druga družbena dogajanja se nisem več poglobljal, tako kot prej. Bil sem bolan in nekaj let zatem tudi upokojen. Tega ne omenjam zato, ker bi hotel idealizirati odnose med Univerzo, oblastjo in politiko v letih 1956-1959. Tudi takrat jih je spremljalo marsikaj, s čimer ni bilo mogoče soglašati. Toda voluntarističnega poseganja v visoko šolstvo v glavnem ni bilo, saj je potekala t. i. prva reforma visokošolskega študija in s tem tudi ljubljanske univerze preko institucionaliziranih družbenih organov - republiškega Izvršnega sveta in republiške skupščine, pri čemer je bilo pomembno tudi soglasje precejšnjega dela univerzitetnih učiteljev z reformo. Samoupravni socializem je v tistih letih kazal šele prve znake dogmatičnega razvoja. Do takrat pa je samoupravljanje

površinsko že dodobra prekrilo naš »domači« stalinizem, a žal ga še ni dokončno prevladalo. Nasprotno. Bolj kot v Sloveniji se mu je uspelo ohraniti zlasti v drugih jugoslovan-
skih republikah, predvsem zaradi samoupravne letargije.

Kmalu po moji vključitvi v univerzitetni svet, ki ga je vodil dr. France Hočevar, je dal Izvršni svet LRS upravnim organom ljubljanske univerze v presojo prvi zakon o Univerzi s prošnjo, da pripravijo načelne in konkretne pripombe k zakonu. Univerzitetni svet je zato oblikoval posebno komisijo. Danes se več ne spominjam vseh njenih članov. Vem le, da so bili v komisiji nekateri univerzitetni profesorji z rektorjem prof. dr. Božidarjem Lavričem. Spominjam se profesorjev dr. Lada Vavpetiča, dr. Antona Kuhlja in dr. Gorazda Kušēja, od zunanjih članov sveta pa ing. Marjana Tepine, ing. Iva Klemenčiča, Marjana Jenka in predstavnika študentov Marka Bulca. Član komisije je bil tudi sekretar Univerze Lojze Piškur. Vodenje komisije so zaupali meni. Predvideni zakon, ki je bil z dopolnitvami konec junija 1957 sprejet v republiški skupščini, je bil nujen, saj je prvikrat po vojni na zakonski osnovi urejal organizacijo in vsebinsko smer visokošolskega študija. Z njim naj bi se tudi uravnotežilo razmerje med družbo in tem področjem njene nadstavbe.

Zaustavil se bom samo pri nekaterih glavnih podrobnostih iz dela komisije. Ob razpravi in sprejemanju pripomb k osnutku zakona o Univerzi so se zastavila vprašanja, ki jih je težje pozabiti. Najprej smo - na trenutke tudi po zagreti razpravi - sklenili, da komisija ne bo podaljšana roka Izvršnega sveta, ki je bil v končnem postopku predlagatelj zakona. Nekaj zunanjih članov univerzitetnega sveta, ki so bili v komisiji, je namreč menilo, da naj bi bile naše pripombe k posameznim zakonskim določilom zgolj informativnega značaja. To smo zavrnili in vztrajali, da naj bi pred skupščinskim postopkom Izvršni svet in Univerza dosegla soglasje glede predloga zakonskega besedila. Če do tega ne bi prišlo, pa naj bi bile pripombe komisije enakopravne z besedilom predloga Izvršnega sveta in kot take predložene pristojnemu skupščinskemu odboru oziroma skupščini. To je še posebej zadevalo tiste zakonske določbe, ki so urejale organizacijo Univerze, čas študija na posameznih fakultetah, kadrovanje univerzitetnih učiteljev in gmotne vire za njeno nemoteno delovanje.

Njeno znanstvenoraziskovalno delo je bilo opredeljeno samo načelno, saj naj bi o tem odločala stroka.

Osnutek, ki ga je predlagal Izvršni svet, je predvideval, da naj bi trajal študij na vseh fakultetah štiri leta, le na medicinski in morebiti še na veterinarski fakulteti pa naj bi trajal pet let. Zaradi tega je nastal zlasti na medicinski, veterinarski in tudi na tehničnih fakultetah pravi vihar. Te fakultete so zahtevale uzakonitev obstoječega stanja, tj. daljšo študijsko dobo. Pri soočanju teh mnenj so se zaostрила tudi stališča glede konkretnih meril pri oblikovanju študijskih načrtov in programov. To pa je bilo nadvse koristno, saj so se s tem načela vprašanja, ki so že dolgo tlela v medfakultetnih odnosih in ki še niso bila v celoti rešena. Takrat in kasneje se je v univerzitetnem svetu poudarjal celostni pogled na vse bistveno v študijskem procesu in v organizacijski ureditvi Univerze. O teh problemih so spregovorili univerzitetni učitelji na lastno pobudo, delno pa tudi na predlog zunanjih članov univerzitetnega sveta, ki so v njem zastopali stroko iz prakse. S svojimi kritičnimi pogledi na obstoječo raven študijskega procesa in na njegove pozitivne dosežke so vnesli širokopoteznost v predvidevano reševanje odprtih vprašanj. Veliko svežih pobud pa se je nanašalo tudi na znanstvenoraziskovalno delo, ki se je tesno prepletalo z izobraževalnim poslanstvom Univerze.

Vse to je vplivalo, da se razprave o osnutku zakona in kasneje tudi o statutu Univerze niso problemsko polarizirale na mnenja zunanjih in notranjih članov univerzitetnega sveta, in da ni prišlo do preglasovanja s strani zunanje večine. Stališča za in proti so nastajala izključno na temelju argumentov. Čeprav sem se glede trajanja študija na fakultetah ter še nekaterih drugih vprašanj glede organiziranosti in statusa Univerze strinjal z rešitvami, ki jih je v osnutku zakona predvidel Izvršni svet, sem se odločil, da bi v primeru, če bi - takrat ali kdaj kasneje - prišlo do preglasovanj s strani zunanjih članov, takoj izstopil iz univerzitetnega sveta, posebno še potem, ko me je svet leta 1957 izvolil za svojega predsednika.

Sprejem kandidature za predsednika sveta Univerze v Ljubljani je bila moja velika napaka. Ni šlo za to, da tej nalogi v tistem času ne bi bil kos. Menim, da sem to dolžnost po svojih močeh ustrezno opravljal in da sem ob tem še poglobil načelni odnos do te najvišje pedagoško-znanstvene ustanove.

Toda zaradi dveh vzrokov še danes samega sebe obsojam, da sem sprejel to funkcijo. Kot glavni direktor RTV Ljubljana, zvezni poslanec in član osrednjih republiških političnih teles sem bil z delom tako obremenjen, da je bilo že teh obveznosti daleč preveč. To bi bilo še mogoče spregledati, če ne bi hkrati čutil globljega načelnega odpora proti tej kandidaturi. Žal nisem zbral dovolj moči, da bi se predlagateljem s svojimi pomisleki odločno zoperstavil in kandidaturo odklonil. Čutil sem namreč, da za to delo ni dovolj samo poznavanje poslanstva in neposredne delovne prakse Univerze. Mesto predsednika univerzitetnega sveta bi moral prevzeti človek, ki je že dovršen del svojega življenja delal na pedagoško-znanstvenem področju ali pa se je kot vrhunski znanstvenik že dobera uveljavil znotraj tehničnih ali humanističnih ved.

Na predsedniško mesto sem bil izvoljen s tajnim glasovanjem na seji univerzitetnega sveta skoraj soglasno. Kljub temu pa me je ves čas opravljanja te dolžnosti spremljal občutek, da moram vedno znova dokazovati, da v svetu nisem predvsem zagovornik politike, čeprav sem, kadar sem bil prepričan v objektivnost in koristnost, branil tudi njena stališča.

Kako je prišlo do tega, da sem bil predlagan za to dolžnost sem izvedel šele kasneje. Za predsednika univerzitetnega sveta je bil predviden Janez Vipotnik, ki je svoje predlagatelje prepričal, da njegova kandidatura ne bi bila primerna zaradi tega, ker je bil takrat sekretar Zveze komunistov za mesto Ljubljana. Zaradi te funkcije bi ga lahko imeli na Univerzi za partijskega »nadzornika«. Predlagal je mene z utemeljitvijo, da sem za to funkcijo primernejši, saj kot direktor RTV Ljubljana in zvezni poslanec nisem bil profesionalni partijski delavec, temveč po takratnih merilih kar nekakšen »izvenpartijski« človek. Sprva sem se dokaj odločno branil, toda končno sem popustil, da ne bi ustvaril ytisa, da se delovnih obveznosti bojim in bežim pred njimi. Še vedno sem ostajal zvest partizanski vztrajnosti pri izpolnjevanju nalog. Bil sem kot kakšen zasvojenec, ki kljub namenu, da se bo odpovedal svoji razvadi, končno popusti in se ji znova preda. Tako kot med vojno, me je prežemal občutek, da čas za oddih in normalni življenjski ritem še ni dozorel. Prav to je bilo narobe. Pri meni še posebej, ker sem že dalj časa čutil, da me bo izčrpavajoče

delo, zlasti tisto, za katerega nisem ves gorel, prej ali slej pripeljalo do hudih zdravstvenih težav.

Delo v univerzitetnem svetu sem organiziral tako, da moja dejavnost na RTV, ki sem jo opravljal z veliko zagretostjo in veseljem, ni bila v ničemer motena. Tudi drugo vzporedno delo je teklo normalno. Vsakodnevni delovni urnik se je tako raztezal od jutranjih do poznih večernih ur. Delu v svetu Univerze so se pridružile še priprave za sprejem njenega statuta. S sprejemom zakona in nato še statuta Univerze, ki ga je morala potrditi še republiška skupščina, naj bi bila zaokrožena prva univerzitetna reforma. Ne glede na kasnejše reforme, sem prepričan, da je bila prva nujna in koristna. Uvedla je tri-stopenjski študij in s tem med drugim ustvarila pogoje za sistematičnejše organiziranje podiplomskega študija. Oblikovala je tudi enoten sistem kadrovanja univerzitetnih učiteljev, po katerem so razen rednih profesorjev vsi obnavljali svoje nazive z reelekcijo. Habilitacijski postopek je potekal po določenih merilih, ki so predpisovala znanstvene in pedagoške kriterije za potrditev kandidatov. Razširilo se je sodelovanje z univerzami v svetu. Skratka, prva reforma visokega šolstva je uredila veliko stvari, ki so bile vsebinsko in organizacijsko premalo dognane. Univerza je vse to zmogla z lastnimi močmi. Fakultetni sveti in univerzitetni svet kot družbeni organi upravljanja pa so pri tem Univerzi učinkovito pomagali ter ji tudi z lastnimi pobudami ustvarjali ustrezno družbeno podporo, posebej še gmotno. Tako je Univerza sorazmerno hitro dobila tudi svoj statut. K sprejemu statuta Univerze v skupščini je med drugim prispevalo tudi to, da sva opravljala s tajnikom Univerze Lojzeto Piškurjem vodilni funkciji v skupščinskem odboru za prosveto in kulturo. Odboru sem predsedoval jaz, L. Piškur pa je bil njegov podpredsednik. Seveda sva zato odločno branila določbe statuta, ki jih je sprejel univerzitetni svet, zlasti še, ker so ga še pred skupščinskim postopkom, kljub določenim ostrim nasprotovanjem, v celoti podprli številni ugledni univerzitetni učitelji - tudi s fakultet, na katerih je bil, ko sta se sprejemala zakonski osnutek in kasneje statut, čas trajanja študija najbolj vprašljiv. Ko je konec junija 1958 skupščina LR Slovenije potrjevala statut Univerze v Ljubljani, sem na njenem zasedanju v imenu univerzitetnega sveta obširno predstavil temeljno problematiko Univerze. Ne-

katera moja takratna stališča so z današnjega zornega kota najbrž videti preveč spolitizirana, ker se je v njih odražal politični trenutek, v katerem so nastala. Ta stališča so izhajala iz mojega lastnega prepričanja, saj je bilo moje načelo, da sem branil »uradno« politiko vsakič, kadar se je ta prekrivala z mojimi pogledi na družbo in njen razvoj. Tega niti ne bi poudarjal, če se ne bi v pripravah na sprejem statuta dogodilo naslednje: Neka statutarna določba o trajanju študija pred skupščinskim postopkom še ni bila dokončno oblikovana. V priložnostnem pogovoru z enim izmed najvišjih slovenskih politikov sem izrazil mnenje, da se z besedilom predlagatelja, tj. Izvršnega sveta, strinjam, da pa se lahko zgodi, da bo najbrž to določbo zaradi nekaterih resnejših nasprotovanj le treba spremeniti, kljub dejstvu, da jo je sprejela tudi univerzitetna uprava in večina članov univerzitetnega sveta. Moj sogovornik je o tem pri priči telefoniral B. Kraigherju. V isti sapi mu je dejal nekako takole: »France naj pri predlogu na vsak način vztraja, če pa se bo pokazalo, da bo potrebno popustiti, še vedno lahko rečemo, da je to Perovškova stvar.« Ob tem sem se spomnil na zaplet v zvezi z UNRRO ob koncu splošne stavke v Trstu julija 1946.

Z rektorjem oziroma z univerzitetno upravo in s profesorji, ki so bili v svetu Univerze, sem dobro sodeloval. Z rektorjem prof. dr. Božidarjem Lavričem sva se tudi osebno dobro razumela. S kasnejšim rektorjem prof. dr. Dolfetom Vogelnikom ni bilo sodelovanje nič slabše. Najpogosteje pa sem se delovno družil s sekretarjem Univerze L. Piškurjem, ki je bil nepogrešljiv pri organiziranju in izpeljavi upravnih in vsebinskih zadev Univerze. Če se bežno spomnim profesorjev, s katerimi nisem imel le strogo formalnih stikov, mi stopajo pred oči dr. Anton Kuhelj, dr. Gorazd Kušej, dr. Lado Vavpetič, dr. Heli Modic in dr. Fran Zwitter. V svetu sta bila tudi predstavnika študentov, in sicer Marko Bulc in Stane Dolanc, kasnejša študentska predstavnika pa sta bila Francka Strmole in Dolfe Vojsk.

Moje delo v univerzitetnem svetu je pretrgala bolezen, ki je akutno izbruhnila 29. decembra 1958. Ob prvem prihodu iz bolnice sem napisal odstopno izjavo. Dolžnosti na RTV sem ne glede na slabo zdravstveno stanje opravljal še do konca leta 1959, v skupščini LR Slovenije pa sem deloval vse do izte-

ka svojega mandata leta 1963. Ker sem v skupščinskem odboru za prosveto in kulturo pričel delati takoj po volitvah leta 1958, lahko predstavim nekaj podrobnosti glede njegovega obravnavanja višjega in visokošolskega študija.

Po izteku mandata v zvezni skupščini leta 1958 sem bil marca istega leta izvoljen za republiškega poslanca v grosupeljsko-dobrepoljski volilni enoti. Tedaj sem prevzel tudi predsedniško funkcijo v republiškem skupščinskem odboru za prosveto in kulturo. Odbor je začel delovati takoj po konstituiranju skupščine. O skupščinskem delu v tistih letih se danes večkrat govori vse najslabše. Resnica pa je precej drugačna. Rad bi jo vsaj delno predstavil z izsekom dela našega odbora, v katerem ni bilo enumja. V razpravah o zakonskih predlogih in drugih pravnih aktih za kulturno-prosvetno področje in izobraževanje so se kresala mnenja in rojevali različni predlogi prav tako, kakor v današnjih skupščinskih delovnih telesih. Takratne in današnje razprave se razlikujejo večinoma le po tem, da se kaže v sedanjih največkrat izrazita strankarska razslojenost. Mnogi razpravljalci danes zaradi svoje strankarske pripadnosti pogosto z nenačelnimi argumenti podaljšujejo postopek pri sprejemanju zakonov, drugih pravnih aktov in določenih mnenj. Posledica takega ravnanja je nemalokrat nesprejetje najbolj primernih sklepov. Spominjam se na primer odborove razprave o zakonskem predlogu za ustanovitev višjih šol v Mariboru. Del ljubljanske univerze je temu odločno nasprotoval in zaskrbljeno opozarjal, ker naj bi bila posledica njihove ustanovitve oblikovanje novega univerzitetnega središča v Sloveniji. Po njihovem mnenju naj bi ljubljanska univerza zadoščala vsem potrebam po visokošolskem študiju v republiki. Zagovorniki takega gledanja so poudarjali, da je z uvedbo prvo-, drugo- in tretjestopenjskega študija na ljubljanskih fakultetah ustanavljanje višjih šol v Mariboru nepotrebno. Slovenski Izvršni svet je - ob posebnem prizadevanju Borisa Kraigherja - kljub temu v letih 1959-1961 pripravil več zakonskih predlogov o ustanovitvi višjih šol v Mariboru. Vse te predloge - predlog o ustanovitvi Višje komercialne, Višje tehnične, Višje agronomske, Višje stomatološke, Višje upravne šole ter Pedagoške akademije v Mariboru - je nato Ljudska skupščina LRS tudi sprejela. Morda je na Izvršni svet pri oblikovanju teh zakonskih predlogov

vplivalo še dejstvo, da so bili, kljub razdvojeni ljubljanski znanstveno-pedagoški javnosti, mariborski oblastveni in politični organi ter strokovna elita med pobudniki za ustanovitev tamkajšnjih višjih šol. Ta polarizacija se je pokazala tudi v našem odboru, ko je obravnaval zakonski predlog o višjih šolah v Mariboru. Razprave o teh predlogih so bile zato zelo živahne in so se iztekle v korist Maribora. Ko sem se o vsem tem ob neki priložnosti - še pred zasedanjem skupščine - pogovarjal z Borisom Kraigherjem, ki se je zavzemal za to, da bi Maribor sčasoma postal drugi slovenski univerzitetni center, sem ga vprašal ali ne bi kazalo misliti še na tretjega - koprskega oziroma obalnega. Odvrnil je, da bi bilo to najbrž pretirano. To vprašanje sem zastavil zato, ker izgubljenih primorskih središč, Trsta in Gorice, nismo mogli nadomestiti le z izgradnjo večjih industrijskih con na Obali in v Novi Gorici. Menil sem, da tudi obalni turizem ne more primorskim Slovincem nadomestiti občutka, da nimajo povsem zaokroženega gospodarskega, kulturnega, upravnega in izobraževalnega centra, h kateremu bi težil večji del k Sloveniji priključene Primorske. Prav tako bi imeli tudi zamejski Slovenci in demokratično usmerjeni Italijani v Trstu in italijanskem delu Goriške z morebitnim univerzitetnim središčem v Kopru večje možnosti integracije z zaledjem, ki je bilo administrativno odrezano z državno mejo, vendar je gospodarsko in kulturno sodilo skupaj. Obalni univerzitetni center naj ne bi bil posnetek ljubljanskega ali mariborskega. Ustanovljene naj bi bile le fakultete, ki bi bile za ta prostor nujne: pomorska, turistična, filozofska z ustreznimi oddelki (slavistika, romanistika, zaokrožena pedagoška usmeritev), agronomska in morda še katera. Druge študijske smeri pa naj bi pokrivali ostali dve univerzi. Pri tem naj bi bil v okviru univerze na Obali za nekatere študijske smeri organiziran samo prvostopenjski študij oziroma prva dva letnika strnjene štiritletnega študija (npr. strojništva, nekaterih drugih tehničnih disciplin in morda celo medicine). Ob napredni slovenski politiki do tamkajšnje avtohtone italijanske narodnosti bi pomenil koprski univerzitetni center med drugim tudi trajni slovenski narodnostni mejnik na severovzhodni obali Jadranskega morja, in sicer tudi v očeh mednarodne javnosti! Tak obalni center bi vnesel v ta prostor attribute evropske kulture, ki bi onemogočali razbo-

hotenje šovinističnih in revanšističnih strasti ter imperialističnih pustolovščin.

Zakaj neuresničena priložnost?

Ko poizkušam v tem poglavju zapisane spominske utrinke na svoje delo v letih 1952-1956 strniti še v zgoščeno politično oceno, ki v načelu velja tudi za obdobje do leta 1959, bi rekel naslednje:

To je bil čas velikih možnosti za Slovenijo in Jugoslavijo na vseh družbenih področjih, zlasti pa še na ključnih - v politiki in gospodarstvu. Ti dve področji naj bi zagotavljali temeljne možnosti za razcvet kulture, sistema izobraževanja in vsega ostalega civiliziranega življenja ljudi. Zato ni čudno, da izvirajo temeljne družbene krize v posameznih državah - pa tudi v vsem svetu (npr. v letih 1929-1933!) - iz potresnih razmer v gospodarstvu in politiki. Po letu 1948 so bili začetni naporji za osvoboditev Slovenije in Jugoslavije iz stalinističnega primeža usmerjeni prav v okrepitev temeljev teh dveh ključnih družbenih področij. Začetek je bil obetaven, saj so nastale po letu 1950, to je v času najostrejšega spopada z informbirojem oziroma s Sovjetsko zvezo, razmere, v katerih je izginil marsikateri tabu, ki ga je naplaval stalinizem, marksistični pogledi pa so bili razbremenjeni že kar religioznega značaja, ki je bil vsiljevan vsemu in vsakomur. Na realna tla postavljeni marksizem se je znašel na isti ravni kot druge ideologije oziroma družbene teorije, s čimer so nastale možnosti njihovega enakopravnega izkustvenega soočanja. Naj znova opozorim na celo vrsto teoretičnih in aktualnopolitičnih razprav v našem tisku in na znanstvenih srečanjih v letih 1949-1955. Takrat je svet skoraj onemel od začudenja od kod jugoslovanskim politikom, publicistom in znanstveno-pedagoškim delavcem toliko poguma, znanja in pripravljenosti spremeniti vse tisto, kar je postalo v marksistični ideologiji preživeto ali v njeni praktični interpretaciji potvorjeno, celo fašizirano. V spopadu s Stalinom je bil razgaljen kult osebnosti, ne glede na to, da se je v Jugoslaviji prepletal s Titovo karizmatičnostjo. Škoda, da je njegovo karizmo zmanjševal prav njegov osebni kult, posebno v zadnjih letih njegovega življenja. Skratka,

imeli smo vse možnosti, da bi prav takrat, ko je bil stalinizem pri nas v moralnem pogledu idejno in politično povsem izničen, dokončno zavrgli vse, kar je zaradi njega onemogočalo zdrav razvoj naše družbe. Že večkrat sem opozoril na vzroke, ki so v tistem najugodnejšem času preprečili takratni celovit družbeni zasuk. Imeli smo priložnost, da bi poleg uvedbe tržnega gospodarstva vgradili v našo družbo tudi s protifašističnimi izročili prežete elemente zahodnoevropske politike in tako ustvarili možnost, da bi sedanje generacije v ozračju strpnosti in nerevanšizma žele sadove družbene rasti. To rast bi sicer spremljale podobne razvojne težave kakor so in še pestijo zahodno Evropo. S prizadevanji za reševanje razvojnih protislovij se bi bilo mogoče izogniti stagnaciji, ki je končno koristna vzpodbuda za usklajevanje subjektivnih želja z objektivnimi danostmi. V takih okoliščinah bi bilo mogoče pri nas sčasoma poravnati tudi vse tiste medvojne in zlasti takojšnje povojne politične hipoteke, ki nas kljub formalni roški spravi še vedno tako hudo bremenijo. Bremenijo zato, ker se skušajo vnovčevati le tiste, ki so »rdečega« izvora, »bele« (medvojne!) pa brez poročila spraviti s sveta ali pa jih tatinsko spremeniti v politično donosne delnice.

Kakor koli obračamo, v času, ko smo imeli največje možnosti za zgodovinski družbeni razvoj, smo ostali na pol poti. Kajti pot našega razvoja, ki je bila v zasnovi pravilno zarisana, so vse bolj sekali številni eksperimenti, ki velikokrat niso izhajali iz objektivne nujnosti, pač pa iz subjektivističnega gledanja na možnosti razvoja doma in v svetu. Namesto, da bi pri graditvi našega družbenega sistema upoštevali svetovne razvojne zakonitosti in si tako zagotovili v tem delu Evrope mesto, ki nam zgodovinsko pripada, so zaneseni »vizionarji« prevečkrat videli v zgodovini predvsem sebe. Ustvarili so samoupravni dogmatizem ter vnesli v izvirno samoupravno idejo voluntarizem, namesto da bi jo v jedru nadgradili z delujočo tržno ekonomijo, ki v načelu ni nezdržljiva z družbeno lastnino. Prezrli so preprosto resnico: na svetlo stran človeške zgodovine stopajo ljudje, katerih podoba po njihovi smrti ne zbledi, če so bila njihova dejanja zlita s tistimi človeškimi dosežki, ki za seboj zapustijo neizbrisno sled. Narodnoosvobodilni boj je bil tak dosežek in njegovi vodilni predstavniki so že prišli v zgodovino. Vanjo sodijo tudi za povojno obdobje,

toda v drugi preobleki, ki jih sicer povsem ne skazi. Toda že prvi pogled na to povojno obdobje bo povedal, da smo v tem času zavrgli priložnost za dosego evropske gmotne in politične ravni Slovenije in ostalih delov nekdanje Jugoslavije. (Zgodovinski pomen odpora proti Stalinu zato ni nič manjši.) Če bi ravnali drugače, bi nas danes velik del slovenske politike in velikega dela nihajoče, trenutnim razmeram se prilagajajoče slovenske javnosti ne mogel uvrščati med preteklo stalinistično vzhodno Evropo tudi za čas - to pa so bila desetletja - ko ji sploh nismo pripadali. To lahko počnejo zato, ker smo bili v tistem času dokaj oddaljeni tudi od zahodne Evrope. Izrabili torej nismo zgodovinske priložnosti, ki se nam je tako na široko ponujala po letu 1948. S tem pa tudi nismo uredili možnosti, da bi pravočasno razrešili notranja politična, upravna, gospodarska in ostala protislovja, ki so, ker niso bila rešena v svojih temeljih, privedla do razpada Jugoslavije in k sreči do popolne osamosvojitve Slovenije, toda hkrati tudi do krvave vojne na Hrvaškem in kasneje še v Bosni in Hercegovini, ki, ko to pišem, še traja in ki ji žal ni videti konca.

Zato sem tudi čas, ki ga opisujem v tretjem delu svojih spominskih utrinkov, naslovil kot »Neuresničena priložnost«.

ČETRTI DEL
BREZVETRJE

Devetindvajsetega decembra 1958 sem se razmeroma zgodaj odpravljaj v svoje delovne prostore na RTV Ljubljana. Spominjam se moreče noči. Imel sem stenokardične težave in hud glavobol. Bil je ponedeljek. Dan pred tem, v nedeljo, ko smo pokopavali nenadno umrlega vodilnega radijskega napovedovalca in povezovalca Tugomirja Toryja, sem se že zelo slabo počutil. Bilo mi je žal, da sem predsedstvu Izvršnega sveta LRS obljubil, da mu bom do 30. decembra poslal krajši elaborat o srednjeročnem razvoju RTV, ki sem ga napisal na osnovi gradiva ustreznih strokovnih služb. Ostala mi je le še končna redakcija besedila, ki naj bi jo opravil tisto ponedeljkovo dopoldne, nato pa naj bi s kolegijem še enkrat pregledal vsebino radijskega in televizijskega programa, pripravljenega za novoletne praznike.

Ko sem prišel v pisarno, mi je nekoliko odleglo. Redakcija elaborata mi je šla kar dobro od rok in bi jo hitro opravil, če me ne bi nenapovedano obiskala Toryeva vdova. Ob koncu pogovora sva z vdovo uredila nekaj praktičnih eksistenčnih vprašanj, pri katerih naj bi ji pomagala naša RTV. Po pogovoru sem nadaljeval z redakcijo omenjenega elaborata. Neposredno pred zaključkom tega dela pa me je obšla huda slabost. Ker se mi stanje ni izboljšalo, sem odšel v sosednjo sobo k tajnici Meti Turnher in ji zaupal svoje težave. Hotela je poklicati zdravnika, pa sem odklonil. V neposredni bližini sta bila sanatorij Emona, na Miklošičevi cesti pa zdravstveni dom. Upal sem, da se bo moje slabo počutje kmalu umirilo in da je šlo za t. i. vegetativno burjo, ki naj bi se polegla, čeprav je bilo to pot vse skupaj veliko hujše, kakor že nekajkrat poprej. Pol leta pred tem, ko sem med 12. in 22. majem 1958 v Moskvi vodil delegacijo jugoslovanske radiodifuzije na XVI. generalni skupščini Mednarodne organizacije radia, ni bilo tako hudo. Tamkajšnji zdravniki so mi po nekajdnevem ležanju vseeno zabičali, da moram po vrnitvi v domovino za najmanj šest mesecev prenehati z vsakim delom. Dodali so še, da se bo v nasprotnem primeru zgodilo najmanj to, da zaradi splošne izčrpanosti ne bom mogel nikoli več delati v običajnem obsegu. Zdravnica iz kremeljske bolnišnice, starejša gospa, mi je povedala, da imajo sovjetski zdravniki pri zdravljenju težav, ki so me takrat doletele v Moskvi, poleg Amerikancev največ izkušenj. Nisem je poslušal, posebej zato ne, ker

so mi domači zdravniki po vrnitvi svetovali, da naj svoj redni letni dopust kar najboljše izrabim za počitek.

Ker so se tega dne zdravstvene težave stopnjevale, sem se končno vseeno odločil, da poiščem zdravniško pomoč. Zaradi bolezni sem moral v bolnišnico, s tem pa je bila v moje delovanje načrtana zarez, ki me je za nedoločen čas potisnila na ničelno točko. Nastalo je nekakšno brezvetrje. Zdravniki so moje bolezensko stanje označili kot popolno izčrpanost - *defatigatio totalis*. Ko je v tistem času žena Alenka srečala mojega partizanskega prijatelja Alberta Jakopiča-Kajtimirja, ki je bil tedaj član slovenskega in jugoslovanskega partijskega vodstva, ji je brez ovinkov povedal mnenje zdravnikov, da ne bom mogel nikoli več delati. Tudi sam sem čutil, da je z menoj tako. Toda počasi se mi je začelo zdravstveno stanje boljšati. Ko je že kazalo, da bom morda zmoget tudi delati kaj več, so me nenadoma upokojili. Spoznal sem, da je za menoj že zaokrožen del mojega življenja, ki ne dovoljuje mostišča k novemu, vendar vsebinsko enakemu ali vsaj podobnemu delu, ki sem ga opravljal po vojni. Uvidel sem, da bom moral, praktično delovno invaliden, ob skromno vračajočih se močeh nadaljevati le z delom, ki ga bom zmoget.

Ko sem aprila 1959 začel ponovno delati, sem že ob začetnih poizkusih večkrat onemogel. Končno sem dobil status, da sem mogel sprejete naloge, ki jih je bilo potrebno uresničiti do okvirno določenega roka, izpeljati izven uradno odmerjenega časa tako, kot sem si ga odredil sam. Če sem pri tem do upokojitve storil kaj koristnega, sem zadovoljen. Nekaj tega bom v teh spominjanjih tudi obnovil, saj sem do konca leta 1959, ob novem delovnem ritmu, še vedno delal na RTV, nato pa do pomladi 1963 še v republiški skupščini in na CK ZKS. Čeprav sem imel takrat že nekaj več moči, je moje delo pretrgala upokojitev. Vesel bi bil, če bi tisti, ki so odločali o moji upokojitvi, že prej spoznali, da sem v bistvu delovni invalid in bi ravnali temu primerno. Upokojili so me ob prvem valu administrativnih upokojitev leta 1963. Domneval sem, da je razlog upokojitve le moja bolezen in ne morda tudi kaj drugega. Toda dejstvo, da sta prišli - vsaka posebej - k meni na dom Mica Šlander, žena tedanjega političnega sekretarja CK ZKS Mihe Marinka, in Ranka Kavčič, žena takratnega predsednika ideološke komisije CK ZKS Staneta Kavčiča in

mi dejali, da so moji upokojitvi botrovali tudi politični razlogi, je »razširilo« mojo oceno o vzrokih upokojitve.

Zanimivo je, da se je odločitvi slovenskega političnega vodstva o moji upokojitvi upiral edino Ivan Maček-Matija, ki je formalno odločitev o tem zadrževal skoraj celo leto. Ker pa sem bil ob prvem uradnem in nepreklicnem sporočilu, da sem upokojen, razrešen vseh delovnih dolžnosti, sem bil dobesedno postavljen na cesto. Mandat v republiški skupščini se mi je namreč spomladi 1963 iztekel, delovno telo na CK ZKS, ki sem ga vodil, je bilo ukinjeno, odločbe o upokojitvi tudi nisem prejel, kakega drugega dela pa mi - kljub Mačkovemu nasprotovanju moji upokojitvi - ni ponudil nihče. Prejemke mi je tisto leto, in sicer iz meseca v mesec, dajal CK ZKS.

Tako stanje je bilo sprto z vsem, tudi s človeškim dostojanstvom. Odšel sem k I. Mačku, ki je bil tedaj predsednik skupščine SR Slovenije, in zahteval bodisi ustrezno delovno razmerje bodisi uresničitev že sprejetega sklepa slovenskega političnega vodstva o moji upokojitvi. Dodal sem, da bi bilo prav, če bi me invalidsko upokojili. Kljub vsemu sklepa o administrativni upokojitvi niso spremenili. Kmalu po tem razgovoru sem namreč aprila 1964 dobil odločbo administrativne komisije Zveznega izvršnega sveta o upokojitvi, v kateri je bila zapisana tudi določba: »Protiv ovog rešenja nema mesta žalbi.« Odločbo je podpisal tedanji predsednik administrativne komisije ZIS Fadil Hodža. Seveda nisem postal zvezni upokojenec. Tako kot drugi administrativni upokojenci iz Slovenije sem bil vključen v slovenski pokojninski sistem. Kasneje sem na CK ZKS pri Janezu Hočevarju, ki je takrat na tem forumu med drugim reševal tudi socialno-kadrovska vprašanja, predlagal, da naj bi mojo upokojitev po ustreznem medicinskem in pravnem postopku prekvalificirali v invalidsko. Z Janezom Hočevarjem sva se dobro razumela od prvih povojnih let. Bil je zelo skromen človek in zelo kritičen do povzpetniške birokratske elite, politično preudaren in zagovornik demokratičnega razvoja družbe. Tudi zato sem o svojem upokojenskem statusu z njim kar najbolj sproščeno govoril. Na koncu mi je dejal, da me razume, vendar je menil, da bi bilo najbolje, če bi vse ostalo tako, kot je. Ker sem še naprej vztrajal pri svojem, me je nenadoma vprašal nekako takole: »France, kaj nisi prepričan, da se bo naš socializem ob-

držal?« Odgovoril sem mu, da žal ne, in da zato ne bi bil rad nekoč v prihodnosti izpostavljen revanšističnim revizijskim kampanjam, in sicer ne toliko zaradi njihovih gmotnih posledic, temveč predvsem zaradi tega, ker bi se tako znašel tam, kamor po svoji delovni preteklosti in moralni privrženosti ne sodim. Ko sem končno uvidel, da bi si okolje; iz katerega sem odšel v pokoj, moje vztrajanje razlagalo kot strahopetno previdnost, sem se odločil, da svojega upokojskega statusa ne bom več načenjal.

Ob branju opisa mojih zdravstvenih težav in okoliščin, v katerih sem bil upokojen, bi si lahko bralec ustvaril sodbo, da sem od leta 1959 pa do 1963 le priložnostno opravil kakšno delo. Vendar ni bilo tako, saj sem v omenjenem obdobju kljub vsemu opravil marsikatero nalogo.

Na RTV še do novembra 1959

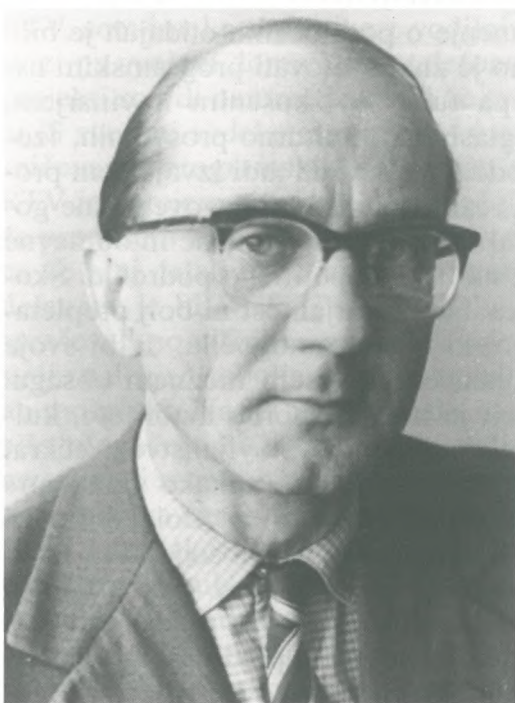
Konec aprila 1959 sem začel z omejenim delovnim časom ponovno delati na RTV. Tudi v času, ko nisem prihajal na RTV, sem imel redne stike z vodilnimi ljudmi te ustanove, in sicer na svojem domu ali po telefonu. Programski in tehnični projekti so bili namreč izdelani že pred izbruhom moje bolezni. S svojimi sodelavci sem tako mogel sproti spremljati ureničevanje programskih, tehničnih in upravnih zasnov dela RTV in sprejemati tekoče in bodoče naloge. To je bilo mogoče predvsem zato, ker smo vsi iz vodilne ekipe RTV Ljubljana že prej delali usklajeno in zavzeto. Velika večina tedanjih delavcev je bila tako predana delu na RTV, da niso najprej spraševali po višini nagrade za svoje delo, temveč so si želeli svoje naloge čimbolje opraviti, ne glede na čas ter pičle gmotne možnosti. Na RTV je vladalo ustvarjalno ozračje. Zato je bilo mogoče težave, napake in tudi stranpoti posameznikov razreševati strpno, vendar ne površno. Večini je bila programsko-upravna zgradba na Tavčarjevi 17 v Ljubljani drugi dom. Meni prav tako. Za menoj je bil čas, ko sem bil od jutra do poznih večernih ur v tem »drugem domu« in sem od tam opravljal tudi večji del svojih drugih obveznosti. Vedel sem, da ne bo več tako, kajti delo na RTV je bilo vsebinsko in operativno zelo zahtevno, zlasti še zaradi nenehnega razvoja tega

medija. Utečenost tega dela in izbruh bolezní sta se kar nekako ujela. Zato sem mogel nekatere obveznosti opravljati še nekaj časa, ne da bi bil zato vsak dan prisoten na delovnem mestu. Toda tudi to je imelo svoje meje, ki jih nisem hotel prestopiti ter zlorabljeni ustvarjalni moči tistih, ki so morali prej ali slej le zapolnjevati naraščajočo vrzel. Vsega tega sem se zavedal. Postoril sem še vse, kar sem zmogel in kar sem si še posebej želel. Konec novembra 1959 se je moje delo na RTV izteklo. Nasledil me je Drago Seliger, dotedanji glavni urednik govornega programa Radia Ljubljana.

V svojih spominjanjih na RTV bi se želel pomuditi pri dveh svojih tedanjih sodelavcih.

Najprej bom opisal osebnost dr. Egona Tomca, ki je bil programski pomočnik tudi že prejšnjih direktorjev. Za to delo je bil dobesedno ustvarjen. Bil je živa enciklopedija. Poznal je osnovne tokove informatike, kulture, sociologije in filozofije v Evropi in v svetu, dobro je obvladoval različna zgodovinska obdobja, politologijo in sledil razvoju tehničnih znanosti. Tekoče je govoril več svetovnih jezikov in še bi moral kaj zapisati. Zato je imel v programskem in ostalem kolektivu veliko avtoriteto. Njegovo mnenje o posameznih oddajah je bilo vedno izčrpno. Sugestivno je znal svetovati programskim ustvarjalcem začetnikom, pa tudi že izkušenim novinarjem, oblikovalcem govornih, glasbenih, kulturno-prosvetnih, izobraževalnih in zabavnih oddaj ter seveda tudi izvajalcem programa (napovedovalcem, režiserjem itd.). Njegove lastne govorne oddaje, ki jih je bral sam, so bile dognane in odmevne in so najpogosteje segale na zunanjepolitično področje. Škoda, da se njegova intelektualna ustvarjalnost ni bolj prepletala z organizacijsko močjo, ki bi mu omogočila, da bi svoje zamisli samozavestno uresničeval v vsem možnem obsegu. Med slovenskimi novinarji je imel nesporno avtoriteto, kulturni delavci pa so spoštovali njegovo svetovljanstvo. Večkrat sem imel grenak občutek, ker mu je bilo nekako »usojeno« biti večni pomočnik direktorja. Tega so bili v določeni meri krivi tudi nekateri njegovi predvojni partijski sodelavci, ki so mu - kakor je kazalo - nekaj zamerili še iz predvojnih in medvojnih let. Nihče pa ni povedal, za kaj je pravzaprav šlo. Če se prav spominjam, je bil zadnja leta pred vojno vključen v okrožni komite KPS Maribor. Sam pogovora o svoji pred-

vojni in medvojni politični preteklosti ni nikoli načenjal oziroma je nedvoumno pokazal, da o tem noče govoriti. Zadovoljen je bil z delom, ki ga je opravljal. Osebnostno sem mislil drugače. Lahko bi bil direktor RTV, če bi mu politika ne zagrenila življenja že pred osvoboditvijo, tako da se je najbrž že takrat odločil, da ne bo nikoli prevzel vodilnih dolžnosti. Morala pa je bil že vseskozi tak. Vsekakor pa sem prepričan, da je dr. Egon Tomc sodil v svet znanosti, na Univerzo, kjer bi mogel kot pedagog in raziskovalec storiti največ. Zato sem ga, ko sem bil zadolžen za organiziranje Visoke šole za politične vede v Ljubljani, povabil, da bi se pridružil začetnemu jedru visokošolskih profesorjev na tej ustanovi. Povabila za redno profesorsko delo ni sprejel, pač pa je nekaj časa honorarno predaval na katedri za novinarstvo o radiu in televiziji. Rednega delovnega razmerja na Visoki šoli najverjetneje ni želel sprejeti zaradi bolezni. Marsikdo med nami je zanjo izvedel šele potem, ko je odšel na zdravljenje. Žal mu zdravja niso mogli povrniti. Izgubili smo človeka, ki bi mogel družbi podariti še veliko svojega znanja in moralnih vrednot.

Dr. Egon Tomc

Čeprav dr. Egon Tomc najbrž nekaterim predvojnim političnim sodelavcem ni bil posebno »pri srcu«, se politično s partijo ni razhajal. Formalno gledano je deloval v okviru njene uradne politike. Toda njegovi prispevki na radiu, v tisku in na sestankih so - večkrat tudi v ezopskem jeziku - govorili že sami zase. V senci njegovih prispevkov je delovala institucionalizirana politična beseda večkrat nebogljen, dobršen del politične publicistike pa neprepričljivo in votlo. E. Tomc je vse to posredno kritiziral, predvsem pri opravljanju svojega dela. V njem je izžareval svoje videnje družbe, njenih institucij in končno tudi politike, ki ji je formalno pripadal. Naj vse to povem preprosteje: Egon Tomc je bil tihi in nevsiljivi ustvarjalec, nekakšna nenapadalna, po moralnem učinku pa odmevna vest svojih sogovornikov in okolja, v katerem je deloval. Na bojnem polju družbene prakse pa ni bil nikoli v prvih vrstah. Ne zaradi oportunitizma, temveč zaradi svojega značaja, ki mu je tako ravnanje branil. S tem pa nočem reči, da dogajanj v družbi ni prodorno ocenjeval. S svojim analitskim darom je hitro spoznaval pravo podobo resničnosti, zaznaval pojave jalovega prostega teka v politiki, gospodarstvu in kulturi in ihtavo dogmatske politične juriše na dejanske in namišljene ovire. Mislim, da je vse to vplivalo na njegove življenjske odločitve in tudi na mnenje nekaterih njegovih predvojnih političnih tovarišev o njem.

Naslednji programski steber RTV Ljubljana je bil Lado Pohar, ki je ob nastanku slovenske televizije prevzel vodstvo televizijskega programa. L. Pohar si je neutrudljivo prizadeval, da bi slovenska televizija čimprej dosegla raven, primerljivo z evropsko. V začetku je bil moj pomočnik za televizijski program. Toda vseskozi je skrbel za razvoj celotne televizije. Skrbel je za njeno tehnično osnovo in za širjenje sprejemne mreže. Vzpodbujal je operativno dejavnost za ustrezno opremljenost televizije s studijsko, oddajno in reportažno tehniko. Čeprav je bila sprva slovenska televizija nekakšen »podaljsek« radia, se je že ob njenih prvih korakih pokazalo, da gre za medij, ki samostojno posreduje oddaje s področja informacij, kulture, vzgoje in zabave, kar vse je terjalo tudi njeno posebno organizacijsko, kadrovsko in gmotno organiziranost. Omenil sem že, da nekateri radijski delavci niso podpirali hitrega preraščanja televizije v samostojno medijsko vejo

znotraj RTV. Kljub temu pa se je L. Pohar lotil svojega televizijskega dela z veliko zagnanostjo.

Lado Pohar je bil tedaj najprimernejši med vsemi programskimi radijskimi vodstvenimi delavci za organiziranje začetkov slovenske televizije. Znal je pridobivati profesionalne in neprofesionalne sodelavce ter graditi trajne programske vezi s kulturnimi ustanovami na vseh ravneh. Dovolj zgodaj je tudi - skupaj s šolskimi oblastmi - postavljaj temelje za oblikovanje televizijskih oddaj s področja vzgoje in izobraževanja. Prav tako je od vsega začetka povezoval slovensko televizijo z nastajajočo jugoslovansko in že razvito evropsko televizijo. Pri vsem tem je bil uspešen tudi zaradi svojih osebnostnih potez. Bil je komunikativen, vendar nikoli vsiljiv. Sogovornika je znal poslušati, nato pa v svoja mnenja in predloge že vnašati vse, kar se je v razgovoru pokazalo kot utemeljeno. Novo nastale delovne vezi je znal spreminjati v trajno in uspešno sodelovanje. Pri njem sem zelo cenil njegovo mirnost. Nikoli ni bil agresiven. Če je bil izpostavljen še tako številnim obveznostim, nenadnim delovnim pritiskom, neutemeljenim subjektivističnim mnenjem in celo arogantnim izpadom, je ostal vedno zbran in rzsoden. V takih primerih je znal svoja

Lado Pohar

stališča in predloge hladnokrvno braniti in jih povezovati tudi z dolgoročnimi interesi televizije. Vendar ni svojih osnovnih mnenj spreminjal, če ni imel sogovornik utemeljenih argumentov. V pravem trenutku je znal tudi popustiti, če je uvidel, da problema še ni mogoče dokončno rešiti. Enostavno povedano: bil je realist, ki se je zavedal, kaj je mogoče v danem trenutku doseči, kaj pa naj se odloži na primernejši čas. Ko pa je šlo za vse ali nič, je bil brez posebnega hrupa tudi dostojanstveno oster. Še sedaj menim, da bi morala biti njegova delovna pot namenjena diplomaciji, čeprav je bil tudi v sredstvih obveščanja zelo uspešen. Pa vendar, v sredstvih javnega obveščanja ni mogel v celoti razviti vseh svojih sposobnosti. Mislim, da bi bil lahko Lado Pohar eden najvidnejših slovenskih diplomatov. Njegove značajske in delovne sposobnosti bi mogle priti ob zastopanju državnih in slovenskih narodnih interesov v tujini, do popolne veljave. Do tega ni prišlo zaradi neustrezne kadrovske politike in zaradi sistema državne prisile, s katerim je imel L. Pohar slabe izkušnje. O vsem tem lahko pišem tudi zato, ker sem L. Poharja in dobršen del njegovega dela spoznal že precej pred njegovim prihodom na slovensko televizijo. Kmalu po vojni je končal diplomatsko šolo v Beogradu. Potem je v Beogradu služboval pri Tanjugu, nato pa je leta 1951 prišel na Radio Koper in po nekaj tednih postal njegov direktor. Koprsko je kar dobro poznal, saj je bil med vojno vodilni mladinski funkcionar na Primorskem, takoj po osvoboditvi pa je delal v Trstu - tudi po odhodu JA junija 1945. Po prihodu v Koper se je zato ves razživel. Poleg vodenja tamkajšnje radijske postaje je živo spremljal tudi politično dogajanje v Italiji in med Slovenci v coni A STO. Temeljito pa se je poglobljal v razvoj radiodifuzije in televizije v svetu, še zlasti v sosednji Italiji. Dobro je sodeloval s sosednjo tržaško radijsko postajo. Prodril pa je tudi v dušo radijskih poslušalcev v zamejstvu in globlje v Italiji, kjer je bila poslušanost koprskega italijanskega programa zelo razširjena. Spremljanje razvoja televizije v svetu je vse bolj postajalo tudi njegov konjiček. Po prihodu na televizijo v Ljubljano se je zavedal, kako pomembno je za razvoj tega novega medija, da gredo profesionalni programski in tehnični delavci z njim vred za krajši čas na izpopolnjevanje v razvite televizijske centre v Evropi ali v ZDA. Poskrbel je, da se je to tudi zgodi-

lo. Sam si je širil znanje o televizijskem programu in celoviti organiziranosti televizije v Londonu, drugi programski in tehnični delavci pa so odšli v druge evropske centre in celo v ZDA. S svojim darom za mednarodno komuniciranje je mnogim omogočil, da so si v tujini pridobili prepotrebna znanja. L. Pohar se je pri tem izkazal tudi kot neformalni diplomat.

Veliko bi lahko povedal še o drugih delavcih RTV. Toda dejal bi le to, da naporov tedanjih delavcev RTV, zlasti še televizijskih, ni mogoče primerjati z utiranjem novih programskih in tehničnih razvojnih poti v sedanjem času. Danes, po skoraj štiridesetih letih nastajajo novi radijski in televizijski programi tudi izven RTV Slovenija. Privatne televizijske postaje nastajajo skorajda mimogrede, vsekakor pa brez tako velikih tehničnih in programskih težav, kakršne smo imeli ob ustanavljanju slovenske televizije v času, ko je bila televizija tudi v Evropi in ZDA šele poldrugo desetletje star medij. Vzporedno z njim se je nato razmahnila tudi elektronska industrija, med drugim tudi zato, ker so njen vzpon vzpodbudile vedno večje programske zahteve televizijskih gledalcev v svetu. Danes dosega televizija in videotehnika nesluteno raven, ki omogoča gledalcem, da si z videokamerami, videorekorderji in ostalimi elektronskimi pripomočki na domačih televizijskih zaslonih oblikujejo tisto, kar si poleg javnih televizijskih sporedov želijo gledati. To stopnjo razvoja je dosegla tudi Slovenija.

Delo na marksističnem centru CK ZKS

Ko sem novembra 1959 prenehal delati na RTV, sem ostal še dejaven v republiškem skupščinskem odboru za prosveto in kulturo. V republiški skupščini sem imel na voljo tudi svoje delovne prostore. Najbolje bi bilo, da bi se iz stavbe RTV preselil tja in da bi tam ostal do izteka poslanskega mandata. S tem namreč ne bi bil izpostavljen tako hudemu operativnemu delovnemu pritisku. Toda prav takrat - konec leta 1959 - je bil v okviru CK ZKS ustanovljen marksistični center za vzgojo kadrov. Partijski vrh je odločil, da bi mu predsedoval jaz. Odločitev je utemeljil z mnenjem, da me novo delo ne bo pretirano obremenjevalo in da bom zato lahko delovni čas bolj

giblivo usklajeval. Ni mi preostalo drugega, kot da sem to dolžnost sprejel, čeprav sem se zelo nerad vrnil v politiko. V

Avtor (drugi z leve) v pogovoru s Tonetom Kropuškom, Stanetom Kavčičem in Borisom Mikošem (od leve proti desni). Fotografija iz začetka šestdesetih let

marksistični center CK ZKS so bili kot profesionalni delavci pritegnjeni še Dušan Bole, Marjan Lah in Franček Mirtič. Kmalu po njegovi ustanovitvi je bil vanj neprofesionalno vključen tudi Stane Dolanc. Ti nadvse dobri sodelavci so me pri delu toliko razbremenjevali, da sem mogel vzdržati do ukinitve tega centra. To se je zgodilo marca 1963.

Na vprašanje, ali je bil ta center obnovljeni agitprop, bi mogel nikalno odgovoriti, čeprav je na CK ZKS takrat delovala tudi novo ustanovljena ideološka komisija. Centru je bilo zaupano politično izobraževanje kadrov in čim širšega članstva ZKS. Zato je bilo potrebno za to nalogo dograditi oblike političnega šolanja. Poleg tega pa naj bi študijsko preučevali tudi nekatere vidike rednega izobraževanja in posredovali ugotovitve v kritično presojo ustreznim strokovnim službam. Presojali smo dosežke osnovnošolskega in srednješolskega sistema, visokošolskega pa smo spremljali samo analitsko. Samoupravni sistem - nedograjen, kot je bil - ni v celoti dajal

nižji in srednji stopnji šolanja potrebnega kadrovskega in gmotnega zaledja. Nikomur še na misel ni prišlo, da bi takrat načenal vprašanja celodnevne šole, usmerjenega izobraževanja za ceno ukinitve gimnazij in še nekatere stvari, ki so se v šolstvu zaostriale po prenehanju obstoja marksističnega centra. V pogovorih smo soglašali, da naj oblast v visokošolski sistem ne bi pretirano posegala, meneč, da ima ljubljanska univerza dovolj kadrov, ki bi lahko ob gmotni družbeni podpori in skupaj z univerzitetnim svetom samostojno reševali svoje probleme. Takšna je bila v osnovi opredelitev dela centra, ki se seveda ni izogibal tudi pogledov na nekatera žgoča politična dogajanja.

Delo marksističnega centra na področju osnovnega in srednjega šolstva

Marksistični center CK ZKS se je analitsko poglobljajal v sistem osnovnega in srednjega šolstva tako, da je spremljal tekočo prakso in nekatere kratkoročnejše razvojne probleme.

Z uvedbo osemletnega obveznega osnovnega šolstva je nastala po drugi svetovni vojni kakovostna sprememba, ki je zagotavljala šoloobveznim otrokom enakopravne izobraževalne pogoje. Prejšnja okrnjena osnovna šola jih je namreč diskriminirala, ker je učence, ki so končali šolanje prezgodaj postavljala pred poklicno izbiro, otroke, ki so živeli blizu gimnazijskih ali strokovnih srednješolskih središč pa je postavljala v privilegirani položaj. Ne glede na kraj bivanja pa so bili privilegirani tudi otroci iz gmotno boljše stoječih družin. Osemletno šolanje v Sloveniji so na začetku obremenjevale le prostorske in finančne stiske ter seveda večkrat tudi skrb za kakovostno učno osebje, s katerim naj bi dosegli uravnoteženo učno raven - ne glede na to ali so bile šole v večjih središčih ali pa na podeželju oziroma v odročnejših krajih. Zna na je akcija 100 novih šol, ki so jih večinoma iz sredstev, zbranih s samoprispevki zgradili v sedemdesetih letih. S tem pomanjkanja šolskega prostora še ni bilo konec, vendar se je graditev stavb za osemletke nadaljevala tudi kasneje. Zaradi pretirane decentralizacije nekaterih upravnih služb pa je v osnovnem šolstvu ostalo ali pa na novo nastalo še nekaj velikih

vrzeli. Čeprav so bili sprejeti skupni okvirni učni načrti, pa so bili programi za njihovo uresničevanje prepuščeni šolskim pedagoškim kolektivom. Klasičnega nadzora pouka, kot je obstajal pred vojno, ni bilo več, o zasedbi učiteljskih mest so odločali okraji, s tem pa ni bilo več zadostnega prehajanja dobrih učiteljev na mesta, kjer bi bili najbolj potrebni. Učiteljski kolektivi so se morali ubadati tudi z najosnovnejšimi gmotnimi vprašanji, v posameznih primerih tudi na škodo kakovosti pouka. Naš center na CK ZKS si je zato prizadeval, da bi dopolnili pristojnosti republiških šolskih upravnih služb, ki bi mogle po vsej Sloveniji ustvariti osnovnemu šolstvu enotno vsebinsko, kadrovsko in gmotno zaledje. Obstoječi samoupravni sistem takega organizacijskega preskoka ni omogočal. Samoupravni sistem je dejansko deloval le v okraju, za republiške upravne, gospodarske in tudi vzgojno-prosvetne dejavnosti, pa še ni bil ustrezno nadgrajen. Problemov preprosto ni bilo mogoče rešiti v vsej republiki enotno, kajti pobude v tej smeri so bile navadno »samoupravno« blokirane, in sicer zaradi znanega rekla, naj se vsi družbeni problemi rešujejo po samoupravni poti. Pri tem je bila mišljena t. i. baza, ki naj bi se s svojimi močmi spoprijemala z najrazličnejšimi gmotnimi in vsebinskimi problemi. Drugačno gledanje je bilo največkrat označeno kot vračanje v birokratski etatizem. Tako razumljena samoupravna pot je bila od baze pa do republiškega vrha vijugasta in največkrat celo pretrgana, zaradi česar so se v naši družbi nerešena vprašanja le kopičila. To je povzročilo družbeno letargijo in demoralizacijo pri strokovnih in nekaterih političnih delavcih, ki bi bili sposobni pravočasno reševati nastale probleme, pa jih zaradi razbohotenega samoupravnega dogmatizma niso mogli. Imeli so zvezane roke. Marksistični center je zato skušal z republiškim sekretarjem za šolstvo prof. Ludvikom Gabrovškom in njegovima pomočnikoma Borisem Lipužičem in Ranko Kavčič to spremeniti. Republika naj bi urejala temeljna vsebinska, kadrovska in gmotna vprašanja in tako za vso Slovenijo zagotavljala enako učno raven, h kateri pa bi svoje prispevalo tudi samoupravno odločanje v posameznih šolah. Začeli smo s pripravo ustreznih ukrepov. Uresničiti pa jih nismo mogli, ker je bil center prej razpuščen. Republiška šolska uprava pa se je znova znašla v labirintu samoupravnih poti.

Na srednješolski ravni smo skušali vplivati na izboljšanje gimnazijskega pouka. Gimnazija naj bi v celoti postala predstopnja za univerzitetni študij. Bila naj bi središče splošnega srednješolskega izobraževalnega procesa, ki bi ob koncu šolanja maturante ustrezno usposobil za višji in zlasti visokošolski študij. Na univerzitetnem svetu sem velikokrat slišal, da srednja šola oziroma gimnazija ni več to, kar je bila. Profesorji so se pritoževali zaradi nizkega predznanja študentov ne glede na fakulteto. Na centru smo menili, da bi morali poleg družbene podpore srednjim strokovnim šolam sprejeti ukrepe za kakovostni dvig gimnazijskega pouka. Zavzemali smo se, da bi se lahko na obstoječih ali na novo ustanovljenih gimnazijah šolali tudi mladi nadarjeni ljudje, ki jim tega niso omogočale gmotne razmere ali oddaljenost šole od domačega kraja. V besedilo resolucije o vlogi in nalogah gimnazije v vzgojno-izobraževalnem sistemu, ki jo je izdala Ljudska skupščina LRS decembra 1961, naš center s svojim predlogom o vlogi gimnazije kot osrednji splošnoizobraževalni ustanovi na srednji stopnji, ni v celoti prodril. Poleg tega smo med drugim tudi predlagali, da bi spremenili nekatere gimnazije v ustanove internatskega tipa, ki bi s sistemom dodatnega poglobljanja v učno snov, pridobile status elitne šole. Ko sem se o tem pogovarjal z Borisom Kraigherjem, je razburjeno dejal, da predlagam nove »škofove zavode«, ki bi omejevali zdrav osebnostni razvoj mladih ljudi, saj le-ti poleg učenja potrebujejo tudi vse, kar zahteva mladost. Začudeno sem ga spomnil na znano dejstvo, da sistema intenzivnega izobraževanja ni iznašel ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič s tem, ko je pred prvo svetovno vojno v Šentvidu pri Ljubljani ustanovil katoliški konvikt s prvo popolno slovensko gimnazijo, ki je začela z delom 1905. leta. Spomnil sem ga, da so tak način izobraževanja poznali že v antiki in da ga pozna tudi sodobni svet - posebno še Anglija. V centru smo namreč menili, da z internatskim načinom šolanja ne bi omejevali »mladosti«. Z izvenšolskimi dejavnostmi in sproščenimi oblikami izkoriščanja prostega časa bi to življenjsko obdobje mladih ustrezno obogatili. Toda ostalo je le pri idejah, saj smo se na koncu leta 1963 kot delovno telo razšli.

V začetku osemdesetih let sta bila z znano šolsko reformo odpravljeni standardna gimnazija in vpeljan sistem usmerje-

nega izobraževanja. Ne trdim, da je bilo pri usmerjenem izobraževanju vse napak. Vendar pa je pri tem prihajalo do skrajnosti, ki so jih morale plačati generacije, ki jih je zajel ta izobraževalni sistem. Odprava gimnazije je bil najbolj kričeč primer teh skrajnosti. B. Lipužič je s svojimi sodelavci pripravil predlog učnega načrta za usmerjene srednje šole, v katerega je vnesel veliko splošnoizobraževalnih vsebin, ki so bile značilne za gimnazije. Ustvarjalcem tega načrta so očitali, da so vnesli v sistem srednjega usmerjenega šolstva tisto, kar ga v bistvu ne ločuje od ukinjenih gimnazij. Njihov predlog je bil zato v marsičem zavržen.

*
* *

V marksističnem centru CK ZKS sem prebil skoraj poltretje leto s profesionalnimi sodelavci Frančkom Mirtičem, Marjanom Lahom in Dušanom Boletom. Ob koncu njegovega obstoja sta bila vanj pritegnjena še dva profesionalna sodelavca, ki pa nista pričela z delom.

S Frančkom Mirtičem in Marjanom Lahom sem se spoznal že leta 1947, ko sem začel delati na Glavnem odboru Ljudske mladine Slovenije. Oba sta bila v njegovem ožjem delovnem telesu. Franček Mirtič je poleg splošnih organizacijsko-političnih opravil v mladinski organizaciji odgovarjal tudi za kadrovske zadeve, Marjan Lah pa je že takrat spremljal probleme vzgoje in izobraževanja na osnovni in srednješolski ravni. Začetek sodelovanja z njima torej sodi v čas, ko je bila mladinska organizacija neposredno vključena v prve povojne napore za obnovo v vojni prizadetih krajev in za graditev temeljev, na katerih smo se v Sloveniji in Jugoslaviji odločili zgraditi močnejše in bolj razvejano gospodarstvo kot pred letom 1941. O tedanjem prispevku slovenske mladine k splošnemu družbenemu napredku bi kazalo morda kdaj kasneje več napisati, saj je bil ta prispevek večji, kot se navadno misli. Franček Mirtič in Marjan Lah sta si kmalu po vojni pridobila univerzitetno izobrazbo. Franček je diplomiral na pravni fakulteti, Marjan pa na filozofski. Na marksistični center sta prišla kot izkušena družbena delavca, ki sta znala kritično presojati in ustvarjalno delovati. Franček Mirtič je pred

tem več let vodil slovensko mladinsko organizacijo kot njen predsednik, in sicer v zelo razgibanih političnih razmerah v Sloveniji in Jugoslaviji. Zato se je zavzelo in uspešno loteval tudi tistih perečih družbenih vprašanj, ki so presegala njegovo delo v tej organizaciji.

Franček Mirtič je v marksističnem centru poleg ostalega še posebej spremljal problematiko visokega šolstva. Spremljal je njegovo prakso, razvojne pobude in operativne »posege« oblasti v to vejo izobraževanja. Njegovo delo je bilo pomembno tudi zato, ker je odbor za kulturo in prosveto republiške skupščine nekajkrat presojal tudi o pravnih rešitvah posameznih visokošolskih vprašanj. F. Mirtič se je svojega dela loteval širokopotezno in nedogmatsko. Na probleme je gledal življenjsko, a nikoli poenostavljeno. Odločno se je zavzemal za demokratični razvoj slovenske družbe. Z izredno subtilnostjo je zaznaval glavne politične in idejne tokove v Sloveniji in Jugoslaviji in se opredeljeval proti obnavljanju monopola ZK v družbi. Večkrat je zelo hrabro zavrnil specifično jugoslovansko obliko kulta osebnosti. Na organiziranost Zveze komunistov je gledal s politično-organizacijskimi merili razvite in uveljavljene demokracije v Evropi. Zato je tudi kasneje, ko je nekaj let po ukinitvi marksističnega centra začel voditi ljubljansko mestno organizacijo ZK in ostal na njenem čelu pet let, prišel navzkriž z delom njenega republiškega vrha.

Franček Mirtič ni nikoli skrival svojega mnenja. Njegova stališča so bila, ne glede na trenutne koristi, jasna, dodelana in jih je odločno branil, ni pa zavračal drugih, če so slonela na prepričljivih argumentih. Za razpravo, v kateri se je bilo potrebno odločiti za katero od dilem, se je pripravil tako vestno, da mu izhodiščnih opredelitev praviloma ni bilo potrebno spreminjati. Bil je toleranten sogovornik, a kljub temu odločen bojevnik za uveljavljenje svojih načelnih pogledov na konkretne politične razmere, na dolgoročno politiko Slovenije v Jugoslaviji in na družbeni razvoj v svetu. Znal je širiti krog svojih somišljenikov z močjo prepričljive besede, ki jo je združil tudi s pristnimi človeškimi stiki. Franček ima namreč tako čitljiv osebni značaj, da vsak, ki z njim sodeluje ali se samo osebno družijo, pred seboj takoj vidi odkritega, prijaznega, vedrega in tudi blagega človeka. Zvest je svojim načelom in ljudem, s katerimi se družijo. Svoje misli izraža nepo-

sredno in »do konca«, večkrat tudi čustveno in hkrati neomajno. Te svoje lastnosti je pravzaprav že prinesel na svet in jih poplemenitil v zgodnji mladosti, ko je kot petnajstletni mladenič odšel v partizane. Po dveh letih partizanjenja je bil z manjšo bojno skupino poslan v Prekmurje, kjer je v izjemno težkih okoliščinah dokazoval prisotnost slovenskih partizanov tudi na tem, najbolj oddaljenem delu vzhodne Slovenije. Med drugim tudi tako, da je bil med ustanovitelji Prekmurske partizanske čete. Bil je bil tudi njen politični komisar.

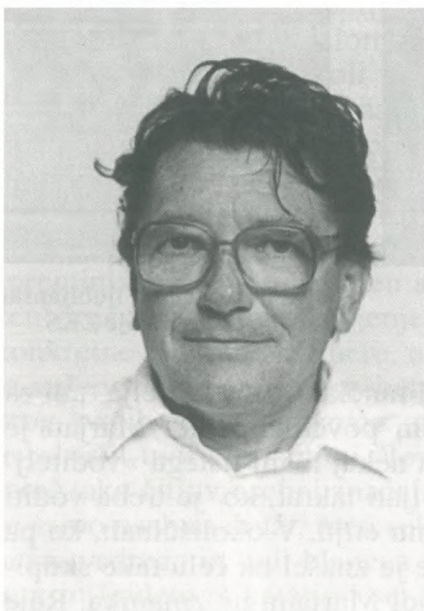
Franček Mirtič kot sedemnajstletni partizan - komisar Prekmurske čete ...

in kot predsednik ljubljanske mestne organizacije ZKS

Veliko tega, kar sem napisal o Frančku Mirtiču, velja tudi za Marjana Laha. Zato naj o njem povem le tole: Marjan je poudarjeno blag, zato je v njem nekaj manj tistega »voditeljstva«, ki ga je potrebno uveljavljati takrat, ko je treba voditi večjo skupino ljudi k zaželenemu cilju. V okoliščinah, ko pa je vse odvisno od človeka, ki se je znašel na čelu take skupine ali kolektiva, pa tega daru tudi Marjanu ne zmanjka. Raje

je delal v manjši skupini, kjer je lahko do popolnosti uveljavljal svoje znanje in prodornost. Že pri delu v mladinski organizaciji in kasneje v marksističnem centru se je preudarno, a brez omahljivosti loteval svojih nalog. Imel je izostreno kritičen pogled na celotno delo svojega okolja. Znal ga je vrednotiti in oceniti njegovo vrednost v okviru splošnih razvojnih družbenih prizadevanj. Na delovnih sestankih se je navadno razgovoril šele ob koncu in s svojimi mislimi vedno presenečal. Mirno je utemeljeval svoje videnje teme, o kateri smo govorili, nakazoval možnosti za razrešitev problemov in z občutljivostjo predvideval, kakšen učinek bo prineslo uresničenje dogovorjenega. Marjana je bilo treba znati poslušati, sicer je lahko sogovornikom mimogrede ušla kakšna njegova bogata misel. Naj je govoril o še tako tehtnih stvareh, ni pri utemeljevanju svojih stališč opozarjal s poudarjanjem v glasu ali gibih. Motili bi se, če bi po vsem povedanem sodili, da gre za vase preveč zaprtega človeka. Nasprotno! Marjan je ob svojem blagem značaju komunikativen in nadvse solidaren. Je pošten, skromen in požrtvovalen. Samozavestno zna braniti rezultate svojega dela, ko gre za resnico in splošne družbene koristi. In še nekaj moram povedati. Marjan je vojni invalid.

Marjan Lah

Kot partizan je v boju izgubil nogo. To svojo težavo in vse posledice, ki jih povzroča, prenaša neopazno, zato nikoli ne toži nad usodo, ki ga je doletela. Mislim celo, da mu je dolgoletno suvereno obvladanje vsega tega, še povečalo njegovo ustvarjalnost, izostrilo merila za realno vrednotenje vsega, kar prinaša s seboj življenje.

Z Dušanom Boletom sva pričela sodelovati na CK KPS, ko sem se leta 1950 vrnil iz Beograda v Ljubljano. V tistih nekaj mesecih preden sem v novembru odšel v cono B STO, sva skupaj delala v agitpropu. Spoznal sem, da je Dušan Bole, predvojni komunist in diplomant gozdarske fakultete, zelo razgledan in razmišljujoč človek, ki je imel dar za politično izobraževanje partijskega članstva in terenskih vodstvenih kadrov. Marksistične teorije in drugih političnih doktrin ni posredoval površno. Seveda jih je, kot večina takratnih partijskih teoretikov, razlagal iz marksističnega zornega kota, vendar ne boljševisko. Imel je lasten pogled na tekočo politiko in splošno družbeno prakso, v kateri mu marsikaj ni ugajalo. Verjel je, da se lahko marksistična misel široko uveljavi, tako doma kot v svetu, in to ne glede na zlorabo marksistične teorije, kot se je uveljavila v totalitaristični stalinistični vladavini v Sovjetski zvezi in vzhodnoevropskih državah ter v političnem ravnanju komunističnih partij in nekaterih socialističnih strank (npr. nekaj časa Socialistične stranke Italije pod vodstvom Pietra Nennija) na Zahodu ter drugje v svetu, ki so sprejele stalinsko informbirojevsko politiko. Zato se je vztrajno oklepal svojega dela. V letih po VI. kongresu KPJ, ko je bil skoraj ves partijski aparat razpuščen, mu je uspelo »ohraniti«
partijske šole. Pravzaprav se je morala ZK Slovenije zahvaliti predvsem njemu, da so v tistem času njena kadrovska jedra na terenu dojemala samoupravljanje teoretično poglobljeno.

Ko sem začel delati v marksističnem centru, je bil sistem partijskega šolanja po organiziranosti še vedno tak, kot skoraj slabo desetletje poprej, čeprav je bil vsebinsko vpet v aktualne družbene razmere. To je bilo politično šolanje, ki je bilo sicer na višji ravni kot tečajji, a ni bilo enakovredno družbeno veljavnemu izobraževanju. Z ustanovitvijo Visoke šole za politične vede je bil narejen kakovosten in vsebinski premik od dotedanjega političnega izobraževanja znotraj ZK in drugih političnih organizacij. Partijske šole so obstajale še nekaj ča-

sa. Enoletna šola je za krajše obdobje dobila celo status srednje šole. Za tekoče potrebe politike se je vsebolj uveljavljal sistem seminarjev in posvetovanj. Dušan Bole je skrbel za politično šolanje na srednji in nižji ravni in imel hkrati pedagoške obveznosti na Visoki šoli za politične vede, kjer je postal profesor. Prepričan sem, da je partijska politika premalo poznala in cenila njegovo delo. D. Bole je bil temeljit in požrtvovalen delavec, ki ni svojih uspehov obešal na veliki zvon. Hkrati ni pristajal na to, da bi igral vlogo političnega priganjača, ki naj bi slepo uresničeval večkrat muhave in tudi nemalokrat povsem napačne subjektivne odločitve političnih avtoritet. Zato je bil po mnenju le-teh premalo uporaben za take »hitre« akcije, ki so v Dušanovih očeh prinašale dvomljive učinke. Svoj položaj v partiji oziroma Zvezi komunistov je uveljavljal tako rekoč molče. Bil je namreč moralno in delovno na tako visoki ravni, da so ga morali njegovi predvojni in kasnejši politični kolegi, hoteli ali ne, spoštovati.

Ustanovitev in začetki delovanja Visoke šole za politične vede v Ljubljani

Političnemu izobraževanju kadrov ZKS je bila namenjena politična šola pri CK ZKS. V nekaterih predelih republike pa so v okviru ZKS delovale tudi regijske politične šole s skrajšanim učnim programom. Družbeni razvoj je prerasel dotedanje partijske politične šole, ki so - predvsem za potrebe ZK in deloma tudi za druge politične organizacije - usposabljalje njihove politične aktiviste. Na novo ustanovljenem centru smo zato menili, da je potrebno poleg teh šol organizirati tudi študij političnih ved na višji ali visokošolski ravni - tako kot na evropskem zahodu, denimo na Švedskem. Vsebinsko in organizacijsko naj bi bil ta študij enako dognan, kot v zahodni Evropi, kjer je bil vključen v sistem rednega visokošolskega izobraževanja. Tam je bil namenjen vsem, torej tako potencialnim politikom, kot bodočim strokovnjakom na področjih, kjer so potrebovali globlje poznavanje političnih ved ali pa so se za ta študij odločili iz osebne nagnenja. Center takega gledanja na študij političnih ved ni mogel takoj uveljaviti. Eni so menili, da bi bilo dovolj organizirati eno ali

dvoletno politično šolo pri CK ZKS, drugi pa so bili prepričani - tako kot mi v centru - da bi bilo potrebno ustanoviti javno visoko šolo za politične vede, po menju tretjih pa ni bilo potrebno storiti ničesar. V centru smo bili prepričani, da je potrebno vztrajati pri organiziranju visokošolskega študija političnih ved s posebno katedro za novinarstvo, čimprej pa naj bi se na tej visoki šoli uvedel tudi zaokrožen študij sociologije. Zavedali smo se dejstva, da so politične vede znanstvena disciplina, ki je ne morejo omejevati vsiljene potrebe dnevne politike. Če bi bilo tako, bi se takšna šola samodejno degradirala na raven izobraževalnega telesa določene politične organizacije, izločenega iz rednega šolskega sistema, saj bi služila le določeni politični smeri in bi bila tako daleč od znanosti. Dokler smo šele pripravljali vsebinsko in organizacijsko zasnovo Visoke šole za politične vede, nismo naleteli na operativni odpor, ki bi naše ideje zadušil že v kali. Ko pa smo začeli z dejanskimi pripravami za ustanovitev Visoke šole, smo naleteli v delu politike, oblasti in ljubljanske univerze na nasprotovanje.

Ker je dalo pobudo za organiziranje Visoke šole za politične vede delovno telo CK ZKS, so nekateri menili, da gre za navadno partijsko šolo, ki bo izobraževala profesionalne politike ter »komisarje« za področje javnih služb. Druge pa je zajela skoraj panika. Ti so dokazovali, da se bo Visoka šola v najkrajšem času spremenila v zbirališče disidentov. Ivan Maček, ki je bil takrat organizacijski sekretar CK ZKS, se je z našimi predlogi strinjal in se je njihove uresničitve lotil s čisto praktične strani. Vprašal je, kje naj bi imeli šolo in študentski dom ter kje nameravamo dobiti predavatelje. Vprašanja študijskega načrta in programa ni načenjal, ker naj bi po njegovem za to poskrbela center oziroma prvo predavateljsko jedro. Strinjal pa se je z okvirno vsebinsko zasnovo študija in znanstvenoraziskovalnega dela. Odločno nas je podprl v obrambi pred levimi in desnimi kritiki, ki so si prizadevali, da bi preprečili nastanek šole. Učne prostore šole in študentski dom je bilo potrebno zgraditi na novo, za kar se je zavzel I. Maček. Če tega ne bi storil, bi zamisel o Visoki šoli ostala neuresničena. Vedeli smo, da bo I. Maček znal pridobiti ustrezna finančna sredstva in organizirati vse potrebno za primerne gradbene rešitve.

Predsednik Izvršnega sveta Slovenije Boris Kraigher se je prav tako strinjal z našo zasnovo Visoke šole. Živo se še spominjam pogovora, ki sem ga imel z njim preden je pristal na ta projekt. Prepričal ga je argument, da ne gre za šolo, ki naj bi vzgajala prakticistične aktiviste in potencialne ideološke dogmatike, marveč za svetovljansko ustanovo, ki bo v slovenski prostor vnesla fakultetno raven študija političnih ved, katere bodo oprte na vse veje družbenih znanosti. Bolj zares kot v šali je B. Kraigher nato vprašal nekako takole: »Torej to ne bo Mačkova šola?!« Odgovoril sem mu, da te bojazni ne more biti, saj bo šola ustanovljena z zakonom republiške skupščine, kar je predlagal tudi marksistični center CK ZKS. Rekel sem mu še, da se bomo zgledovali po tovrstnih visokih šolah v svetu in da zato ta visoka šola ne bo vezana na vodilne politične in oblastvene funkcionarje, kar bo preprečilo, da bi postala fevd katerega koli posameznika. S tem sva končala pogovor. O pogovoru z B. Kraigherjem sem obvestil I. Mačka in ga prosil, da naj z njim govori še on. Ustanovitev Visoke šole je bilo namreč potrebno vključiti v vladni delovni program, s čimer bi rešili njena začetna gmotna in pravna vprašanja. Seveda mu nisem nič omenil o Kraigherjevi »rakovodnosti« čigava bo šola. B. Kraigher je držal besedo. Podprl je zamisel o ustanovitvi Visoke politične šole, in po pogovoru z I. Mačkom zagotovil, da sta se v priprave za njeno ustanovitev vključila zakonodajna služba Izvršnega sveta in finančni resor. Konec januarja 1961 je nato republiška skupščina sprejela zakon o ustanovitvi Visoke šole za politične vede v Ljubljani.

Boris Zihlerl, ki je bil takrat direktor Inštituta za sociologijo in obenem univerzitetni predavatelj na oddelku za sociologijo na Filozofski fakulteti, je bil med tistimi, ki so nasprotovali tako naravnemu študiju političnih ved. Po njegovem mnenju naj bi zadostovalo, če bi organizirali višjo politično šolo CK ZKS in zanjo načrtno izbirali slušatelje. Ko je postalo očitno, da bo Visoka šola z zakonom vključena v slovenski visokošolski sistem, se je s to odločitvijo sprijaznil ter se tudi vključil v začetno jedro njenih profesorjev.

Priprave za ustanovitev Visoke šole za politične vede so obsegale tri osnovna področja: vsebinsko-organizacijsko, kadrovsko in gmotno-gradbeno. Prvi dve je skupaj z nastajajo-

čo upravo šole neposredno urejal marksistični center, ki je I. Mačka obveščal o vsem doseženem, za tretjega pa je - ob gradbeni operativi in ustreznih službah republiškega Izvršnega sveta - tudi skrbela uprava šole. Nad izgradnjo šolskega centra je še posebej operativno bdel I. Maček.

Ustanovljen je bil tudi začasni upravni odbor šole, ki se je ob njeni otvoritvi v začetku oktobra 1961, skladno z zakonom, preoblikoval v svet Visoke šole za politične vede. Upravnemu odboru sem najprej predsedoval jaz, ko pa se je spremenil v svet, sem vodil tudi ta organ družbenega upravljanja. Prvi učiteljski zbor je konstituiral upravo Visoke šole, ki jo je vodil direktor - redni univerzitetni profesor dr. Heli Modic. Preden je bila Visoka šola formalno odprta in je pričela z rednim znanstveno-pedagoškim delom, pa je bilo potrebno rešiti še vrsto nalog. Omenjam le najpomembnejše.

Za začetek pedagoškega dela na Visoki šoli je bilo treba oblikovati jedro visokošolskih učiteljev. K sodelovanju smo povabili nekatere ugledne univerzitetne profesorje in skupino mladih, fakultetno izobraženih strokovnjakov z različnih področij, ki so se že uveljavili v praktičnem delu in ki so se spoznali na politologijo ter javno informativno komuniciranje. Iz te skupine so mi ostali v spominu Julij Titl, Boštjan Markič, Peter Klinar, Vlado Benko in Stane Dolanc, ki so se jim kmalu pridružili še France Vreg, Stane Južnič in drugi. Na začetku so imeli status predavateljev, po opravljeni habilitaciji pa so dobili ustrezne nazive univerzitetnih učiteljev. Hrbtnico učiteljskega zbora Visoke šole so predstavljali štirje redni univerzitetni profesorji - dr. Jože Goričar, dr. Gorazd Kušej, dr. Ivan Lavrač in dr. Heli Modic, ob njih pa še Boris Zihlerl in Dušan Bole. Prof. Modic je bil od vsega začetka direktor Visoke šole, B. Zihlerl in D. Bole sta bila na šoli v rednem delovnem razmerju. Prof. Modic in B. Zihlerl sta kljub temu še honorarno poučevala na Univerzi, prof. Goričar, prof. Kušej in prof. Lavrač pa so honorarno poučevali na Visoki šoli. Po otvoritvi šole se je učiteljski zbor dopolnjeval z novimi ljudmi. Cikluse predavanj so imeli občasno tudi nekateri drugi univerzitetni profesorji, med njimi tudi nekateri iz tujine. Iz analov šole, ki se je razmeroma kmalu vključila v Univerzo in se preimenovala v Fakulteto za sociologijo, politične vede in novinarstvo (in nosi sedaj ime Fakulteta za družbene vede),

je moč videti, kdo je na njej dosegel pedagoško-znanstveni vzpon ali se je z njeno diplomo povzpел na vrh oblastvene lestvice.

Prvi učitelji Visoke šole so pripravili študijski program, skupaj z našim centrom in kadrovske komisijo na CK ZKS so pridobili ustrezno število prvih prijav študentov in predvideli še vrsto drugih vsebinskih in organizacijskih rešitev. To delo je operativno vodil predvsem Stane Dolanc, ki je postal še pred otvoritvijo šole namestnik njenega direktorja prof. dr. H. Modica.

Svoj politični vzpon je začel S. Dolanc v času, ko je na Visoki šoli za politične vede deloval kot njen direktor. Nekateri so Dolančev vzpon v družbi napovedovali že kmalu po njegovem prehodu iz vojske na Visoko šolo. Povezovali so ga z njegovo nesporno politično razgledanostjo in delovnimi sposobnostmi, nekateri pa tudi z njegovim značajskimi lastnostmi.

Kmalu po dogovoru o ustanovitvi Visoke šole je prišel k meni Jože Kladivar, predsednik kadrovske komisije CK ZKS, in predlagal, da bi med predavatelje na Visoki šoli vključili tudi njegovega zasavskega znanca S. Dolanca, ki je želel zapustiti JLA. S. Dolanca sem bežno poznal že s sej sveta ljubljanske univerze, kjer je zastopal študentsko organizacijo. Bil je partizan, med povojnim opravljanjem profesionalnih vojnih dolžnosti pa je izjemno hitro diplomiral na Pravni fakulteti v Ljubljani. Po Kladivarjevih besedah je bil aktivno vključen tudi v civilno okolje, kjerkoli je služboval. Predaval je na številnih tečajih in političnih šolah. Skratka, opisal ga je kot človeka, ki je intelektualno daleč presegal raven svoje formalne izobrazbe, poleg tega pa je bil tudi odličen organizator. Predlog sem sprejel z obema rokama. Za Visoko šolo je bil v času njenega ustanavljanja kot naročen. Bil je primeren za namestnika direktorja prof. Modica, ki je bil izvrsten znanstvenik in pedagog, nerad pa se je ukvarjal z upravno-organizacijskimi nalogami, ker mu - kot pravimo - »niso ležale«. S. Dolanc je bil kos obema področjema. Poleg tega sem menil, da bi ga vključili tudi v naš center na CK ZKS. S. Dolanc je po prvem pogovoru sprejel ponujeno delo. V tistem času ga je na pogovor sprejel tudi I. Maček. Ker sem prav takrat dobil večje operativne obremenitve, je bil ves čas, ko je začel S. Dolanc opravljati svojo novo nalogo, ravno pravšnji. Operativno delo

me je namreč začelo zasipavati tudi z obveznostmi, ki so v veliki meri sodile samo v delokrog vsakodnevnega delovanja prve profesionalne pedagoške skupine na šoli. To delo je bilo potrebno dnevno koordinirati, večinoma tam, kjer je nastajalo. Tega pa je bilo z vsakim dnem več. Z Dolancem sem tako imel skoraj vsakodnevne stike.

Ko sem, kmalu po Dolančevem prihodu iz Zagreba v Ljubljano, naletel na sogovornika, ki me je opozoril na nekatere Dolančeve značajske lastnosti, sem mu odgovoril, da je Stane sijajen sodelavec, da z njim odlično sodelujem ter da je tudi po človeški plati uglajen. Ker pa sem dotlej delal z njim še premalo časa, nisem mogel kaj več povedati o njegovih značajskih potezah, menil pa sem, da je tudi glede tega mož na mestu. Po krajšem premisleku sem sklenil, da si bom - tako kot vedno - mnenja o ljudeh gradil na osnovi lastnih izkušenj, mnenja drugih pa obdržal samo v spominu ter se nanje oprl le takrat, ko se bodo pričela prekrivati z mojimi osebnimi spoznanji. Približno dve leti kasneje mi je nekaj podobnega v osebnem pogovoru dejal tudi Stane Kavčič, ko je na CK ZKS prevzel predsedstvo ideološke komisije. Svojo kritiko Dolančevih lastnosti je bolj ostro povezoval z njegovo politično usmerjenostjo. Predlagal mi je, da naj bi Dolanca prepričal, da bi zapustil direktorsko mesto na Visoki šoli, prav tako pa tudi politiko ter se usmeril izključno v znanstveno-pedagoško delo na ljubljanski univerzi. Temu predlogu sem se uprl, S. Dolancu in nikomur drugemu pa tega nisem omenil. Zanimivo je bilo, da sta se takoj zatem S. Kavčič in S. Dolanc osebno in seveda predvsem tudi politično povsem zbližala. To sem si razlagal tako, da je S. Kavčič po neuresničenem predlogu o bodoči Dolančevi strokovni usmeritvi, naredil vse, da bi se z njim spoprijateljil in se z njim ujel tudi na isti politični valovni dolžini. To se je tudi zgodilo. Ta njuna politična vez se je še poglobila, ko je prišel Dolanc v najožje vodstvo Zveze komunistov Slovenije. Po Dolančevem odhodu v Beograd v Izvršni komite ZK Jugoslavije sta se politično kmalu razšla. Toliko o mojem sodelovanju s S. Dolancem. Njegove življenjske in politične poti kasneje nisem mogel spremljati od blizu, zato o očitkih, ki so bili večkrat izrečeni na njegov račun, ne morem govoriti. Ves čas skupnega dela se je namreč obnašal kot dober prijatelj. To sem verjel, saj me je tudi izven delov-

nih obveznosti obiskoval na mojem domu. Čeprav navadno ostanejo prijateljske vezi tudi potem, ko se prijatelji delovno razidejo, pa v najinem primeru ni bilo tako. Vse te vezi so kmalu po mojem odhodu iz politike usahnile. Sem ter tja sem jih na lastno pobudo za kak trenutek sicer oživil, a sem jih opustil, ker sem videl, da so mu - najbrž tudi zaradi prevelike delovne obremenjenosti - postale odveč.

Priprave za otvoritev Visoke šole za politične vede so se sredi leta 1961 bližale h koncu. Šola in študentski dom sta bila zgrajena, potrebno ju je bilo samo še do konca opremiti. Pripravljen je bil celoten študijski načrt in program za prvi letnik. Programi za naslednje študijsko leto so se prav tako pospešeno pripravljali. Prijavljenih je bilo celo več študentov, kot jih je bilo moč sprejeti. V delu javnosti je sicer obstajalo nekaj nejevolje, ker so bili prvi študenti Visoke šole »kadrovani«. Mislim pa, da je bilo tako začasno prav. Prijavili so se zlasti mladi ljudje, ki so se že uveljavili v gospodarstvu, novinarstvu, upravi in seveda tudi v politiki. Nekateri so končali gimnazijo, drugi srednje strokovne šole, nekateri tudi višjo šolo, pred vsemi pa je bil še večji del aktivnega dela v družbi. Za manjše število kandidatov, ki niso končali ustreznega predhodnega šolanja, so bili - enako kot na vseh takratnih fakultetah ljubljanske univerze - predvideni zahtevni sprejemni izpiti. Ker so bili prvi študenti za takratne razmere t. i. perspektivni kadri na gospodarskem, novinarskem, vzgojnem in izobraževalnem področju ter politiki, je bilo nadvse koristno, da so se odločili za poglobljen študij te veje družboslovnih ved. Tako pridobljeno strokovno znanje naj bi tiste, ki so se usmerili v politiko, obvarovalo pred ozkostjo prakticističnega aktivizma, a tudi pred tem, da bi postali lahek plen birokratsko-dogmatskih doktrin in njihovih nosilcev. Drugi, ki bi po končanem študiju prevzeli morebitna vodilna mesta v gospodarstvu in drugod, bi se lažje izogibali čerem samoupravnega družbenopolitičnega sistema, ki je bil tedaj ravno v vzponu. Za ta sistem tedaj namreč še ni bilo povsem jasno, če bo v svoje temelje in prakso v celoti vgradil razvojne družbene zakonitosti, ki bi politiki utrle pot v demokracijo in gospodarstvu s pomočjo tržnega sistema omogočile vključitev v mednarodne gospodarske skupnosti. Zavedali smo se, da bo morala Visoka šola za politične vede omogočati študij tudi

mladim ljudem, ki so končali redno srednje šolanje. Nekateri so namreč prvo leto Visoki šoli očitali, da je zaradi kadrovanja šola zaprtega tipa, kar ni ustrezalo resnici. Šola je bila ustanovljena z zakonom, sicer res na pobudo CK ZKS, vendar je bila od vsega začetka vključena v redni visokošolski sistem. Danes je glede tega odveč izgubljeni vsako besedo. Poznati je potrebno le glavno razvojno smer Visoke šole za politične vede oziroma kasneje Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, njeno vključitev v Univerzo, strukturo njenih diplomantov, njeno veljavo znotraj visokošolskega sistema in slovenske družbe sploh, pa je jasno, da je bila prvotna odločitev za njeno ustanovitev ideološko in politično dolgoročno produktivna poteza. Spopadanje z ovirami, na katere smo naleteli v času priprav za njeno ustanovitev in na začetku njenega delovanja, se je obrestovalo.

Otvoritev šole je bila 2. oktobra 1961 v eni izmed novo zgrajenih predavalnic. Udeležil se je skoraj ves slovenski politični vrh, profesorji in predavatelji, člani začasnega sveta Visoke šole in velik del vpisanih študentov. Slavnostni govor je bil zaupan meni. V njem sem zgoščeno nanizal okoliščine, ki so utemeljevale ustanovitev Visoke šole za politične vede v Sloveniji, polemično sem zavrnil nekatere pomisleke in nasprotovanja njeni ustanovitvi, predvsem pa sem orisal njeno poslanstvo v šolskem sistemu in v celotni družbi. Čeprav sem bil glede tega jasen in nisem nenačelno taktiziral, sem imel pri pisanju govora občutek, da bom z njim dregnil v sršenje gnezdo. Glavni nasprotniki utemeljenosti ustanovitve Visoke šole za politične vede so se namreč v javnosti pritajili upajoč, da se bo z začetkom njenega delovanja pokazalo, da so imeli prav. Morda zato ne bo odveč, če iz tega govora navedem nekaj poudarkov:

»Visoka šola za politične vede izpolnjuje vrzel v sistemu našega šolstva, saj omogoča sistematično proučevanje in pedagoško delo na področju, ki je za nadaljnji družbeni razvoj pri nas čedalje bolj pomembno. Proučevanje političnih ved na visokošolski ravni je namreč v naših razmerah že davno postalo družbena nuja. (...) V zadnjih letih je v naši deželi postalo očitno, da politične vede niso manj pomembne od drugih in zato izven okvira znanosti, temveč sestavni del prav vsega družbenega dogajanja ter samo v tem svojem poslanstvu tudi

priznane in razvijane. (...) Političnemu življenju ne dajejo več okvirov le politične organizacije, temveč življenje samo, celoten ritem družbene prakse, zlasti pa njen nadaljnji razvoj, v katerem pa je seveda mesto subjektivnega faktorja dobilo novo, zahtevnejšo vlogo. (...) Šola torej ne bo pripravljala ljudi za vnaprej določene konkretne družbene funkcije. Šola bo samo mesto, kjer bodo ljudje z različnih področij našega življenja imeli možnost, poglobljeno proučiti vse probleme družbe pri nas in v svetu, predvsem pa globlje spoznati pogloblitve zakonitosti družbenega razvoja in vlogo zavesti in neposredne akcije človeka v odkrivanju in nadaljnjem razvijanju teh zakonitosti. (...) Tako bo šola s svoje strani prispevala k hitrejšemu oblikovanju sodobnega družbenega delavca, ki bo uveljavljal napredna stališča v družbenopolitični akciji, temelječi samo na prepričljivem argumentu in na svobodni presoji ljudi v vseh pomembnih družbenih zadevah.«

Študij je tako stekel. Profesorji in predavatelji, ki so sedaj že dolga desetletja ugledni doktorji znanosti in univerzitetni profesorji (med njimi tudi nekateri njeni prvi študentje), so požrtvovalno in uspešno pričeli s svojim pedagoškoznanstvenim delom. Seveda so si nekateri politiki kmalu pričeli prizadevati, da bi si na tej »politični akademiji« zagotovili svoj osebni politični vpliv. Spominjam se nekega sestanka, na katerem sem v imenu sveta Visoke šole profesorjem in predavateljem med drugim naravnost povedal nekaj podobnega, vendar še bolj dorečenega kot Borisu Kraigherju, ko me je vprašal, če bo to Mačkova šola. S priimki in imeni sem naštel vse tedanje najpomembnejše slovenske politike in oblastvene funkcionarje in dejal, da bo šole hitro konec, če bo postala fevd katerega koli izmed njih. Poudaril sem, da mora biti Visoka šola zavezana izključno znanosti in ustavni ureditvi, ker se bo samo tako lahko utrdila v slovenskem in jugoslovanskem prostoru ter dosegla tudi mednarodni ugled. Šola oziroma kasnejša fakulteta je tako večinoma tudi ravnala, kar ni minilo brez političnih in kadrovskih pretresov. Ker takrat z njo nisem imel nobenih stikov več, lahko povedo več o tem tisti, ki so te pritiske neposredno doživljali.

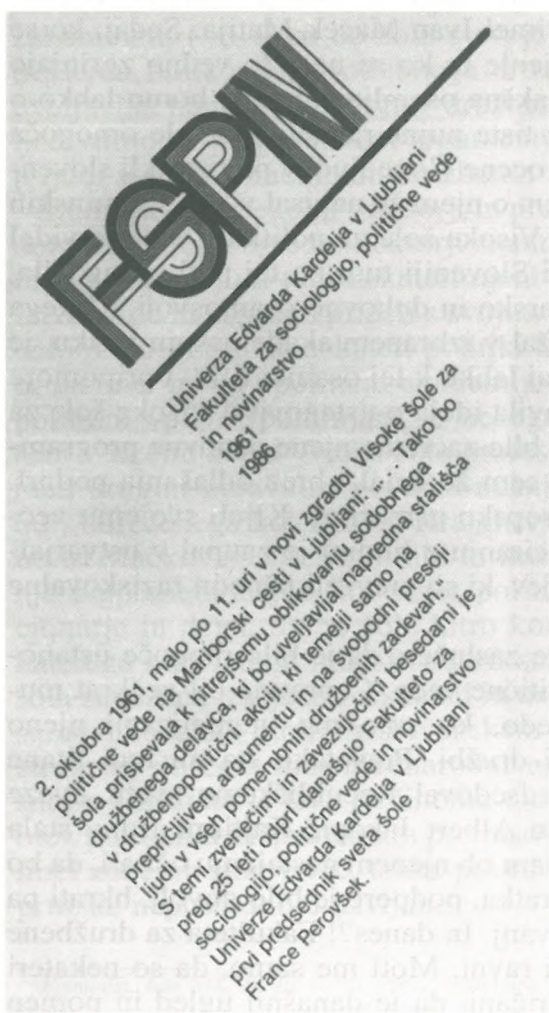
* *Komunist*, leto XIX, št. 40, 6. 10. 1961, »Ljubljana je dobila visoko šolo za politične vede«.

Po sprejetju nove ustave 9. aprila 1963 so obveljala določila, po katerih tudi fakultete in visoke šole niso imele več zunanjih predsednikov svojih svetov. Tako sem prenehal tudi jaz kmalu predsedovati svetu Visoke šole za politične vede. Dve leti zatem pa tudi nisem bil več njegov član.

Toliko o Visoki šoli za politične vede v Ljubljani. O nekaterih stvareh sem se morda preobširno razgovoril, druge pa samo bežno omenil. Toda to so le spominski utrinki, ki jih na nekaterih mestih spremlja tudi čustveni naboj. Na koncu naj v zvezi z Visoko šolo za politične vede povem še nekaj: veliko zaslug, da je šola lahko nastala in dobila trajno prostorsko in finančno zaledje, je imel Ivan Maček-Matija. Sedaj, ko se je izteklo njegovo življenje in ko se nanj še vedno zgrinjajo hude obtožbe in tudi kakšna osamljena hvala, bomo lahko o njem kmalu govorili iz tiste nujne razdalje, ki šele omogoča oblikovanje objektivne ocene vloge ljudi v polpretekli slovenski zgodovini. Nekaj sem o njem že napisal v teh spominskih utrinkih. V ustanovitvi Visoke šole za politične vede je videl dodatno možnost, ki bi Sloveniji tudi po tej poti omogočila, da se državno, gospodarsko in duhovno osamosvoji. Če tega svojega hotenja ni izražal v izbranem akademskem jeziku, je zato toliko bolj čutil, kaj lahko k tej osamosvojitvi pripomore in kaj ne. Ko se je pojavila ideja o ustanovitvi Visoke šole za politične vede in ko so bile začrtane njene osnovne programske smeri, jih je - kot sem že dejal - brez odlašanja podprl. Odobral je njeno evropsko usmeritev. Kljub svojemu večkrat osornemu komuniciranju z ljudmi je zaupal v ustvarjalnost mladih predavateljev, ki so prevzeli učne in raziskovalne naloge na šoli.

Tudi Boris Kraigher je zaslužen, da je bilo mogoče ustanoviti Visoko šolo za politične vede. Čeprav je bil večkrat muhav, je verjel na besedo, ko smo mu utemeljevali njeno poslanstvo v slovenski družbi. Prav tako sta mi tudi Stane Kavčič, ki je tedaj predsedoval Republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije, in Albert Jakopič-Kajtimir trdno stala ob strani takrat, ko so nam ob njenem nastajanju očitali, da bo to »rdeči lemenat«. Skratka, podpore je bilo dovolj, hkrati pa tudi negotovih pričakovanj. In danes?! Fakulteta za družbene vede deluje na ugledni ravni. Moti me samo, da so nekateri njeni predavatelji prepričani, da je današnji ugled in pomen

fakultete zgolj zasluga pet let trajajoče nove politične dobe na Slovenskem, ki je popolnoma pretrgala popkovo z vso »boljševiško preteklostjo«. Torej tudi s koreninami, iz katerih je zrastle ta sodobna doba, ki ne sega le v osemdeseta leta, ampak v vse povojno obdobje, predvsem pa v NOB. Ali je nova preoblikovana slovenska politična doba brez napak, pretresov in človeških slabosti?! Čeprav je bilo tega precej v povojnem obdobju, pa ne pomeni, da ni ustvarilo tudi veliko dobrega in trajnega. Tudi Visoko šolo za politične vede pred štiriintridesetimi leti! Ob njeni tridesetletnici so odločujoči na sedanji

Prva stran vabila za
proslavo 25. obletnice
FSPN, 23. 10. 1986

Fakulteti za družbene vede na to, kakor je videti, namenoma pozabili. Niso pa tega pozabili oktobra 1986, ko so na uradno vabilo za proslavo petindvajsetletnice šole oziroma FSPN natisnili celo citat iz mojega govora ob njeni otvoritvi. Leta 1991 pa so pozabili najbrž zato, ker so se bali - da namreč del še prisotnega jedra ustanoviteljev Visoke šole, s takrat še živim I. Mačkom vred, s svojo morebitno navzočnostjo na proslavi ne bi kompromitiral najzaslužnejših borcev za sodobno slovensko demokracijo?! Vendar so prav na tej fakulteti v času, ko se ni nihče izmed študentov in učiteljev sramoval njenih korenin, na njej diplomirali nekateri naši današnji najvidnejši politiki, novinarji in drugi javni delavci. Ti ljudje so bili ob študiju v osnovi naravnani tako, kakor takratna uradna družba. Čemu smo Slovenci tako nesrečno obremenjeni, da ob vsakem globalnem družbenem zasuku grobo sekamo svoje korenine preteklosti? Sekali smo tako verske kot splošno družbene. Tako je bilo v času protestantizma oziroma protireformacije, neposredno pred drugo svetovno vojno so bile na udaru svobodomiselnih evropskih idej, po osvoboditvi po drugi svetovni vojni pa vrnjeni domobranci, politika, gospodarstvo in nekateri življenjski in kulturni izvori slovenske narodne biti. Sedaj smo priča zanikanju mogočnega zgodovinskega gibanja, ki ga je dosegel slovenski narod v NOB, in ki ga je zaznal, spremljal in podpiral ves demokratični svet. Ali se ponavlja protireformacijski pogrom? Ali smo Slovenci kot narod samomorilcev v zadnjih stoletjih resnično nagnjeni h kolektivnemu samomoru? Upam, da se to ne bo zgodilo. Slovenci smo v času svojega obstoja že nekajkrat uspeli preusmeriti hudournik, ki bi nas lahko odplaval iz nadaljnje zgodovine. Prepričan sem, da bo tudi tokrat tako!

Nekateri vidiki politične krize v Jugoslaviji leta 1962

Ob delu v marksističnem centru CK ZKS sem leta 1962 nekaj dni posredno sodeloval tudi v dogajanjih, povezanih s takratnimi nesoglasji med Josipom Brozom-Titom in Edvardom Kardeljem, ki je bil po prihodu Tita na čelo KPJ ves čas v najvišjem vodstvu jugoslovanskih komunistov. Ta nesoglasja so imela vsejugoslovansko in še posebej za Slovence po-

membno idejno politično težo. V teh spominjanjih bom zato povedal tudi nekaj o tem.

Bistvo takratnih nesoglasij med Josipom Brozom-Titom in Edvardom Kardeljem je bilo samoupravljanje, ki še ni dajalo pričakovanih rezultatov. Administrativni gospodarski in upravni sistem v državi je začel vidno slabeti, zaradi česar je začela upadati njegova moč. Emancipacijska hotenja Slovenije in zelo plaho tudi Hrvaške, so se razraščala tako, da so v zveznem političnem vrhu sprožili preplah; menili so namreč, da bo socializma v Jugoslaviji konec, če država ne bo imela v rokah trdnih vzvodov oblasti in politike, zlasti pa ne prve in zadnje besede pri delitvi ustvarjenih materialnih dobrin. Samoupravni sistem je bil torej kljub vsem slabostim v političnem vzponu. Zaradi svoje nedodelanosti pa si v ZKJ in v državi še ni ustvaril zadostne politične moči. Zato se še ni bil sposoben odločilno spopasti z etatizmom. E. Kardelj je bil takrat že nekaj časa politično dokaj izoliran. Ko je bil leta 1961 na zdravljenju v Londonu, se kljub temu, da bi mu zdravstveno stanje to omogočalo, ni udeležil poudarjeno vseslovenske množične proslave ob 20-letnici ustanovitve OF. V prvi polovici leta 1962 so se ta nasprotja bližala vrelišču. Grozil je politični udar in vrnitev k tršemu administrativnemu vladanju. E. Kardelj se je na vse to odzval tako, da je taktično podprl Tita le pri njegovih temeljnih opredelitvah socializma kot obetajočega družbenopolitičnega sistema, vendar pa je le-tega pogojeval s samoupravljanjem in na njem temelječi neposredni demokraciji. Nepravilnosti in odklone, ki so spremljali samoupravljanje, je v primerjavi z zgrešenim modelom državnega socializma, prikazal kot manjše zlo, ki ne ogroža socialistične družbe; zaradi njegovih začetnih stranpoti zato ne gre uprizarjati lova na čarovnice. Tedaj sta se torej izoblikovala dva pogleda na bodoči notranji razvoj Jugoslavije. Prvega sta v najvišjem političnem vodstvu v državi zastopala Josip Broz-Tito ter organizacijski sekretar CK ZKJ Aleksandar Ranković, ki je tedaj še vedno politično in operativno usmerjal delo jugoslovanske UDBE. A. Ranković je med drugim Sloveniji očital tudi njeno gospodarsko in ostalo povezovanje s sosednjimi italijanskimi deželami, Avstrijo in Bavarsko, in to ravnanje označil kot secesionistično. Drugi pogled pa je zastopal osamljeni E. Kardelj. Član Izvršnega komiteja

CK ZKJ in predsednik sabora LR Hrvaške Vladimir Bakarić ter hrvaška politika sploh sta previdno molčala in v bistvu podpirala Tita in Rankovića. V takih razmerah je Izvršni komite CK ZK Jugoslavije sklenil, da se morajo vsa republiška vodstva ZK takoj opredeliti glede nastalega položaja in o tem pisno - v obliki resolucij, sprejetih na razširjenih sejah svojih Izvršnih komitejev - obvestiti zvezni vrh ZK. Na podlagi teh stališč naj bi nato zvezni Izvršni komite CK ZKJ in celotni CK ZKJ ustrezno ukrepala. Bilo je očitno, da sta takrat hotela Tito in Ranković odstraniti E. Kardelja iz političnega življenja ali vsaj bistveno zmanjšati njegov vpliv na razvojne tokove v državi, samoupravljanje kot jedro družbenopolitičnega sistema pa potisniti na slepi tir, čeprav ga formalno-pravno ne bi ukinila. Obnoviti sta hotela vse tiste oblike državosocialističnega vladanja, ki jih je samoupravljanje, kljub svoji neobogljnosti in svojevrstni dogmatični naravnosti, že resno ogrožalo. Mislim, da sta s tem najbrž želela pomiriti tudi Sovjetsko zvezo. Ta se je sicer zavedala, da v Jugoslaviji - ne na vrhu, niti med ostalimi pomembnejšimi družbenimi plastmi ne - ni skoraj nikogar, ki bi želel podrediti samostojno notranjo in zunanjo politiko jugoslovanske države vzhodnemu bloku. Sovjetska zveza pa je kljub temu pričakovala, da njena temeljna načela o socializmu - po doseženi normalizaciji odnosov med državama in partijama - v Jugoslaviji ne bo ogrozil novi radikalni samoupravljalški zasuk. Sovjetsko vodstvo se je balo, da Jugoslavija ne bi dokončno zaplula v mirne vode evropskega razvoja, kar bi, tako kakor leta 1956, povzročilo verižno reakcijo v državah vzhodnega bloka. Skratka, šlo je za dolgoročne odločitve v Jugoslaviji, ki bi lahko Slovenijo za nedoločen čas potisnile v primež revitaliziranega unitarizma in državnega socializma.

Razširjena seja Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije je bila sklicana na hitro. Ko me je organizacijski sekretar CK ZKS Ivan Maček osebno povabil naj se seje udeležim, me je ob tem zadržal še na krajšem pogovoru. Povedal mi je, čemu se je potrebno tako rekoč na vrat na nos sestati, in dejal, da bo za Slovenijo nadvse pomembno, kakšna stališča oziroma resolucijo bo sprejel slovenski Izvršni komite na svoji razširjeni seji. Dejal mi je, naj osnutek resolucije napišem jaz. O njeni vsebini mi ni govoril, dejal je le: »Napiši po naše!« Dogo-

vorila sva se, da bom osnutek pripravil v tajnosti ter da o njem ne bom nikomur govoril ali se morebiti s kom posvetoval. Domenila sva se še, da ga bom napisal doma in ga potem izročil njemu osebno.

Pisanja sem se lotil takoj. Ker je šlo za vprašanje ali samoupravljanje ali državni socializem, sem v besedilu brez ohlapnih formulacij opredelil samoupravni družbenopolitični sistem kot pogoj za uspešen razvoj jugoslovanske zvezne države in njenih republik. V načelna izhodišča besedila so bile sintetično vključene tudi naraščajoče krizne razmere v Jugoslaviji. Osnutek je temeljil na treh opredelitvah slovenske ZK: na prevladujočem samoupravnem družbenopolitičnem sistemu, na vlogi ZK v njem in na vprašanju ekonomskega sistema, ki naj bi se razvijal po zakonih trga, ta pa naj bi vzpodbudil dvig proizvodnje in proizvodnost dela. Vse to je vidno iz naslednjih odlomkov tega osnutka, ki ga hranim v svojem osebнем arhivu. V njem sem med drugim zapisal naslednje:

»(...) Vodstva in organizacije ZKS se morajo odločneje boriti za nadaljnji razvoj samoupravljanja. V tej borbi je treba težiti, da organi samoupravljanja še bolj kot dosedaj samostojno rešujejo vsa vprašanja, ne formalistično, temveč v skladu z interesi proizvajalca in skupnosti. To pa ne bo doseženo, če bo ZK to nalogo skušala uresničevati z operativnim vmešavanjem ali pa se omejevala le na deklariranje načel o družbenem upravljanju.« Zato »morajo člani ZK v organih družbenega upravljanja delovati izključno z močjo argumenta z zavestjo, da mora pravilnost argumenta potrđiti ali zavrniti življenje samo. (...) Doseči je treba dosledno spoštovanje zakonitosti glede pravic posameznika in skupnosti. Komunisti morajo vzpodbujati borbo proti kršenju teh pravic in tako preprečevati kvalificiranje tega vprašanja kot ozko upravno-pravnega. (...) Z isto prizadetostjo pa je treba izkoreniniti pojave osebne okoriščanja z družbenimi sredstvi posebno še, ker jih skušajo posamezniki ‚legalizirati‘ s sklepi organov upravljanja. Še posebej je potrebno preprečevati zatiranje kritike takšnih pojavov. (...) V konkretnem delu vodstev in organizacij ZK je treba dosledneje uveljaviti vlogo, ki sta jo začrtala VI. in VII. kongres ZKJ. ZK v pogojih, ko bi njeno operativno vmešavanje v reševanje naše družbene prakse zaviralo uveljavljanje in razvoj sistema družbenega upravljanja, ne

sme le registrirati družbeni razvoj, temveč ga mora s sodobno idejno-politično akcijo in ustreznimi organizacijskimi ukrepi neprestano pospeševati. (...) Brez birokratskega vmešavanja je potrebno doseči, da bodo imeli odgovorna mesta v raznih družbenih institucijah ljudje, ki imajo strokovne sposobnosti in takšne osebne lastnosti, ki omogočajo njihovo rast v družbene delavce. Odločno je treba preprečevati pojave karierizma, škodljive solidarnosti, neborbenosti do negativnih pojavov itd. (...) Na področju gospodarstva je potrebno hitreje razvijati takšen gospodarski sistem, ki bo stimuliral proizvodnjo, pozitivno vplival na izvoz in s tem na zmanjšanje deficita v zunanjetrgovinski bilanci, ki bo vzpodbujal tiste (...) naložbe, ki bodo najhitreje povečale družbena sredstva in dajal neposrednim proizvajalcem možnost, da bodo odločujoče vplivali na stabilnost našega gospodarstva. (...) Organi upravljanja gospodarskih organizacij bodo k temu prispevali s tem, da vskladijo porast svojega dohodka s povečano proizvodnjo in proizvodnostjo dela in takšno strukturo proizvodnje po asortimanu in kvaliteti, ki jo je možno realizirati na domačem ali tujem trgu. Družbena skupnost mora zagotoviti takšno angažiranje družbenih skladov in sprejemati takšne obveze, ki ne bodo ustvarjale nadaljnjih disproporcij v gospodarstvu in s tem pogojev, s katerimi je normalno proizvajanje moteno in otežkočeno hitrejšo vključevanje v mednarodno delitev dela.«

Rokopis osnutka mi je pretipkala žena Alenka. Nato sem ga izročil I. Mačku. Dejal sem, da bom na seji sodeloval v razpravi in v celoti zagovarjal predloženo politično sporočilo predloga resolucije.

Razširjena seja Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije je bila 29. in 30. marca 1962 v veliki dvorani Izvršnega sveta LRS. Že v uvodnih besedah je politični sekretar CK ZKS Miha Marinko (takrat je bil še tudi predsednik Ljudske skupščine LRS) pojasnil vzroke za njen sklic in opozoril, da je ne bomo končali prej, dokler ne bomo sprejeli večinskega stališča, ki bo oblikovano potem, ko se bo vsak izmed udeležencev v razpravi opredelil o dilemah, ki so tedaj pretresale jugoslovansko družbo. Poleg nekaterih članov CK ZKS so bili na seji prisotni tudi sekretarji okrajnih komitejev ZKS. Ustanovljena je bila tudi komisija za končno besedilo resolucije IK CK ZKS. Če se prav spominjam, je vodil komisijo član IK CK ZKS in

podpredsednik IS Slovenije Viktor Avbelj. V. Avbelj je že pred sejo prišel k meni in izrecno poudaril, da podpira pripravljene osnutek resolucije. Pripomnil pa je, da »bodo morali resolucijo na nekaterih mestih malo poslabšati«, sicer bo v Beogradu povzročila še hujši vihar, kot ga lahko pričakujemo.

Razširjena seja Izvršnega komiteja je trajala dva dni. Razen dveh ali treh udeležencev so na seji razpravljali vsi. V svoji razpravi sem v temeljnih potezah predstavil načelne misli iz osnutka resolucije. Moja razprava je bila tudi precej čustveno obarvana, kar ni bilo čudno, saj sem ob pisanju osnutka v mislih obnavljal vse bistvene mejnike iz NOB in dotedanjega povojnega razvoja. Najbolj neposredno in ostro pa je v razpravi unitaristične upravne, gospodarske in politične tokove v državi napadel France Popit.

Osnutek resolucije je bil z manjšimi popravki na koncu seje sprejet. Izvršni komite CK ZKS je resolucijo takoj poslal v Beograd. Titov in Rankovičev odziv nanjo je bil zelo oster. Tito je takoj poklical na pogovor v Beograd celotni Izvršni komite CK ZKS. Temu pogovoru so poleg Tita prisostvovali še A. Ranković, V. Bakarić, nekateri drugi člani zveznega IK CK ZKJ, in po vsej verjetnosti tudi politični sekretarji vseh republiških Centralnih komitejev ZK, če niso bili že po svoji funkciji člani Izvršnega telesa zveznega Centralnega komiteja. Kot sta mi kasneje pripovedovala Ivan Maček in Stane Kavčič, je članom Izvršnega komiteja takoj po prihodu v Beograd, še pred sestankom, Edvard Kardelj očital, da je slovenska ZK s to resolucijo položaj še poslabšala, in da je objektivno najbolj škodovala njemu. Slovensko politično vodstvo je bilo drugačnega mnenja. Odgovorili so mu, da gre ob stališčih, ki jih s to resolucijo zagovarja slovenska ZK, v bistvu za vse ali nič.

Pogovor pri Titu se je pričel z ostrim napadom na resolucijo, sprejeto na razširjeni seji slovenskega Izvršnega komiteja. Napad je bil še toliko hujši, saj so vsi ostali republiški izvršni komiteji (vključno s hrvaškim!) v celoti podprli Titova in Rankovičeva stališča. Ko je Miha Marinko na poti v Beograd prišel v stik z V. Bakarićem, mu je ta celo rekel: »Miha, danes imaš da se puno znojiš!« Tito je slovenskemu Izvršnemu komiteju očital, da zagovarja neučinkovit družbenopolitični

sistem v Jugoslaviji in da vzpodbuja vodstvo slovenske ZK separatizem. Ob tem je navedel vrsto podatkov, ki mu jih je očitno posredoval A. Ranković, njemu pa seveda zvezna UDBA. Na tem sestanku so Slovenci dobili bitko na podlagi naslednjih dejstev:

- vsi člani Izvršnega komiteja ZK Slovenije so bili popolnoma enotni. Borbeno in ubrano so branili resolucijo. Prešli so v napad in se sklicevali na VI. kongres KPJ (ZKJ) v Zagrebu, na katerem so bili deset let pred tem kljub vsem slabostim (referat S. Vukmanovića-Tempa) sprejete idejnopolične osnove samoupravljanja. Če je Josip Broz-Tito pričakoval, da se bodo v slovenskem Izvršnem komiteju pokazala nasprotja, se je uštel. Vsak član posebej se je opredelil za že v Ljubljani enotno sprejeta stališča. Bilo je jasno, da so bili vsi skupaj pripravljene na javni spopad z Beogradom. Če je bil prvotni namen odstraniti samo E. Kardelja, je tedaj postalo jasno, da tega brez spopada s celotno ZK Slovenije ne bo mogoče storiti. Kajti če bi padel Kardelj, bi bilo potrebno odstraniti najmanj ves slovenski Izvršni komite ZK, če že ne tudi celotnega CK ZKS. Vsi člani slovenskega Izvršnega komiteja so se torej tako dosledno držali dogovora, sklenjenega pred odhodom v Beograd, da so presenetili beograjske sogovornike;

- slovenski Izvršni komite je v celoti ovrigel očitke o separatizmu. Ko je Tito Slovincem med drugim očital, da sicer povsem normalni gospodarski in ostali stiki Slovenije z Italijo, zlasti pa z Avstrijo in Bavarsko, daleč presegajo meje dovoljenega, in da slovensko vodstvo razmišlja celo o političnem združevanju, zlasti z Avstrijo, mu je Stane Kavčič, poleg drugih, odgovoril tudi približno takole: »Avstrija je stara sklerotična dama, s katero naša mladost ne more imeti nič skupnega.« Ta odgovor je bil tedaj dokaj točen in tudi udaren, saj takrat Avstrija v svojem razvoju še ni imela bistvene prednosti pred Slovenijo. V tej zvezi je potrebno povedati, da je A. Ranković namreč dal Titu celo vrsto »konkretnih« podatkov o odcepitveni naravnosti slovenske politike, ki pa so jih naši predstavniki prepričljivo ovrgli. S svojimi ugovori so razkrili, da gre tudi za popolno izmišljene stvari. Tito je zato A. Rankovića naravnost vprašal, od kod ima takšne podatke in čemu jih predstavlja kot resnične. Skratka, bil je užaljen, ker mu je A. Ranković posredoval nepreverjeno »gradivo«, ki je v

soočenju s Slovenci padlo na raven izmišljenih domnev. Kasneje sem velikokrat ugibal, ali niso verjetno prve kali kasnejšega Titovega političnega razhoda z A. Rankovićem v letu 1966, pognale prav na tem sestanku. Tito je najbrž prav takrat spregledal, da ga hoče A. Ranković sprejeti ne le s slovenskim vodstvom ZK, ampak tudi s Slovenijo sploh;

- slovenski Izvršni komite je na tem sestanku načel tudi nekatera pereča gospodarska in ostala družbena vprašanja v Jugoslaviji. Tudi o njih so slovenski predstavniki spregovorili odkrito.

Sestanek se je končal v popolnoma drugačnem ozračju, v kakršnem se je začel. Tito se je s Slovenci poslovil spravljivo, brez posebnih političnih zahtev. E. Kardelj, ki je ves čas molčal, je po tem pogovoru ves zažarel. Svoje slovenske kolege je povabil v svoj beograjski dom. Njihova enotnost in vsebinska prodornost ga je čisto prevzela.

Ko danes premišlujem o tem beograjskem sestanku, sklepam, da je najbrž tudi E. Kardelj takrat spoznal, da je začel Tito po pogovoru s slovenskim Izvršnim komitejem CK, drugače gledati nanj in na nadaljnji družbeni razvoj v Jugoslaviji. Tito je prav gotovo začel kritično ocenjevati Rankovićeve politične manevre. Po vsej verjetnosti je že takrat zaslutil, da ga hoče A. Ranković spremeniti v nehotenega podpornika velikosrbstva, ki je sicer še spretno skrivalo svoje bistvo za demagoško opredelitvijo za socializem in »sodobno«
jugoslovanstvo. Po tem smo bili, zlasti še po Rankovičevem padcu leta 1966, že blizu uveljavitvi tržnega gospodarstva, pa žal vsi odločilni politični in oblastveni dejavniki v državi niso usklajeno delovali v tej smeri. Že drugič smo imeli veliko priložnost. Uspeli bi, če bi se bila politika sposobna odpovedati vplivu na gospodarstvo in bi zavladali na celotnem ekonomskem področju zakoni trga, s čimer bi se vključili med vplive mednarodne konkurence. Samo v takih razmerah bi bilo mogoče dograditi samoupravni sistem. Škoda, da takrat uradna politika ni vedno šla v korak s časom. Če bi se vsaj po sprejemu ustave 1974. leta bolj borila za uresničenje njene vsebine in ne le za črke posameznih ustavnih določil, bi ne bilo potrebno čakati na leto 1990, ko so se obnovile predvojne politične strankarske strasti, ki so v Jugoslaviji oživile agresivno komuniciranje znotraj posameznih narodnih skupnosti in med

jugoslovanskimi narodi sploh. Vnovič poudarjam: do leta 1990 bi se manj sunkovito spreminjala tudi politika. Ta bi drugače in veliko bolj moralno zajela tudi vsa tista boleča povojna dogajanja, ki so terjala vso resnico in zadoščenje. Vendar ne tako, da bi posamezniki ali nekatere politične stranke iz tega kovale prednosti, ki jim po zgodovinskih merilih ne gredo. Slovenska sprava bi dobila moralno razsežnost, ki bi onemogočala, da bi se povojna in tudi medvojna preteklost predstavljala črno-belo ter da bi se po taki poti sprejemale usodne odločitve. Že začeta, dokaj zgodnja in spontana povojna sprava, ki je zajela mlade generacije in jih usmerila v prihodnost, bi se poglobila, objektivno ovrednotila slovensko zgodovino zadnjih šestdesetih let in ob tem dala prave poudarke dogajanju med drugo svetovno vojno in po njej. S tem bi preprečili politične manipulacije, ki vsa desetletja iz te zgodovine razglašajo za boljševiska in zločinska ter tako zavestno blatijo zgodovinska dejanja, na katera moramo biti Slovenci ponosni, saj brez njih danes ne bi bili enakopraven evropski narod.

S tem sem dejansko že prešel na misli, s katerimi sem nameraval skleniti te spominske utrinke. Vendar bom spregovoril še o dveh nadvse resnih notranjepolitičnih vprašanjih, ki posledično zajemata skoraj vse naše povojno obdobje.

Srečanje z resnico o dahavskih procesih

Do leta 1968, ko sem bil že štiri leta v pokoju, nisem niti pomislil, da so bili dahavski procesi montirani. Bili so tako spretno prekriti z lažnimi javnimi sodnimi procesi, da smo bili žrtve manipulacije vsi, ki smo doživljali tisti čas. Zato bom podrobneje spregovoril, kako sem doživljal razkritje resnice o teh procesih. K temu me obvezuje tudi moralna dolžnost povedati vse, kar vem o tem temnem obdobju naše povojne zgodovine, ki sem ga spoznal leta 1968.

Kot že nekajletni upokojenec sploh nisem pričakoval, da bom postal član posebne komisije ZKS, ki jo je ustanovil Izvršni komite CK ZKS spomladi 1968. Po upokojitvi sem namreč spremljal politiko le iz tiska in RTV, občasno pa sem imel tudi kakšen pogovor z aktivnimi politiki. Pri tem sem

imel včasih občutek, da mi sogovorniki »žrtvujejo« svoj čas le zato, ker so menili, da je moja usoda nekoliko boleča. Kaže, da so se to pot spomnili name tudi zaradi tega, ker sem bil takrat formalno še vedno član CK ZKS. Že v pripravah na V. kongres ZKS, ki je bil od 17. do 20. marca 1965, sem sicer izrazil željo, da kot politično neaktiven upokojenec ne bi bil več v Centralnem komiteju, a so me vanj kljub temu izvolili. V njem sem tako ostal do VI. kongresa ZKS, ki je bil med 9. in 11. decembrom 1968. Kako je prišlo do odločitve, da sem bil vključen v komisijo IK CK ZKS, ki je obravnavala dahavske procese in v kakšnih okoliščinah sem iz nje že na začetku njenega dela izstopil?

Tako kot že večkrat po sprehodu v Tivoliju sem se tudi nekega dne spomladi 1968 mimogrede oglasil na domu Staneta Kavčiča v Rožni dolini. S. Kavčič je bil tedaj predsednik Izvršnega sveta Skupščine SRS. Nisva se še dobro pozdravila, ko je že načel vprašanje dahavskih procesov. Dejal mi je, da sta se s sekretarjem Izvršnega komiteja CK ZKS Franceutom Popitom strinjala, da bi bilo zaželeno, če bi jaz sodeloval v komisiji Izvršnega komiteja CK ZKS, ki naj bi presodila o odprtih vprašanjih v zvezi z dahavskimi procesi. S. Kavčič mi ni govoril o podrobnostih. Dejal je le, da bom na Centralnem komiteju dobil celotno gradivo ter da želi pred tem z menoj govoriti še F. Popit. Na Kavčičevo prigovarjanje sem pristal na sodelovanje v omenjeni komisiji. Če se ne motim, me je že naslednji dan povabil F. Popit na razgovor. Povedal mi ni nič več kot S. Kavčič. Pristavil je le, da ne bi želel ovirati objektivnega pogleda na ta proces ter da zato želi, da bi ga komisija preučila z vseh strani. Rekel je, da bo komisijo vodila Lidiya Šentjunc (tedaj članica predsedstva CK ZKJ, kmalu nato pa predsednica komisije CK ZKS za preučevanje zgodovine ZKS) - in da bom gradivo o procesu dobil v branje pri njegovi tajnici Veri Kragelj. Bral naj bi ga samo na Centralnem komiteju. Obvezati sem se tudi moral, da o delu komisije in o vsem, s čimer se bom seznanil, ne bom govoril v javnosti - ker bodo to storili CK oziroma drugi ustrezni organi takrat, ko bo po njihovem mnenju nastopil primeren čas. Ker je bilo gradivo obsežno in ga ni bilo mogoče prebrati naenkrat, bi ga moral sproti vračati njegovi tajnici V. Kragelj, ki je gradivo hranila v trezorju. Povedal mi je tudi imena drugih članov komi-

sije. V njej so bili poleg Lidije še predsednik Zveze združenih borcev NOV Slovenije in podpredsednik skupščine SRS Janko Rudolf, član Izvršnega komiteja CK ZKS Andrej Marinc in politični delavec na CK ZKS ter kasnejši republiški sekretar za notranje zadeve Silvo Gorenc.

Komisija se je sestala še pred branjem gradiva. Dogovoriti smo se morali o načinu dela. Globoko v spominu mi je ostalo vse, kar je povedala Lidija pred začetkom našega dela. Dejala je, da je prebrala večino gradiva in da je bila ob njegovi vsebini tako pretresena, da je - kot navadno rečemo - dobesedno zbolela. Povedala je, da celotno gradivo povzema in analitsko osvetljuje strnjena študija republiškega sekretariata za notranje zadeve, iz katere je razvidno, da so bili dahavski procesi montirani in da so bili obtoženi obsojeni po krivem. Dodala je še, da je bila do trenutka, ko je dobila v roke celotno gradivo, prepričana, da je bil proces utemeljen, obremenilni material pa korektno pripravljen in da je tako mislila večina članov tedanjega politbiroja CK KPS, ki niso niti pomislili, da bi moglo biti s procesi kaj narobe. Da je bilo res tako, mi je nekaj tednov kasneje, ko v komisiji nisem več sodeloval, povedal tudi Stane Kavčič, ki je bil v času procesa organizacijski sekretar CK KPS. Tako Lidija kot Stane sta pri tem pripomnila, da verjetno tudi Miha Marinko, tedanji sekretar CK KPS in predsednik slovenske vlade, ni vedel kaj več, vendar tega ne moreta zanesljivo trditi, ker so v tistem času člani politbiroja med seboj o procesu vedno govorili v prepričanju, da je bil zakonito pripravljen in izpeljan. Toliko o takratnem poznavanju slovenskega političnega vodstva oziroma njegovih posameznih članov o celotnem ozadju dahavskih procesov. O njihovih stališčih v kasnejšem razčiščevanju ozadja teh procesov in glede rehabilitacije obsojenih ne morem povedati kaj več, kajti kasneje teh dogajanj nisem niti neposredno niti posredno spremljal.

Ko sem na prvi seji komisije IK CK ZKS poslušal Lidijo, se je v meni pričelo vse dobesedno podirati. Do takrat sem mislil, da bo naloga komisije iz dvajsetletne časovne razdalje oceniti upravičenost tako visokih kazni, ki so bile tedaj izrečene, ugotoviti morebitne pravne zmote pri kvalifikaciji določenih obtožb in odgovoriti na vprašanje, ali so bili t. i. taboriščni komiteji, ki so jih organizirali v glavnem internirani

komunisti, res orodje v rokah gestapa, kar so med drugim tudi trdili tisti, ki so pripravili dahavske procese. Tega, da se bo komisija srečala z gradivom, ki dokazuje, da so bili procesi v celoti montirani, pa nisem slutil, saj mi tega nista povedala ne S. Kavčič in ne F. Popit. Najbrž sta želela, da bi si sodbo o vsem ustvaril sam ob branju gradiva. Skratka, spoznal sem, da so bili sproženi seizmični premiki v družbenopolitičnem življenju Slovenije, saj je bilo razkrito nekaj, kar v nobenem primeru ni bilo združljivo s temeljnim poslanstvom NOB. Spreletela me je tudi slutnja, da verjetno v delu te komisije ne bom vzdržal, ker mi moje psihofizično stanje ni dovoljevalo skoraj nobenih nenadnih obremenitev, popolnoma pa je izključevalo take, ki so terjale veliko branja in predvsem duševnih pretresov. Kljub temu sem sklenil, da bom z delom pričel in se prepustil nadaljnjemu toku dogodkov.

Kakšen dan po prvi seji komisije sem odšel na CK ZKS in dobil v roke izredno zajetno mapo z gradivom o dahavskih procesih. Na voljo sem dobil posebno sobo in se lotil branja. Osrednji dokument v gradivu je bila izčrpna analiza dahavskih procesov, ki jo je v okviru republiškega sekretariata za notranje zadeve pripravil nekdanji visoki funkcionar slovenske UDBE Rado Škraba. Analiza je razgrnila celoten pogled na procese. Poimensko je bilo navedeno takratno vodstvo UDBE za Slovenijo, nato pa je sledila podrobna razčlemba posameznih procesov. Iz te analize in nekaterih prilog lahko po spominu zapišem naslednje ugotovitve:

1) Dahavske procese je pripravila slovenska UDBA oziroma del njenih vodilnih republiških kadrov. Obtoženi so bili prisiljeni priznati obtožbe. Preiskovalci so v ta namen uporabili najrazličnejše metode - od psihičnih pritiskov, ponarejenih dokumentov in telesnega mučenja, do manipuliranja z avtoriteto komunistične partije, pri čimer so zavajali obtožene, da bodo s priznanjem obtožb koristili politiki KP. (Verjetno so bile v slednje tudi vpletene že prve kali spora s Sovjetsko zvezo.)

2) Obtoženi, nekdanji interniranci v koncentracijskih taboriških v Nemčiji - tudi če bi hoteli - tam niso mogli postati agenti gestapa, saj gestapo ni imel pristojnosti nad temi taborišči. V celoti so jih namreč upravljali t. i. zaščitni oddelki - Schutzstaffeln, tj. SS. Tako interniranci - čeprav jih je v kon-

centracijska taborišča poslal gestapo - po prihodu vanje niso bili več v pristojnosti te policijske organizacije, niti formalno niti dejansko. Če je hotel gestapo kakega interniranca ponovno zaslišati, je moral za to dobiti posebno dovoljenje od taboriščne uprave SS in zaslišanje opraviti v posebnih prostorih. V prilogah analizi sekretariata za notranje zadeve sem videl in prebral kopije zaslišanj ujetih gestapovskih funkcionarjev, ki so to jasno in argumentirano izpovedali.

3) Priprava in izvedba dahavskih procesov je bila izključno stvar slovenske UDBE. Lidija Šentjurg je na uvodnem sestanku komisije v tej zvezi dejala, da politbiro ni poznal ozadja priprav procesov, ker je bil popolnoma odrinjen od operativnega dela UDBE, ki je delovala po konspirativnih merilih, zaradi česar politbiro CK KPS ni mogel nadzirati področja iz pristojnosti notranjega ministra. To potrjuje dejstvo, da Stane Kavčič, tedanji organizacijski sekretar CK KPS, ni vedel ničesar o temeljnih vzrokih, ki so sprožili procese. S Stanetom Kavčičem sva si bila tako blizu, da sem mu verjel, ko mi je o tem pripovedoval po mojem izstopu iz komisije. Zato si je leta 1968, ko je bil predsednik Izvršnega sveta SRS, zelo prizadeval, da o dahavskih procesih pride na dan vsa resnica.

4) Aleksandar Ranković kot vodja jugoslovanske UDBE v fazi preiskovalnega postopka ni soglašal z dahavskimi procesi. Svojega nestrinjanja ni izrazil le z besedami, pač pa je v Slovenijo poslal skupino izbranih oficirjev zvezne UDBE, z nalogo preučiti obremenilno gradivo ter na njegovi osnovi podati mnenje, ali so procesi utemeljeni ali ne. Po štirinajstdnevem delu je ta skupina ugotovila, da za procese ni nobenega vzroka. Natanko se spominjam, da sem v gradivu o dahavskih procesih prebral, da je Rankovićeva skupina v svojem poročilu izrecno poudarila, da ni za kazenski pregon osumljenih nikakršnih pravnih osnov. Menila pa je, da se more govoriti le o moralnopolitičnem vidiku »krivde«, in še to le tistih, ki so prišli iz taborišča domov na dopust ter so se vrnili v Nemčijo, ne da bi se temu poizkušali izogniti. V tej zvezi je ta skupina menila, da bi bilo upravičeno zgolj presoditi, ali so taki ljudje lahko člani komunistične partije. Skupina je s tem končala svoje delo in se vrnila v Beograd.

5) V teh procesih obsojeni na smrt niso bili takoj usmrčeni. Javnost je bila obveščena, da so bili »justificirani«, a so ostali živi še leto ali celo dve.

Toliko mi je iz vsebine analize republiškega sekretariata za notranje zadeve ostalo v spominu.

*
* *

Spoznanja iz prebrane analize republiškega sekretariata za notranje zadeve (in dodanih prilog), so me povsem pobila. Na noben način nisem mogel dojeti, kako je bilo mogoče zasnovati in izvesti take procese. Do dna me je pretreslo dejstvo, da so procese izpeljali tako zlahka in brez sleherne vesti, in to v imenu nove države in partije. In še nečesa nisem mogel razumeti: kako je bilo mogoče organizirati dahavske procese v času, ko se je KPJ že začela spopadati s Stalinom in so se meddržavni odnosi Jugoslavije z ZSSR in drugimi vzhodnoevropskimi državami že ohlajali.

Moj psihofizični odziv na vsa ta odkritja je bil buren. Ob branju, ki ga takrat še vedno nisem dosti zmogel, sem se vživljal v procese, v doživljanje in trpljenje obtoženih in nato obsojenih - zlasti še v čas, ko so čakali na usmrtitev - to pa je v meni izzvalo izbruh velikega dela vseh tistih zdravstvenih težav, ki so me že nekaj let pred tem skoraj pokopale in iz katerih sem se trudoma in počasi le prebiral.

Ko sem prebiral študijo sekretariata za notranje zadeve, sem že skoraj omagal. Preostalega gradiva pa je bilo še veliko. Da si ne bi kadarkoli očital, da sem prehitro odnehal, sem pričel brati še nekatere pretresljive priloge. K temu me je navedla tudi misel, da so bili v primerjavi z vsem, kar so prestali obsojeni, moji naporji tako majhni, da ne bi smel odnehati. Tako sem še vztrajal pri branju. Naletel sem na strašne stvari, ki so potrjevale Škrabove ugotovitve. Tako sem naletel tudi na izjavo Andreja Bohinca, s katerim sem v letu 1944 skupaj partizanil na Gorenjskem. Ko je A. Bohinc argumentirano zavračal vse obtožbe, se je v njegovih odgovorih nenadoma pojavil tudi stavek, ki sem si ga zapomnil do danes: »... Da, postal sem gestapovec, toda šele v zaporih UDBE, ko sem bil k takemu priznanju prisiljen!« Ob branju tega gradiva se mi je

zdravstveno stanje nenadoma tako poslabšalo, da nisem mogel prebrati niti vrstice več. Tudi psihično sem bil popolnoma strt. Iz misli skoraj niti za trenutek nisem mogel izriniti usode obsojenih. Spoznal sem, da bi lahko, zaradi paranoje posameznih delavcev UDBE usoda obsojenih doletela vsakogar, ki je bil kdaj v sovražnikovih rokah. Odšel sem k svoji zdravnici prim. dr. Miri Rosinovi, ki me je že več let redno zdravila in je do potankosti poznala vse moje bolezenske težave in tudi družinske razmere. Začudila se je moji zdravstveni sliki in kar naravnost vprašala, kaj se je zgodilo. Ker sem se zavezal, da bom o vsem, kar sem izvedel o dahavskih procesih, molčal, sem ji odvrnil, da nič posebnega, le da sem se doma huje sprl. Odgovorila mi je, da tega ne verjame ter da je prepričana, da me bremeni kaj drugega, česar nisem sposoben prenesti, zato naj to breme takoj odložim. To se je tudi zgodilo. Sklenil sem nemudoma prekiniti z branjem in z delom v komisiji. Seveda pa sem se tudi zavedal, da moram iz moralnih vzrokov še prej povedati, kaj mislim o procesih na temelju tistega dela gradiva, ki sem ga prebral. Že med branjem so se v meni oblikovala naslednja stališča, ki sem jih sklenil odločno zagovarjati:

1) Vse po krivici obsojene je treba takoj javno pravno, politično in materialno rehabilitirati. Vsako odlašanje in izogibanje temu je moralno, formalnopravno in politično nedopustno. Dolžnost CK ZKS je, da v trenutku, ko izve za vso resnico o procesih, nemudoma sproži rehabilitacijo obsojenih. Če Centralni komite ne bo ravnal tako, Zvezi komunistov Slovenije kot celoti tega ne bodo oprostili ne tedanji, ne kasnejši rodovi Slovencev.

2) Ugotoviti je potrebno osebno odgovornost za dahavske procese. Ugotovitev te odgovornosti je nujna tudi zato, da se kaj podobnega v bodoče ne bi ponovilo.

3) Z rehabilitacijami ne bi smeli odlašati iz bojazni, da bodo sprožili plaz podobnih zahtev obsojenih zaradi informbiroja oziroma tistih, ki so bili brez sodbe poslani na Goli otok. Že na uvodni seji, ko je eden izmed članov komisije namreč navedel to »bojazen«, sem odvrnil, da je popravljanje krivic potrebno pojmovati celovito. Obsojeni zaradi informbiroja, ki so se res odzvali javnemu Stalinovemu pozivu po odpravi neodvisnosti države in podreditvi Jugoslavije Sovjetski zvezi, so

bili sicer upravičeno fizično osamljeni oziroma internirani, vendar ne bi smeli biti izpostavljeni tako grobemu, nehumanemu in uničevalnemu ravnanju, o katerem smo izvedeli kasneje. Če pa so bile obtožbe izmišljene in procesi proti tako obtoženim inscenirani, pa so rehabilitacije takih »informbirojevcev« nujne tudi zato, ker so bili ti ljudje praviloma udeleženci NOB in so morali po vseh vojnih naporih prestati še nečloveško trpljenje na Golem otoku, ki je bilo zasnovano po enkavedejevskih in nacističnih merilih.

4) Primerjanje dahavskih procesov z nekaterimi zmotnimi likvidacijami ali celo tovrstnimi deviacijami med vojno je nevdržno in ne more biti opravičilo za to, da ne bi prišlo do revizije dahavskih procesov in rehabilitacije obsojenih. V vojni partizansko sodstvo še ni bilo tako razvito, da bi lahko temeljito pretreslo vse primere suma izdajstva ali drugega domnevnega kaznivega dejanja. Vladali so zakoni vojnega spopada, v katerem so, žal, v vsaki vojni tudi povsem nedolžne žrtve. V NOB smo se takim pojavom zgodaj uprli, nekatere pobudnike takega ravnanja pa tudi najstrožje kaznovali.

Sklenil sem, da bom vse to povedal IK CK ZKS pred name-ravano prekinitvijo sodelovanja v komisiji Izvršnega komiteja. To še zlasti zato, da mi ne bi kdo kasneje očital, da mi je bila bolezen izgovor za izstop iz komisije IK CK ZKS, ki naj bi preučila ozadje dahavskih procesov izpred dvajsetih let. Svojo odločitev o prenehanju dela v komisiji sem sporočil predsedniku Predsedstva CK ZKS Albertu Jakopiču-Kajtimiru, sekretarju Predsedstva CK ZKS Francetu Popitu in predsedniku Izvršnega sveta Stanetu Kavčiču. Hkrati sem jim povedal tudi svoje, zgoraj navedeno mnenje o dahavskih procesih, ki sem ga okvirno tudi napisal in izročil komisiji IK CK ZKS in Predsedstvu CK ZKS.

Komisija je sprejela mojo odločitev z razumevanjem. Na seji komisije sem predstavil svoje mnenje in poglede. Iz celotne razprave naj povzamem le sprejet sklep, da komisija ne more v celoti prevzeti odgovornosti za presojo zakonitosti dahavskih procesov in da bodo morali to storiti ustrezni pravosodni in državni organi, in sicer skladno s pravno znanostjo in upoštevajoč politične okoliščine v času procesov. Komisija naj bi zato samo ocenila, ali so bili taboriščni komiteji v re-snici orodje v rokah gestapa; in priporočila ustreznim družbe-

nim organom, da čimprej v celoti pretehtajo vzroke in posledice procesov ter sprejmejo ustrezne ukrepe. Naj dodam, da se je tudi Janko Rudolf še posebno zavzemal, da bi se dokončno razjasnilo celotno ozadje procesov, vsi po krivici obsojeni pa rehabilitirali.

V nadaljnjem delu komisije po tem nisem več sodeloval. Tudi posredno se nisem več zanimal za njeno delo. Vse, kar se je po tem govorilo o dahavskih procesih, sem veliko kasneje izvedel le iz sredstev obveščanja. V mislih imam znane izjave predsedstev CK ZKS in RK SZDL iz julija 1984, sporočila posameznih pravosodnih organov itd. Kako so ti dokumenti nastali in kakšne so bile pri tem razprave, nisem vedel. Včasih sem mimogrede res slišal kakšno podrobnost. Toda šlo je za preveč resne stvari, da bi to, kar sem slišal, v celoti verjel, ker pri teh razpravah nisem bil navzoč.

Nekaj misli o narodni spravi

Pred koncem svojih spominskih utrinkov na povojno politično delo bi se želel ustaviti še pri enem izmed zelo pomembnih vprašanj iz novejšje slovenske zgodovine. Ne bi bilo namreč prav, če ne bi predstavil tudi svojih pogledov na slovensko narodno spravo. O tem je bilo v Sloveniji v drugi polovici osemdesetih let in še posebej po letu 1990 organiziranih veliko razprav, izrečenih mnogo različnih mnenj in opravljenih tudi simboličnih spravnih dejanj. V teh spominjanjih sem zato dolžen ponoviti misli, ki sem jih ob anketi revije »Borec« zabil spomladi 1990 in so bile objavljene v njeni trojni številki (maj-junij-julij) leta 1990. V odgovorih na to anketo, ki so bili objavljeni še pred spravno slovesnostjo 8. julija 1990 na Kočevskem Rogu, sem pojasnil svoje gledanje na narodno spravo, na narodnoosvobodilni boj na Slovenskem v letih 1941-1945 in z njim povezanim vprašanjem državljanske vojne. Pojasnil sem tudi svoj odnos do usode po vojni vrnjenih domobrancev v Slovenijo. Ker svojim takratnim stališčem nimam kaj dodati ali kaj odvzeti, jih navajam v celoti:

»Vaša vprašanja v določenem obsegu vsiljujejo ton odgovorov. Zato se ne bi ustavljal pri vsakem posebej, temveč bi

skušal v strnjeni obliki podati nekatere svoje poglede na njihovo vsebino.

V vprašanjih večkrat poudarjeno stališče, da je predstavljal narodnoosvobodilni boj predvsem (že) prakso revolucije, ni objektivno. Narobe, vseskozi je bil pretežno uveljavljen narodnoosvobodilni značaj boja slovenskih partizanov. O boljševiskem značaju tega boja je v tistem času govorila v glavnem belogardistična oziroma domobranska propaganda. Dovolj je pogledati samo takratni ‚legalni‘ slovenski tisk, ki je izhajal pod italijanskim in nemškim okupacijskim varuštvom. Vodstvo narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem je bilo zelo občutljivo do posameznih sektaških in ‚revolucionarnih‘ pojavov, zlasti v prvih letih narodnoosvobodilnega boja in jih je ocenjevalo kot objektivno pomoč okupatorju in sestavnemu delu njegove vojske - belogardistom in domobrancem. Sam sem opravljajl nekatere odgovorne naloge v partizanski vojski in na terenu in sem občutil skrb narodnoosvobodilnega gibanja, da se njegov oboroženi del ne sprevrže v eno od vojujočih se strani v t. i. državljanski vojni. Sektaški kadri v partizanskih enotah in na terenu so bili praviloma hitro zamenjevani z novimi, v glavnem mladimi ljudmi, ki niso bili obremenjeni s kominternovsko ideologijo in cilji. Spominjam se leta 1942, ko je bil zaradi znanih deviacij zamenjan del poveljniškega kadra v partizanski vojski. Z devetnajstimi leti starosti sem moral prevzeti naloge, ki so jih marsikje imeli starejši, z bogatejšo predvojno politično izkušnjo pri partijskem delu. Brez vsakih kominternovskih tečajev ali seminarjev, brez ‚študija‘ zgodovine VKP(b) in boljševiske opcije glede naše povojne družbene ureditve je bila prav takim kadrom naložena skrb za uspešnost oboroženega boja proti okupatorju in za širjenje ter utrjevanje Osvobodilne fronte kot nadstrankarske osvobodilne organizacije slovenskega naroda.

V Osvobodilno fronto in partizane smo prišli brez boljševiske indoktrinacije. Protifašistično usmerjeni mladi ljudje smo svojo politično opredelitev gradili na domoljubnih in ne na marksistično-leninističnih temeljih, slednje nam tudi ni ‚omogočal‘ vzgojni sistem, v katerega smo bili takrat vpeti. Zaradi tega so tudi lahko bili v političnem delovanju poveljniškega kadra in terencev vedno v ospredju Osvobodilna fronta in njeni cilji. Da je bilo tako, po svoje dokazuje tudi dejst-

vo, da celo večina vodilnih kadrov v partizanskih enotah v Sloveniji do leta 1943 ni vedela ne za Tita ne za nikakršno ‚vodstveno‘ vlogo centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije in Jugoslavije. Bili pa so angažirani za energično odpravljanje pojavov sektaštva, samovoljne boljševizacije našega boja s strani posameznikov ali skupin v našem gibanju, ki ‚so se šli‘ na trenutke tudi krvavo ‚revolucijo‘ in nam s tem prizadejali neprecenljivo moralno in politično škodo. V tej zvezi je znan tudi oster javen nastop vodstva narodnoosvobodilnega boja proti t. i. vojvodstvu na osvobojenem ozemlju leta 1942. Prav tako je tudi znano, da so bili nosilci take ‚revolucije‘ kaznovani.

O narodnoosvobodilnem boju kot revoluciji se je pri nas ‚uradno‘ začelo govoriti šele po letu 1948, ko je Stalin v bistvu napadel narodnoosvobodilni značaj partizanskega boja in možnost, da naš povojni razvoj ne bi potekal po boljševiškem klišeju. Vzrokov za odklanjanje sodelovanja z Osvobodilno fronto ni bilo možno motivirati z odporom proti boljševizmu. Pa tudi če bi bil odpor proti Osvobodilni fronti tako ali drugače zaradi politične nepomirljivosti neogiben, bi lahko tiste politične sile, ki so zasnovale belo gardo oziroma domobranstvo in črno roko, organizirale svoje osvobodilno gibanje in vojsko in se tako odkrito spopadle z okupatorji. Na zahodu je bilo tako. V Italiji, Franciji in drugod so bile desne politične sile v nekaterih primerih (Francija!) v tem smislu najmanj toliko, če ne celo bolj dejavne kot pa leve. Te desne sile se niso, tako kot pri nas, obotavljale z orožjem upreti se okupatorju zaradi bojazni, da bodo s tem škodovala lastnemu narodu, saj zavojevalec vedno izvaja represije nad upornim okupiranim narodom. Konec koncev so morali vsi v protihitlerjevski koaliciji, tudi izven bojišč, zavestno veliko žrtvovati, če so hoteli obvladati in premagati fašistično agresijo (npr. zbombardirani London itd.).

Če bi se torej na naših tleh že med vojno, predvsem pa takoj po njej, spopadle različno idejnopolitično usmerjene odporiške oborožene formacije, ki bi se neizprosno borile proti okupatorju, bi lahko govorili, da je šlo za državljansko vojno. Zato je govorjenje o državljanski vojni v Sloveniji politični cinizem, saj avtorji te trditve dejansko izenačujejo narodnoosvobodilni boj z državljansko vojno, kakršna je bila v Rusiji po

oktobrski revoluciji. S tem zanikujejo dejstvo, da je bil boj slovenskih partizanov sestavni del protihitlerjeve koalicije v drugi svetovni vojni.

Vse to posebej poudarjam zato, ker se ekcesni pojavi, ki spremljajo vsak oborožen boj in so tudi partizanskega, razglašajo za njegovo temeljno značilnost. Glavnina partizanske generacije ni vedela nič, kako in v kakšnem obsegu je centralni komite Komunistične partije Slovenije med vojno komuniciral s centralnim komitejem Komunistične partije Jugoslavije, kakšne direktive je sprejemal in kako jih je uresničeval. Ta generacija jih ni občutila, saj se nihče od vodilnih pred njo ni skliceval nanje. Sklicevali so se na stališča in povelja izvršnega odbora Osvobodilne fronte in glavnega štaba naše partizanske vojske, ki sta gradila in uveljavljala vojnopolitično strategijo izključno na temelju dejanskih razmer v medvojni Sloveniji. Tudi za partijsko članstvo je obstajala samo slovenska partija, ki je bila za svoj prispevek narodnoosvobodilnemu boju odgovorna izključno Slovencem. Če so na redkih partijskih tečajih v kasnejših letih vojne za ozek krog udeležencev govorili o dveh fazah revolucije, je to zanje ostalo v učilnicah in ni bilo dano v ‚široko uporabo‘. Tudi popolnoma nepotrebna dolomitska izjava ni nastala izključno zaradi boljševišeke zanesenosti vodstva Komunistične partije Slovenije, temveč predvsem zaradi razmer po veliki italijanski ofenzi leta 1942, še bolj pa zaradi dogmatičnega pritiska z juga, ki je slovenski komunistični partiji očital, da se bo utopila v Osvobodilni fronti. Vsak povprečen zgodovinar bi že moral poznati vlogo, s katero je prišel malo pred tem v Slovenijo Arsa Jovanović, in vse, kar je bilo s tem obiskom povezano. Politične razmere v partizanski vojski in na terenu so bile namreč pretežno take, da dolomitske izjave niso upravičevale. Za nas je bila Osvobodilna fronta vse! Kar pa se Komunistične partije Slovenije tiče, pa je bila v okoljih, v katerih sem deloval, njena osnovna preokupacija utrjevanje Osvobodilne fronte in uveljavljanje vojne učinkovitosti partizanskih enot. V partijo in Skoj praviloma niso prihajali karieristi, temveč tisti, ki so dejansko nadpovprečno osebno tvegali. Člani partije, zlasti pa še Skoj, so bili predvsem ‚topovska hrana‘ v nemogočih razmerah za bojevanje (bombaši, pri-

padniki udarnih enot, posebne diverzantske skupne, vojaški obveščevalci v nasprotnikovem zaledju itd.).

Seveda pa je bilo za naš povojni družbeni razvoj usodno, da se takoj po končani vojni ni revitalizirala pluralnost Oslobojilne fronte iz časa pred dolomitsko izjavo. Tako ni bilo omogočeno, da bi nestranskarški značaj Oslobojilne fronte, temelječ na idejnopolitičnem pluralizmu, odprl pot konkurenci ustvarjalnih projektov in kadrov, in sicer na temelju objektiviziranih narodovih interesov. Tako imenovane druge nacionalizacije, kratkotrajne, vendar rušilne in tragične kolektivizacije ter elementov vladanja policije nad vsem, tudi nad partijo, ne bi bilo. Vsemu temu bi se izognili in Slovenija bi obdržala ter celo razširila nekatere pridobitve iz narodnoosvobodilnega boja. Na drugi strani pa bi že takrat odigrala nekaj te vloge, ki jo ima v Jugoslaviji danes,* ne glede na to, da je našo državo v naročje Sovjetske zveze in boljše vizma sploh pehalo tudi enostransko opredeljevanje zahodnih zaveznikov za Dražo Mihailovića v začetnih letih našega boja, ob njegovem koncu pa za Italijo, ko je šlo za tržaško vprašanje.

O ‚zločinskem postopanju‘, ki naj bi bilo prikrivano z oznako ‚napake narodnoosvobodilnega boja‘, pa bi dejal tole: ‚zločinsko postopanje‘ ni bilo v ničemer vgrajeno v temeljne cilje narodnoosvobodilnega boja. Uničevanje življenj pripadnikov Oslobojilne fronte na Urhu, pobijanje črne roke, dogajanja na gradu Lisičje pri Škofljici in drugod, vse to je bilo tako rekoč pred očmi belogardističnega oziroma domobranskega vodstva. Dejal sem že, da je bilo partizansko ‚zločinsko postopanje‘ na ravni ekcesov in pogromov, ki so jih povzročili posamezni dogmatiki, sektaši, mentalno neuravnovešeni ljudje ali pa določeni ozki dejavnostni sektorji, ki narodnoosvobodilnemu gibanju in narodnoosvobodilnemu boju kot celoti niso dajali osnovnega značaja. Če bi bilo res slejdnje, bi te stvari ne bile dolga leta zavite v temo in imele značaja tabu tem, s katerimi glavnina partizanske generacije ni imela opraviati nič in zato zanje tudi ne odgovarja, saj je dobila nad njimi pregled šele po vojni, takrat kot druga javnost. Če

* Pripominjam, da je bila anketa revije »Borec« šie pred plebiscitom za samostojno slovensko državo, 23. decembra 1990, in dobro leto pred popolno osamosvojitvijo Slovenije.

bi o repatriiranih domobrancih odločala najširša partizanska javnost, bi bila njihova usoda drugačna. Jaz, na primer, sem izvedel za Kočevski Rog precej let po končani vojni iz ust Edvarda Kocbeka, za resnico o dahavskem procesu leta 1968, za Teharje pa šele lani (tj. leta 1989 - op. F. P.).

Vse, kar sem povedal tu, se nanaša na narodnoosvobodilni boj, ki je bil zaokrožena celota in ga zato ni mogoče mazati s povojnimi političnimi, gospodarskimi in pravnimi deviacijami, ki jim je botroval politični monizem. Povojni razvoj je poglavje zase, ki pa ima kljub sedaj izključno negativnemu prikazovanju tudi veliko svetlih in nepogrešljivih dejanj. Če teh ne bi bilo, bi se Slovenija ekonomsko, kulturno in tudi politično že davno sesula in bi bila sedaj mrtev rokav ob veletoku gigantskih družbenih sprememb, ki smo jim priča ne le na Vzhodu, temveč po vsem svetu. Sedanja slovenska kriza je kriza moderne države, ne pa propadle dežele hlapcev in dekel. Vse, kar je bilo narejeno, pa seveda niso ustvarjali le neki politbiroji, temveč ljudje, večina slovenskega naroda, ne glede na to, na čigavi strani so bile sedanje starejše generacije. Proces narodne sprave se je zato začel že pred desetletji.

O narodni spravi, ki naj dobi vseobsegajočo formalnopravno, moralno in politično vsebino, pa bi dejal naslednje: strinjam se z etičnimi izhodišči, na katerih jo je že pred leti začela utemeljevati Spomenka Hribar, ko je predlagala, naj ta sprava dobi tudi javen, zunanji izraz. Ne strinjam pa se z njeno trditvijo, da je narodni razkol in oboroženi spopad Slovencev med drugo svetovno vojno sprožila državljanska vojna. Če bi Spomenka Hribar doživela drugo svetovno vojno na slovenskih tleh kot odrasel človek ali celo kot njen aktivni udeleženec, bi bila njena sodba, če že ne drugačna, pa vsaj popolnejša. Vendar cenim njen pogum, s katerim se je vsega tega lotila, predvsem pa njeno privrženost humanizmu do take ravni, da je ta pogum tako sprostil. Privrženost humanizmu pa odpira med drugim tudi vrata toleranci in sposobnosti prisluhniti drugim, zlasti še tistim, ki iz enakih pobud osvetljujejo zgodovinska dejstva iz njihovega celovitega nastajanja, in to v vlogi živih prič tedanjega časa.*

* Prav zaradi humanizma ter vztrajnega in pogumnega odkrivanja resnice je S. Hribar v letih, ki so minila od objave mojega zapisa v anketi o narodni spravi spomladi 1990, dala v vrsti prispevkov v sredstvih obveščanja in v javnih nastopih svoji resnici o času NOB mesto, ki utrjuje objektivno vrednotena dejstva v novejši zgodovini slovenskega naroda.

Popolnoma odgovorno trdim, da ne bi sodeloval v gibanju s takimi lastnostmi, kot se sedaj pripisujejo narodnoosvobodilnemu boju oziroma bi ga zapustil, kakor hitro bi te lastnosti spregledal. Toda ob zatonu svojega življenja gledam na narodnoosvobodilni boj še vedno tako, kot sem o njem govoril v tem prispevku. Ne čutim, da bi pripadal temni plati novejši zgodovine slovenskega naroda. Če pa posije sonce tudi na tisti njen del, ki je bil po vojni uradno čisto teman, pa čutim kot Slovenec olajšanje. Toda ne za ceno, da sedaj enako uradno potemni tisto, kar je bilo med drugo svetovno vojno svetlo, ne glede na spremljajoče zlovešče sence, ki so narasle zlasti ob koncu vojne.«

Spremljanje političnega življenja v poznejših upokojenskih letih

Po letu 1968 sem spremljal politično življenje še iz večje razdalje kot prva štiri leta po upokojitvi. To razdaljo mi je nekoliko skrajšalo le članstvo v Svetu republike SRS in članstvo v predsedstvu republiškega odbora ZZB NOV Slovenije v letih 1978-1986 in nato v republiškem odboru ZZB do leta 1988. Na kratko se bom ustavil samo pri Svetu republike. Vsebina mojega sodelovanja v predsedstvu ZZB se namreč odsliskava v načelnih političnih pogledih skozi vse besedilo teh spominskih utrinkov, predvsem pa v njihovih sklepnih mislih.

Svet republike pri predsedstvu SRS je izvolila republiška skupščina 26. marca 1975. Svet je imel izključno svetovalno vlogo. Njegova stališča in predlogi so bili zato za državne organe ter vse institucije samoupravnega sistema neobvezujoči. Imeli pa so nekaj moralne moči, saj je republiška skupščina v Svet republike izvolila starejše, praviloma upokojene strokovnjake različnih smeri - politike, kulturne delavce, ekonomiste, univerzitetne profesorje, duhovnike (npr. župnika Franca Šmona in za njim koprskega stolnega prošta Leopolda Jurca) ter nekaj slovenskih generalov. Besede vseh teh ljudi na sejah

* *Borec*, letnik XLII, št. 5-6-7, maj-junij-julij 1990, str. 676-679.

Sveta so bile dognane in velikokrat tudi čustveno motivirane, saj se je že začel proces erozije celotne družbe. To so bili večinoma ljudje dejanj. Samoupravni dogmatizem, ki se je ta-

Od leve proti desni: France Perovšek, prof. dr. Boris Paternu in Lidija Šentjunc v razgovoru po svečanem imenovanju prof. dr. Metoda Mikuža za zaslužnega profesorja ljubljanske univerze, 29. 6. 1981

krat že čezmerno razrasel, pa je vedno bolj večal razdaljo med besedami in dejanji. Zato je razumljivo, da so imele razprave na sejah Sveta, poleg drugega, tudi močen akcijski naboj. Žal so njegovi člani največkrat govorili sami sebi, čeprav je skoraj vedno vodil seje predsednik republiškega državnega predsedstva. V času obstoja Sveta republike so se v vodstvu republiškega državnega predsedstva zvrstili štirje predsedniki, in sicer Sergej Kraigher, Viktor Avbelj, France Popit in Janez Stanovnik. Vsi so imeli do svetnikov spoštljiv odnos. To pa je bilo v glavnem vse. No, ne čisto vse. Glas članov Sveta je bil »institucionaliziran« in je bilo zato včasih slišati njegovo besedo tudi v skupih poročilih z njegovih sej v tisku in RTV. Razpravljalci so na sejah sproščali nekaj svoje politične napetosti, ker so javno povedali »svoje«. Tudi mene je včasih prevzel ta varljivi občutek, ko sem sodeloval v razpravah. Čeprav sem bil v Svetu republike od njegove ustanovitve pa do

njegove ukinitve z ustavnimi amandmaji oktobra 1989, vseeno nisem bil »dežurni« razpravljalec. Nekateri člani pa so se oglašali skoraj na vsaki seji. Vendar niso bili nikoli dolgočasni, saj so se na teme, ki so bile na dnevnem redu, vestno in odgovorno pripravili. Zato so večkrat presenetili zastopnike Izvršnega sveta ali predsednika predsedstva s svojimi strokovno dognanimi stališči in predlogi in jih spravljali v zadrego ter do tega, da so »resno« obljubili, da si bodo prizadevali to, kar so slišali, uresničiti v oblastnih in drugih družbenih institucijah. Spominjam se razprav Anteja Novaka, ki je bil po vojni med drugim tudi več let direktor zveznega zavoda za statistiko, ekonomista in univerzitetnega profesorja dr. Staneta Kraševca, pesnika in pisatelja Mateja Bora, ekonomista dr. Iva Pavliča, profesorja ustavnega prava dr. Maksa Šnuderla, publicista Vlada Kozaka, dolgoletnega operativnega gospodarstvenika Štefana Pavšiča-Jureta in še veliko drugih, ki so z močjo svoje besede dobesedno trkali na vest nosilcev politične, oblastvene in gospodarske moči v Sloveniji in Jugoslaviji. Tudi narodni heroj Stanko Semič-Daki se je nekajkrat oglasil s preprosto, vendar vsebinsko bogato mislijo. Kadar pa so te razprave zašle v utemeljevanje nujnosti po takojšnjem celovitem ali delnem ukrepanju, je predsedujoči opozoril Svet republike, da nima nikakršnih zakonodajnih in ostalih pravnih pristojnosti ter da zato ne more prerasti v enega izmed skupščinskih zborov. K temu je bilo še dodano, da njegova mnenja niso za nikogar obvezujoča, ker je le posvetovalni organ predsedstva slovenske republike. Ta pojasnila so bila nekajkrat izrečena že kar očitajoče, zlasti še, ker se je prof. M. Šnuderl v svojih razpravah spraševal, kakšen smisel ima sestajanje Sveta, če njegove ugotovitve in predloge obvezno ne presojuje bodisi predsedstvo republike, vlada ali pa republiška skupščina.

Status Sveta republike bi najbrž lahko označil s tem, da bi pritrdil generalu Petru Stantetu-Skali, ki je v odmoru na prvi seji Sveta republike pred večjo skupino svetnikov opredelil njihovo vlogo kot klub godrnjačev. Nekaterim v slovenski javnosti pa je bilo tudi to preveč. Toda Svet republike je kljub temu deloval dobrih štirinajst let.

Članstvo v Svetu republike je bila častna družbena funkcija. Nihče ni dobival nikakršnih prejemkov. Tisti, ki so stanovali

izven Ljubljane, so dobili le dnevnicu in povrnjene potne stroške. Vendar pa zlobnih jezikov v javnosti tudi glede t. i. »dohodkov« članov Sveta republike, ni manjkalo. Nekateri Slovenci so namreč v svojih pismih, objavljenih v tisku, trdili ravno nasprotno. Ti zastupljevalci slovenskega javnega mnenja so se držali znanega reka, da sprejmejo ljudje vztrajno ponavljano laž za resnico. Svet republike je imel sprva samo profesionalnega sekretarja, in sicer dr. Franceta Kutina. Toda že naslednja dva sekretarja, Peter Šuler in Martin Cerkvenik, sta to dolžnost opravljala neprofesionalno. Z odhodom F. Kutina je Svet republike izgubil celo svojo pisarno. Dokler je še imel dva pisarniška prostora, je bilo njegovim članom omogočeno, da so v njih prebirali gradiva ali pa dajali v tipkanje krajše rokopise, ki so se nanašali na aktualne družbene probleme. Kasneje so jim bile na voljo še pisarniške in nekatere druge delovne usluge, vendar brez lastnega prostora. Obdržali pa so prizadevno skupno tajnico. Vsi trije sekretarji so bili nadvse delavni in do članov sveta pozorni. F. Kutin je imel v stiku z njimi to prednost, ker je bil njihov generacijski vrstnik, kar je bil delno tudi P. Šuler. Mlajši M. Cerkvenik se je svetnikom kmalu priljubil in postal dober sogovornik in uspešen sodelavec, podobno kot sta bila pred tem F. Kutin in Peter Šuler.

*
* *

O ostalih družbenih in političnih dogajanjih v Sloveniji in Jugoslaviji v letih, ko sem odšel v pokoj, se ob koncu teh spominskih utrinkov ne bom več zadrževal. Omenim naj le, da sem nekajkrat posameznim funkcionarjem osebno ali pisno še posredoval svoja mnenja o teh dogajanjih. Občasno so iz teh mojih mnenj vela tudi poudarjeno levo usmerjena stališča. To je bilo na videz paradoksalno glede na mojo neprekinjeno privrženost izvorni politični širini Osvobodilne fronte. Ob pogostem rušenju njenih temeljnih političnih sporočil sem v dejanski nemoči nenadoma začutil, da se v slovensko družbo vračajo vsa tista idejna in politična nestrpnost, socialna ter ostala družbena protislovja, ki so, posebno zadnje desetletje pred drugo svetovno vojno, privedla Slovence na rob narod-

nega propada. Zato sem se ob takih priložnostih vneto zavzemal za obnovo neomadeževanih frontovskih moralnih vrednot in ljudskih pobud narodnoosvobodilnega boja. Hkrati pa sem se zavzemal za sintezo domačih in evropskih levo usmerjenih protifašističnih gibanj. Tako sem vztrajal pri doslednem in demokratičnem uresničevanju povojne vizije socialističnega družbenega razvoja v Sloveniji in Jugoslaviji. Končno sem spoznal, da je tako »drežanje« v tekoče družbenopolitično dogajanje brezplodno. Vendar sem se molče v ta dogajanja še vedno poglobljal. Čutil sem, da moram o njih povedati svoje mnenje. Zato sem se odločil, da bom začel pisati dnevnik. S pisanjem sem pričel spomladi 1988 in ga končal leta 1992. Dnevnik je precej obširen. Ker sem bil končno zdravstveno že toliko rehabilitiran, sem se zlagoma loteval pisanja. V svoj dnevnik sem zajel tudi čas osamosvajanja Slovenije vse do njenega mednarodnega priznanja. Tako zaokrožam obdobje, ki se je končalo s popolno neodvisnostjo Slovenije, kar je bil sen, zaradi katerega smo leta 1941 partizani tudi začeli slovenski osvobodilni boj. O rasti slovenske države pa sedaj lahko načelno in podrobneje govorijo predvsem ljudje, ki nosijo na svojih ramenih glavno breme njenega razvoja.

Te spomske utrinke sedaj končujem. Želim si le, da bi Slovenija res postala sodobna evropska država, ki bo sposobna reševati družbena protislovja na sodoben način, torej brez primesi totalitarizma, brez podleganja zunanjim pritiskom in brez mazohističnega odpiranja ran iz bližnje in daljne zgodovine slovenskega naroda. Slovencev nas je tako malo, da nas bo ostra in z razdiralnimi spopadi spremljana politična in idejna razcepljenost privedla v odvisnost od drugih, večjih narodov in držav. Tudi idejnopolični in oblastveni totalitarizem nas ne bi rešil pred tem. Če bomo dovolili, da bi v tako majhni državi, kakor je naša, prevladale politične in ideološke skrajnosti, ki bi se hkrati odražale v načinu vladanja, bo slovenski narod na koncu propadel. Ponovno bi prišel pod nadoblast močnejših. To ne bi bila več nadoblast južnih sosedov, pač pa »skrbništvo« varuhov evropske civilizacije. Kajti grozi nam asimilacija, ki bi se uresničevala »civilizirano«, v senci gospodarskega, kulturnega in končno tudi političnega podjarmljenja. Naši severni in zahodni sosedje najbrž ne bi več uporabili Mussolinijevega in Hitlerjevega vzorca uničevanja

in asimilacije. Če bi po naši lastni krivdi do nje prišlo, bi bila po obliki tako ljubezniva in privlačna, da bi se ji mnogi lagodno prepustili. Želim, da Slovenci ne bi doživeli te usode in da bodo našli - tako kot že nekajkrat v zgodovini, čeprav zadnji trenutek - v sebi dovolj moralne moči in narodne samozavesti. Samo tako bo dosežena slovenska državnost mogla zagotoviti oblikovanje sodobne demokracije. Ko se bo slovenski narod dokončno otresel vsega, kar ga potiska v preteklost, bo lahko popolnoma enakopravno pristal v družini evropskih narodov, varen pred okužbami totalitarizma in idejnega fundamentalizma vseh vrst. Če bomo hoteli to doseči, bomo morali hoditi po težavni poti, polni čeri in pretresov. Obvladali jih bomo in prišli do cilja le, če se ne bomo med seboj izključevali. Ne odrekam pa se svoji preteklosti. Če bi bil ponovno postavljen pred enako izbiro kot leta 1941, bi se brez oklevanja odločil enako, kakor takrat!

Beseda o avtorju

France Perovšek se je rodil 2. decembra 1922 v Šmarju-Sap v kmečki družini, kjer je bilo pet otrok - štirje bratje in sestra. Osnovno šolo je obiskoval v rojstni vasi in šolanje nadaljeval na III. državni realni gimnaziji v Ljubljani. Ob šolanju je aktivno deloval v sokolskih društvih na Grosupljem in Lavrici. Kot mladenič se je tudi vključil v politično življenje doma in v gimnaziji. Takratna militantna politika, ki je ostro razdeljevala Slovence ga je prepričala, da je njihova prihodnost odvisna od sposobnosti, kako osnovne interese slovenskega naroda združiti pod istim imenovalcem in le na tem temelju razvijati pluralno politično življenje na Slovenskem.

France je tako pričakal okupacijo Kraljevine Jugoslavije in še posebej Slovenije politično protifašistično usmerjen. Že v prvih dneh razsula jugoslovanske vojske je v svojem rojstnem kraju organiziral mladinsko skupino, ki je začela zbirati orožje in vojaško opremo. Ob prihodu italijanske fašistične vojske je pričel širiti ozračje odpora proti okupatorju tudi med starejšimi vaščani. S svojo mladinsko skupino in delom drugih vaščanov občine Šmarje se je vključil v Osvobodilno fronto slovenskega naroda takoj ob njenem nastanku. Deloval je tudi v aktivističnem jedru OF v grosupeljskem okrožju.

France Perovšek je kot dijak osmega razreda gimnazije 2. novembra 1941 odšel v partizane - v grosupeljsko četo, nato pa je bil v Šercerjevem bataljonu. Spomladi 1942 mu je že bila zaupana četna, kmalu zatem pa bataljonska dolžnost političnega komisarja v Dolenjskem odredu. Ko je bataljon prerasel v Zapadno dolenjski odred, je bil v njegovem štabu namestnik političnega komisarja. Julija 1942, v začetku velike italijanske ofenzive, je opravljal dolžnost namestnika političnega komisarja III. grupe odredov na Notranjskem. Na Notranjskem, nato pa še v Kočevskem Rogu in Polhograjskih Dolomitih je doživel in preživel to, za slovenske partizane najtežjo italijansko ofenzivo in bil ob njenem koncu tudi ranjen. Marca 1943 je bil iz Dolomitov premeščen za namestnika političnega komisarja v Južnoprimorski odred, iz katerega se je 1. maja 1943 oblikovala V. brigada narodnoosvobodilne vojske Slovenije. S to brigado se je v maju in juniju 1943 udeležil njenega zgodovinskega pohoda v Beneško Slovenijo preko

Soče in Nadiže. V letih 1943-1944 je nato partizanalil na Gorenjskem, kjer je bil član Pokrajinskega odbora OF in oblastnega komiteja KPS. Januarja 1945 pa je bil ponovno poslan na Primorsko, kjer je vodil okrožni komite KPS za južno Primorsko. Konec vojne je doživljal v slovenski Istri, kjer je sodeloval pri osvobajanju njenih obalnih mest.

Ne le France, temveč tudi vsi bratje in sestra so bili v partizanih. Mati se je z odhodom v partizane zadnji trenutek rešila pred domobransko likvidacijo in je zapustila prazen dom in kmetijo.

France je imel izjemen posluš in sposobnost, da človeku prisluhne, mu pomaga in tolmači nastale vojaške in politične razmere ter vlije nado in zaupanje v izhod iz še tako težkega položaja. Zaradi tega je užival spoštovanje in zaupanje med svojimi sodelavci in prebivalstvom, kajti ideje OF je znal živo prelivati v življenje. Za njim so se rojevali novi in močnejši protifašistični uporniki in borci. Sektaštvo in lagodnost nista imela mesta v njegovem delovanju. Čeravno je bil malo časa aktivist v Beneški Sloveniji, so njegovi politični prijemi in ocene razmer ostali trajen vir za vzpodbujanje slovenske nacionalne zavesti beneških Slovencev. Vedno je bil prepričljiv, saj je bil široko razgledan in prežet s kulturnimi vrednotami ter humanizmom. Znal je ohranjati dostojanstvo in ponos človeka. Pri njem je iskal predvsem dobro, tisto, kar se da ovrednotiti in polno uveljaviti v sodobni socialni in demokratični družbi.

Po vojni je France ob vnetem delovnem zagonu žal prehitro zbolel in iztrošil svoje delovne moči. Kljub bolezni pa jih od časa do časa zmore zbrati toliko, da v pisani ali izgovorjeni besedi razgrne svoje poglede na pereča družbena vprašanja ali obnovi dogajanja v NOB in po vojni. Čeprav je osebno skromen, je ponosen na prispevek svoje generacije v NOB in v povojnem času. Posebej drag pa mu je spomin na povojno delo na Primorskem. France upravičeno sodi, da bi bila naša pot v zadnjih petdesetih letih bogatejša in uspešnejša, če bi v povojnih letih dosledneje uveljavljali temeljne vrednote NOB. Zanj so izvirna načela Osvobodilne fronte še vedno živa in nepogrešljiva stalnica v prizadevanjih za nadaljnji vzpon slovenskega naroda.

Franc Črnugelj-Zorko

Seznam okrajev

AFŽ	Antifašistički front žena (Protifašistična fronta žensk)
AVNOJ	Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije)
CK	Centralni komite
CMD	Cirilmetodijsko društvo
EGS	Ekonomska gospodarska skupnost
FLRJ	Federativna ljudska republika Jugoslavija
IK	Izvršni komite
IOOF	Izvršni odbor Osvobodilne fronte
JA	Jugoslovanska armada
JLA	Jugoslovanska ljudska armada
KP	Kumunistična partija
KPI	Komunistična partija Italije
KPJ	Komunistična partija Jugoslavije
KPJK	Komunistična partija Julijske krajine
KPS	Komunistična partija Slovenije
LR	Ljudska republika
LRS	Ljudska republika Slovenija
NKVD	Narodnyj komissariat vnutrennyh del (ljudski komisariat za notranje zadeve)
NOB	Narodnoosvobodilni boj
NOO	Narodnoosvobodilni odbor
NOV	Narodnoosvobodilna vojska
OF	Osvobodilna fronta
OZN	Organizacija združenih narodov
OZNA	Oddelek za zaščito naroda
PNOO	Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor
POS	Partizanski odredi Slovenije
PPNOO	Poverjenišтво pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora
RAI	Radiotelevisione Italiana (Radiotelevizija Italije)
RK	Republiška konferenca
RTV	Radiotelevizija
SEV	Sovet ekonomičeskoj vzaimpomošči (Svet za vzajemno gospodarsko pomoč)
SFRJ	Socialistična federativna republika Jugoslavija

SIAU	Slovansko-italijanska antifašistična unija
SKOJ	Savez komunističke omladine Jugoslavije (Zveza komunistične mladine Jugoslavije)
SNOS	Slovenski narodnoosvobodilni svet
SRS	Socialistična republika Slovenija
SS	Schutzstaffeln (zaščitni oddelki)
STO	Svobodno tržaško ozemlje
SZ	Sovjetska zveza
SZDL	Socialistična zveza delovnega ljudstva
TIGR	Trst, Istra, Gorica, Reka
UAIS	Unione antifasista italo-slava (Slovansko-italijanska antifašistična unija)
UDB-a	Uprava državne bezbednosti (Uprava državne varnosti)
UIVOD	Uvozno-izvozna družba
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Uprava zduženih narodov za pomoč in obnovo)
VKP (b)	Vsesojuznaja Kommunističeskaja partija (bol'ševiki) (Vsezvezna Komunistična partija /boljševiki/)
VOS	Varnostnoobveščevalna služba
VUJA	Vojna uprava Jugoslovanske armade
ZDA	Združene države Amerike
ZIS	Zvezni izvršni svet
ZK	Zveza komunistov
ZKJ	Zveza komunistov Jugoslavije
ZKS	Zveza komunistov Slovenije
ZSSR	Zveza sovjetskih socialističnih republik
ZZB NOV	Zveza združenj borcev narodnoosvobodilne vojne

France Perovšek

MOJA RESNICA

Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani

Izdalo Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije

Partizanski knjižni klub, knjiga št. 18

Zanj: Franc Črnugelj-Zorko

Lektorirala: Maja Košmrlj-Levačič

Oblikoval: Štefan Urbanc

Tisk: Bodočnost p.o. Maribor

Ljubljana 1995

France Perovšek (roj. 2. decembra 1922 v Šmarju-Sap), avtor spominskih utrinikov MOJA RESNICA, je po terenskem delu v OF novembra 1941 odšel v partizane. Do jeseni 1943 je bil v različnih enotah slovenske partizanske vojske na Dolenjskem, Notranjskem, Kočevskem, v Polhograjskih Dolomitih, na Primorskem in v Beneški Sloveniji, nato pa je do konca vojne partizanił na Gorenjskem in v južni Primorski oz. v slovenski Istri, kjer je bil v vodstvenih organih OF in KPS.

Po vojni je vodil Poverjeništvo Pokrajinskega Narodno osvobodilnega odbora za cono B slovenskega Primorja, bil predsednik Ljudske mladine Slovenije, član osrednjega vodstva Ljudske mladine Jugoslavije, predstavnik vlade Ljudske republike Slovenije v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja, član CK ZKS in Glavnega odbora SZDL Slovenije ter zvezni in republiški poslanec. V letih 1956-1959 je bil direktor RTV Ljubljana. Predsedoval je tudi več organom družbenega upravljanja na področju informiranja, kulture in izobraževanja. Zaradi zdravstvenih razlogov je bil leta 1964 upokojen. Kasneje je bil več let član vodstvenih organov ZZB NOV Slovenije in od leta 1975 član Sveta republike SR Slovenije. Je nosilec partizanske spomenice 1941.

NE ODREKAM SE SVOJE PRETEKLOSTI.
ČE BI BIL PONOVRNO POSTAVLJEN
PRED ENAKO IZBIRO KOT
LETA 1941. BI SE BREZ
OKLEVANJA ODLOČIL
ENAKO, KAKOR
TAKRAT!

MOJA
RESNICA.

IZ RECENZIJ

»Sodeč po današnjih političnih polemikah tako v medijih kot v predstavniških telesih in strankah, bi mogli trditi, da slab kolektivni spomin v negativnem smislu preoblikuje tudi vse dobro in pozitivno iz povojnega obdobja. V ta pozitivni politični fundus sodi tudi in predvsem velika nacionalna primorska preizkušnja, ki se je bojevala s svetovnim diplomatskim cinizmom in v tem soočenju zmagala. Iz Perovškovega besedila postane jasno, zakaj.«

akademik Ciril Zlobec

»V času, ko dominira populistična interpretacija petdesetletnega obdobja, pomeni delo Franceta Perovška pravo osvežitev, ne glede na to ali so vsa njegova stališča sprejemljiva ali ne. Za vse, ki mislijo, da se bomo še vračali na zgodovinske teme iz časa razpada druge Jugoslavije, je njegovo delo več kot zaželeno. Koga ne zanima mnenje človeka, ki še uspe v enem dahu orisati ritem odločanja in delovanja v petdesetih letih Slovenije in Jugoslavije, in to na temelju lastnih izkušenj?«

prof. dr. Ivo Fabinc